

T.C.
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ BİLİM DALI

İSMÂİL HAKKI BURSEVÎ'NİN
RÛHU'L BEYÂN İSİMLİ TEFSİRİNDE
MUHABBET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Merve ŞAHİN

İstanbul
Nisan-2020

T.C.
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ BİLİM DALI

İSMÂİL HAKKI BURSEVÎ'NİN
RÛHU'L BEYÂN İSİMLİ TEFSİRİNDE
MUHABBET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Merve ŞAHİN

Tez Danışmanı

Dr. Öğr. Üyesi Veysel AKKAYA

İstanbul
Nisan-2020

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürlüğüne,

Bu çalışma, jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Temel İslam Bilimleri Bilim Dalında YÜKSEK LİNSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Doç. Dr. Veysel AKKAYA

Üye: Prof. Dr. Hasan Kamil YILMAZ

Üye: Prof. Dr. Ömer ÇELİK

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Ali GÜNEŞ

Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek lisans tezi olarak hazırladığım “İsmâil Hakkı Bursevî’nin Rûhu’l Beyân İsimli Tefsirinde Muhabbet” adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlandığı aşamaya kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığımı, bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

İmza

Merve ŞAHİN

ÖNSÖZ

Hamd âlemlerin Rabb'i olan Allah'a, salât ve selâm son Peygamber Hz. Muhammed (s.a.v)'e ve O'nun yolundan gidenlerin üzerine olsun.

Müslümanların hayat rehberi olan Kur'ân-ı Kerim'de insanları ilgilendiren her konuya işaret vardır. Çünkü insan, Allah'ın yeryüzündeki halifesidir. Allah insanların gerek ferdî, gerek âilevî, gerekse toplumsal hayatlarında mutlu olacağı tüm kuralları ve prensipleri Kur'ân-ı Kerim'de bildirmiştir. İnsanın, hem ruh ve beden sağlığı açısından, hem de dünyevî ve uhrevî saâdete erişebilmesi bakımından oldukça önem taşıyan muhabbet kavramına da ayrıntılı bir biçimde yer vermiştir.

Kur'ân ve sünnette muhabbete büyük önem verilmiş, farklı vesileler ve araçlarla muhabbete çağrıda bulunulmuştur. Müslüman kimsenin hayatını muhabbet üzerine nasıl bina edeceği, muhabbetin hedefleri, amaçları ve sonuçları Kur'an ve sünnetle bizlere açıklanmıştır. Hatta İslâm'da muhabbetin yer almadığı bir ibâdet türü göremeyiz. Çünkü muhabbet olmadan iman ve amel düşünülemez.

Mutasavvıflara göre varlıkların yaratılış sebebi muhabbettir. Tasavvuf tarihinde ilk dönemde tasavvufî hayatta Allah korkusu hâkimken daha sonra bu yerini Allah sevgisine bırakmıştır. Sûfilerin çoğu kendi tecrübelerinden yola çıkarak muhabbetin çeşitli tariflerini yapmış, kaleme aldıkları eserlerinde de muhabbeti ayrı bir bölüm olarak ele almışlardır. Biz de böylesine önemli bir konuyu Osmanlı döneminin büyük sûfilerinden İsmâil Hakkı Bursevî'nin "Rûhu'l Beyân" isimli eserini merkeze alarak, "İsmâil Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l Beyân İsimli Tefsirinde Muhabbet" adlı çalışmayı yapmayı arzu ettik.

Araştırmamın her aşamasında sabırla bana yardımcı olan değerli tez danışman hocam Doç. Dr. Veysel AKKAYA'ya ve tecrübelerinden istifâde ettiğim jüri üyesi hocalarım Prof. Dr. Hasan Kâmil Yılmaz ve Prof. Dr. Ömer Çelik'e minnet ve şükranlarımı arz ederim. Ayrıca hayatım boyunca ilim aşkıyla örnek olan, benden mânevi desteğini ve duâlarını hiç eksik etmeyen canım annem merhume Dr. Sevim Asımgil'e ve lisans ve yüksek lisans eğitimim boyunca beni teşvik eden sevgili âileme teşekkürlerimi sunarım. Gayret bizden, Tevfik Allah'tandır.

Merve ŞAHİN

İstanbul-2020

ÖZET
İSMÂİL HAKKI BURSEVÎ'NİN RÛHU'L BEYÂN İSİMLİ
TEFSİRİNDE MUHABBET

Merve ŞAHİN

Yüksek Lisans, Temel İslam Bilimleri

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Veysel AKKAYA

Nisan, 2020 - 145 Sayfa

Muhabbet, tasavvufun temel kavramlarından birisidir. Çünkü mutasavvıflara göre muhabbet, varlıkların yaratılış sebebi olup, âlemler içinde sevgiye yabancı bir zerre dahi yoktur. Fakat her yaratılanın sevgi kabiliyeti farklıdır. Bu sebepten dolayı, sûfiler kendi şahsi idraki ve içinde bulunduğu duruma göre muhabbetin tarifini yapmış bunun sonucu olarak da, birbirinden farklı muhabbet tarifleri ortaya çıkmıştır.

Kur'ân'da muhabbet üzerinde önemle durulmuş ve muhabbetin dini hayatın temeli ve aslî unsuru olduğu belirtilmiştir. Nitekim Kur'ân bütünlüğü içerisinde muhabbet kavramı incelendiği zaman, dini duyguların temelini muhabbetin oluşturduğu görülmektedir. Dinî hasletler ve ahlâkî erdemler muhabbetin meyvesidir. Aynı zamanda Kur'ân'da, muhabbetin iki boyutuna dikkat çekilerek Allah'ın kulunu sevmesi ve kulun Allah'ı sevmesi şeklinde ifade edilmiştir.

İsmâil Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l Beyân isimli tefsirinde ilgili âyetler bağlamında muhabbet hakkında zengin açıklamalar yaptığı görülmektedir. Bursevî'ye göre muhabbet; gönlün gördüğü kemâl sebebiyle bir şeye meyletmesidir. İnsan, hakiki kemâlin Allah'a mahsus olduğunu bildiği, kendinde ve başkasında gördüğü kemâlin de Allah'dan ve Allah'ın yardımıyla olduğunu idrâk ettiği müddetçe muhabbeti ancak Allah'a olacaktır. Diğer sûfiler gibi Bursevî de Allah'ın âlemi var etmesinin asıl sebebinin muhabbet olduğu görüşündedir.

Anahtar Kelimeler: İsmâil Hakkı Bursevî, Rûhu'l Beyân, Kur'ân, muhabbet, sevgi, İlâhi aşk.

ABSTRACT
THE LOVE IN ISMAIL HAKKI BURSEVI'S RUHUL BEYAN
COMMENTARY

Merve ŞAHİN

Master, Temel İslam Bilimleri

Thesis Advisor: Assoc. Prof. Dr. Veysel AKKAYA

April, 2020 - 145 Pages

Love is one of the fundamental elements of Sufism. Because according to the Sufi's, love is the reason for the creation of beings and there's not even a particle in the worlds that is unfamiliar to love. Since each creature's ability to love is different, each Sufi made a description of the love according to his personal perception and situation. Indeed, as a result, various different descriptions of love emerged.

In the Quran it is emphasized that love is the basis and essential element of religious life. As a matter of fact, when the concept of love is examined in Qoran's integrity, it is seen that love is the basis of religious feelings. At the same time it is expressed in the Quran by drawing attention to the two dimensions of love which are Allah's love for his servant and servant's love for Allah.

In Ismail Hakki Bursevi's work named Rûhu'l Beyân, it is seen that he made rich statements about love in the context of related verses in Quran. According to Bursevi, love is the inclination of heart to something because of the perfection the heart sees. Ismail Hakkı Bursevi, like other sufis, thinks that the main reason why Allah created the universe is love.

Keywords: Ismail Hakki Bursevi, Rûhu'l Beyân, Quran, affection, love, divine love.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAYI	
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ	i
ÖNSÖZ	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR	vii
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	
MUHABBET KAVRAMI	13
1.1. Lügat Manaları... ..	13
1.2. İstilah Manaları	16
1.3. Kur'ân'da Muhabbet... ..	17
1.3.1. Kur'ân'da Muhabbetle Alâkalı Kavramlar.....	20
1.4. Sünnet'te Muhabbet	29
1.5. Tasavvuf'ta Muhabbet.....	31
1.5.1. Muhabbetin Sebepleri.....	50
1.5.2. Muhabbetin Çeşitleri	57
1.5.3. Muhabbetin Dereceleri.....	60
1.5.4. Muhabbetin Tezahürleri.....	62
1.5.5. Allah'ın Kuluna Muhabbeti.....	67
1.5.5.1. Allah'ın Kuluna Muhabbetini Celbeden Sebepler.....	68

1.5.5.2. Allah'ın Kuluna Muhabbetinin Alâmetleri.....	69
1.5.6. Kulun Allah'a Muhabbeti	70
1.5.6.1. İlâhi Muhabbet	70
1.5.6.2. Allah Sevgisini Takviye Eden Sebepler.....	71
1.5.6.3. Kulun Allah'a Muhabbetinin Alâmetleri.....	73

İKİNCİ BÖLÜM

İSMÂİL HAKKI BURSEVÎ'NİN RÛHU'L BEYÂN'INDA MUHABBET 75

2.1. İsmâil Hakkı Bursevî'nin Hayatı ve Eserleri	75
2.1.1. Hayatı	75
2.1.2. Eserleri	78
2.2. “Rûhu'l Beyân” Adlı Tefsiri	80
2.2.1. Rûhu'l Beyân Üzerine Genel Bilgiler	81
2.2.2. Rûhu'l-Beyân'ın Özellikleri ve Metodu.....	81
2.3. Rûhu'l Beyân'da Muhabbet.....	83
2.3.1. Rûhu'l Beyân'da Muhabbet ile İlgili Kavramlar.....	83
2.3.2. Rûhu'l Beyân'da Muhabbet Kavramının Tahlili.....	84
2.3.2.1. Allah'ın Sevdiği Kişiler.....	84
2.3.2.2. Allah'ın Sevmediği Kişiler.....	110
2.3.2.3. Kulların Allah'a Olan Muhabbeti.....	124
2.3.2.4. Kulların Birbirini Sevmesi.....	128
SONUÇ.....	132
KAYNAKÇA	134

KISALTMALAR

A.g.e.	: Adı geçen eser
A.g.m.	: Adı geçen makale
a.s.	: Aleyhi's-selâm
Bkz.	: Bakınız
bs.	: Basım
C.	: Cilt
c.c.	: Celle celâluh
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
H.	: Hicri
Haz.	: Hazırlayan
Hız.	: Hazreti
r.a.	: Radıyâllâhu anh
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
s.a.v.	: Sallallâhu aleyhi ve sellem
trc.	: Tercüme eden
t.y.	: Tarih yok
vd.	: Ve diğeri

GİRİŞ

1-Araştırmanın Konusu ve Önemi

Muhabbet İslâmiyet'in ilk dönemlerinden beri ilgi odağı olmuş ve kulun Allah ile irtibatında ki büyük öneminden dolayı, bu kavram ile ilgili günümüze kadar uzanan çeşitli eserler kaleme alınmış, şiirler yazılmış ve bu kavramı tecrübe edenler tarafından birbirinden farklı pek çok tarifi yapılmıştır.

Tasavvufî düşüncenin en önemli konularından birisi hiç şüphesiz muhabbet ve aşktır. Mutasavvıflara göre âlemin yaratılış sebebi olan muhabbet bütün varlıklarda bulunan bir sırdır. Allah “İnsanları ve cinleri ancak bana ibadet etsinler diye yarattım.”¹ buyurmuştur. İbn Abbas bu âyeti “beni tanısinlar”² şeklinde tefsir ederek, aslında muhabbetin temel sebebi olan tanımaya işaret ettiği söylenebilir. Tanıyan sever ve O'na kulluk eder. Çünkü ibadet, mabuda taat, itaat ve boyun eğmenin kemâlidir ve bu ise ancak onunla muttasıf olan îsâr ve fedâ etmeye yardımcı olan muhabbet ile tasavvur edilebilir. Dinin emir ve yasaklarını yerine getirmek, bir takım şeylerden vazgeçmek demektir. Yapacağı bu fedakarlık ise, sevileni onun dışındaki her şeye tercih eden halis ve saf bir sevgi olmadan gerçekleşemez.

Kur'ân-ı Kerim ve Sünnette muhabbetin önemine dikkat çekilmiş, insanlar çeşitli vesileler ile muhabbete teşvik edilmişlerdir. Hatta Müslüman bir kimsenin yaptığı her türlü ibâdetinde, muhabbetin de var olması gerektiği söylenilebilir. Çünkü muhabbet olmadan iman ve amel düşünülemez. Nitekim bir ayette Allah: “Mü'minlerin Allah'a olan sevgisi daha güçlü bir sevgidir.”³ buyurarak, sevgi ile imanı birbirine bağlamıştır.

Allah, Peygamber Efendimize:“ De ki: Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyun ki, Allah da sizi sevsin.”⁴ dediğinde, muhabbet merkezli bir oluşa dikkat çekmiştir. “Ey iman edenler! Sizden kim dininden dönerse, Allah onların yerine öyle bir topluluk getirir ki,

¹ Zâriyat, 51/56.

² Muhammed b. Ya'kub el Firuzabadi, *Tenvirü'l-Mikbas Min Tefsir-i İbn Abbas*, trc. M. Cevher Caduk, C. 5 (İstanbul: İlkhaf Yayınevi, 2016)

³ Bakara, 1/165.

⁴ Âli- İmran, 2/31.

Allah onları sever, onlar da Allah'ı severler.”⁵ dediğinde ise sevginin yokluğunun dinden dönmenin sebebi olduğunu zikretmiştir.

Tövbe, zühd, sabır ve ihlas gibi tasavvufi makamların hepsinde sevginin temel esas olduğunu görürüz. Sûfilerin “sevginin başlangıç ve son olduğu ve insanın rûhî miracı ve Allah’a yolculuğunda her makam ve hâl, sevginin görünümünden başka bir şey değildir.” demelerinin manası bu olsa gerektir. ⁶

Mü’minlerin amellerden elde edecekleri derecelerin ve mükâfatların, amellerin yapılış hedefleri ve seviyelerine göre farklılaştığı bilinen bir gerçektir. Yaptığı ibadetleri ve terk ettiği haramları, Allah’ın vereceği bir ceza ya da ödül karşılığında değil de sırf Allah’a olan sevgisinin gereği olarak O’nun rızasını kazanmak için yapan kimsenin de derecesi tabii ki farklı olacaktır. Bu durumda kişi Allah’ın aşağıda ki âyette bildirdiği dereceye ulaşır:

“O, hiç kimseye karşılık bekleyerek iyilik yapmaz. (Yaptığı iyiliği) ancak yüce Rabbinin rızasını istediği için (yapar). Elbette kendisi de hoşnut olacaktır.”⁷

İnsan ancak muhabbet ile imanın lezzetini tadar. Öyleyse Allah’ın emir ve yasaklarına uymak, muhabbet üzerine bina edilmelidir. Bu muhabbet hakiki imanın esasıdır. Allah’a olan imanımız da O’na olan muhabbetimiz kadardır.⁸

Yaptığımız araştırmada bize hayatın her safhasında rehber olan Kur’ân-ı Kerim’in sevgi konusunda da rehberlik ettiğini gördük. Sevgi ve sevgiyi ifade eden kavramlarla birlikte birçok âyet bulunmaktadır. Hatta bu âyetlerin hukuki/şerî âyetlerden daha fazla yer tuttuğu ifade edilmektedir. Bu nedenle böylesine önemli bir konuyu çalışmayı arzu ettik.

.....

⁵ Mâide, 5/34.

⁶ Bkz. Din Muhammed, *Tasavvuf ve Mistisizm*, trc. Muhammet Uysal, 1 bs. (İstanbul: Ravza Yayıncılık, 2016), 119.

⁷ Leyl, 92/19-21.

⁸ Bkz. Muhammed, *Tasavvuf ve Mistisizm*, 94-95.

2- Amaç

Bu çalışmamızın amacı, tasavvufta muhabbet kavramı ve özellikle Allah sevgisi konusunu Osmanlı döneminin önemli müfessir ve mutasavvıflarından olan, İsmâil Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân isimli tefsiri merkezli olmak üzere incelemek, ayrıca tasavvuf klasiklerinden ve mutasavvıfların muhabbet ile ilgili görüşlerinden de faydalanarak bu konu hakkında genel bir çerçeve çizmektir.

.....

3- Araştırmanın yöntemi

İlâhiyat alanındaki bir çok araştırmada olduğu gibi bizim çalışmamız da tahlil ve yorum yöntemine dayanmaktadır. İlk önce çeşitli sözlük ve ansiklopedilerden faydalanılarak muhabbet kavramının sözlük ve ıstılah mânası tahlil edilmiş, Kur'ân-ı Kerim'de geçen muhabbet ile anlam bakımından benzer kelimeler ele alınmıştır. Tezimizin ana kaynağı olan Rûhu'l Beyân'da muhabbete geçmeden önce, konuya hazırlık olması açısından çeşitli kaynaklardan istifâde edilerek, tasavvufta muhabbet kavramının genel bir çerçevesi çizilmiş, bu hazırlık aşamasından sonra Rûhu'l Beyân'da muhabbetin tahlil ve yorumuna geçilmiştir.

Tezimizin temel kaynağı "Rûhu'l Beyân" tefsiridir. Bunun haricinde çeşitli sözlük, ansiklopedi ve tasavvuf klâsikleri, muhabbet ile ilgili yazılan kitaplar, makâleler ve tezler de yardımcı kaynak olarak kullanılmıştır.

Tezimiz, giriş ve iki bölümden oluşmaktadır:

Giriş kısmında, araştırmanın konusuna, önemine, amacına ve yöntemine dair bilgilere yer verilmiştir.

Birinci bölümde ilk önce "muhabbet" kavramı, lügat manaları ve ıstılah manaları olmak üzere iki başlık altında ele alınmıştır. Daha sonra ise Kur'ân'da muhabbet ve Kur'ân'da ki muhabbetle alâkalı kavramlar, Hadis'te muhabbet incelenmiştir. Tasavvufta muhabbet başlığı altında ise tasavvuf döneminde ve tarikat döneminde bazı mutasavvıfların muhabbet hakkında görüşlerine yer verilmiş, daha sonra muhabbetin sebepleri, çeşitleri, dereceleri, tezahürleri, Allah'ın kuluna olan muhabbeti ve kulun Allah'a olan muhabbeti konuları işlenmiştir.

İkinci bölüm tamamen tezimizin konusu olan İsmâil Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l Beyân'ında muhabbet ile ilgilidir. İsmâil Hakkı Bursevî'nin hayatı ve eserleri kısaca tanıtıldıktan sonra, Rûhu'l Beyân tefsirinin özellikleri ve metodu paylaşılmıştır. İkinci kısım Rûhu'l Beyân tefsirinde, muhabbetin nasıl ele alındığı ile ilgilidir. İlk önce Rûhu'l Beyân'da ki muhabbet ile alâkalı kavramlar ele alınmış daha sonra muhabbet kavramının tahlili için Allah'ın sevdiği kişiler, sevmediği kişiler, kulların Allah'a olan muhabbeti ve kulların birbirini sevmesi âyetler çerçevesinde incelenmiştir.

Son olarak, tezimizin yazımı esnasında, İstanbul Sabahattin Zâim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzu'nun usûl ve kâideleri esas alınmıştır.

.....

4- Literatür Değerlendirmesi

İsmâil Hakkı Bursevî ile İlgili Çalışmalar

Doktora Tezleri: Zübeyir Akçe, *İsmail Hakkı Bursevi'nin Tuhfe-i Recebiyye Adlı Eseri* (Harran Üniversitesi / Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, 2008)

Ali Namlı, *İsmail Hakkı Bursevî: Hayatı, Eserleri ve Tarikat Anlayışı* (Marmara Üniversitesi / Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, 2001) Kitap olarak basılmıştır.

Nurullah Denizler, *İşârî Tefsirde Zâhir-Bâtın İlişkisi (İsmail Hakkı Bursevî Örneği)* (Dokuz Eylül Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, 2014)

Mehmet Faruk Çiftçi, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Furûk-ı Hakkı Adlı Eseri* (Marmara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı, 2013)

Necmi Sarı, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Şerhu Nuhbeti'l-Fiker Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili* (Sakarya Üniversitesi / Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, 2017)

Seyit Avcı, *İsmail Hakkı Bursevi'de Hadis Tespit ve Yorumu* (Selçuk Üniversitesi / Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, 1999)

Tuba Onat akirođlu, *İsmail Hakkı Bursevi'nin 'Şerh-i Pend-i Attar' (Attar'ın Pendnamesi'nin Açıklaması) Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme ve Attar'ın Pendname'si ile Karşılaştırılması* (Hacettepe Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı / Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı, 2012)

Rafiye Duru, *Modern Metin Çözümleme Teknikleri Bakımından Şerh Geleneği ve İsmail Hakkı Bursevi* (Ege Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı, 2007)

İsmail Güleç, *İsmail Hakkı Bursevi'nin Ruhul-Mesnevi'sinin İncelenmesi* (İstanbul Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, 2003)

Nevin Gümüş, *İsmail Hakkı Bursevi'nin Kitabül-Envar'ı ve Şerh* (Erciyes Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998)

Yüksek Lisans Tezleri:

Veysel Akkaya, *Tuhfe-i Ataiyye* (Marmara Üniversitesi /Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimler Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, 1999)

Arzu Polatođlu, *İsmail Hakkı Bursevî'nin “Şerh-i Ebyât-ı Hacı Bayram-ı Velî” Adlı Eseri* (Dokuz Eylül Üniversitesi /Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, 2008)

Elif Dedeler, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin “Risâletü'l-Hazarâti'l-Hamsi'l-İlâhiyye” ve “el-İnsânü'l-Kâmil” Adlı Eseri* (Dokuz Eylül Üniversitesi /Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, 2009)

Nurettin Kahraman, *Menâkıb-ı Emir Sultan (Hüsameddin Bursevî): İnceleme ve Metin* (Dokuz Eylül Üniversitesi /Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, 2009)

Mehmet Tabakođlu, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Tuhfe-i Hasekiyye'sinin İkinci Bölümü* (Marmara Üniversitesi / İlahiyat Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, 2008)

Ahmet Koç, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin (v. 1137/1725) Tuhfe-i İsmâiliyye Adlı Eseri* (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi / Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, 2008)

Fatih Tüzek, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Vâridât Adlı Eserinin Transkripsiyon ve İncelenmesi* (Marmara Üniversitesi / İlahiyat Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, 2011)

Abdullah Kargılı, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Kitâbü'l-Hucce'ti'l-Bâliğa Adlı Eseri: İnceleme-Metin* (İstanbul Üniversitesi / Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, 2011)

Betül Başlı, *Bursevî'nin Muhammediye Şerhinde Tasavvuf Kavramları (III. cilt 192-278. sayfalar arası)* (Marmara Üniversitesi / Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, 2005)

Naim Avan, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Kitâbü'l-Envar Adlı Eseri* (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi / Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, 1997)

M. Zeki Başyemenici, *İsmail Hakkı Bursevî ve Kitabu'z-zikr ve'ş-şeref Adlı Eseri* (Marmara Üniversitesi / Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, 1997)

Selim Çakıroğlu, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Tuhfe-i Recebiyye Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi* (Marmara Üniversitesi / İlahiyat Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, 2006)

Zehra Çelebi, *Tasavvuf Tarihinde Vird-Hizb Geleneği ve İsmail Hakkı Bursevî'nin "Şerh-i Salavât-ı Meşîşiyye" İsimli Eseri* (Selçuk Üniversitesi / Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, 2007)

Fazlı Dinç, *İsmail Hakkı Bursevî'nin ed-Dürret'l-irfaniye Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Tahkiki* (Harran Üniversitesi / Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, 1998)

Nuran Döner, *Tasavvuf Kültüründe Varidat Geleneği ve Bursevî'nin Kitab-ı Kebir'i* (Bursa Uludağ Üniversitesi / Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, 2000)

Zülfiye Eser, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Es'iletü's-sahâfiyye ve Ecvibetü'l-hakkıyye İsimli Eseri* (Marmara Üniversitesi / Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, 2003)

Mehmet Akif Günay, *Bursevî'nin Muhammediyye Şerhinde Tasavvufî Kavramlar (III. cildin ilk 105 sayfası)* (Marmara Üniversitesi / Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, 2004)

Engin Söğüt, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Kenz-i Mahfî Risâlesi Muhteva ve Tahlili* (Marmara Üniversitesi / İlahiyat Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, 2007)

İhsan Kara, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Tuhfe-i Hassakiyesi (III. Bölüm)* (Marmara Üniversitesi / Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, 1997)

İhsan Soysaldı, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Kitabı'n-Netice Adlı Eserindeki Tasavvufî İstilahlar* (Harran Üniversitesi / Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, 1998)

Ramazan Muslu, *İsmail Hakkı Bursevî ve (Tamâmü'l-Feyz adlı eseri I. Kısım)* (Marmara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, 1994)

Ali Namlı, *İsmail Hakkı Bursevî ve (Tamâmü'l-Feyz adlı eseri II. kısım)* (Marmara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, 1994)

Şeyda Öztürk, *İsmail Hakkı Bursevî'nin İki Tuhfesi: Tuhfe-i Vesimiyye* (Marmara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, 1999)

Betül İzmirli, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Vâridât-ı Hakkıyyesi* (Dokuz Eylül Üniversitesi / Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, 2010)

İbrahim Güler, *İsmail Hakkı Bursevî'nin “Şerhu'l-Kebâir” Adlı Eserinin Tanıtımı ve Tahlili* (Marmara Üniversitesi / İlahiyat Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, 2005)

Nizamettin Burak, *İ. H. Bursevî'nin Vesiletü'l-Merâm'ı (İnceleme ve Metin)* (Dokuz Eylül Üniversitesi / Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, 2006)

Muammer Cengiz, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Tuhfe-i Hasekiye'sinin Birinci Bölümü (Metin ve Tahlil)* (Marmara Üniversitesi İlahiyat Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, 2007)

İbrahim Uzun, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Muhammediye Şerhinde Tasavvuf Kavramları (III. cilt, 105-192. sayfaları arası)* (Marmara Üniversitesi / İlahiyat Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, 2006)

Recep Yaman, *İsmail Hakkı Bursevi'nin Kitabü's-sülük Adlı Eseri* (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi / Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, 1998)

Hüseyin Yenice, *İsmail Hakkı Bursevi'nin Muhammediyye Şerhi'nin I. cildinde Tasavvufî İstilah ve Semboller* (Marmara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, 1987)

Sunay Yılmaz, *İsmail Hakkı Bursevi'nin Muhammediyye Şerhinin II. Cildinde Geçen Tasavvufî İstilah ve Semboller* (Marmara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, 1990)

Yusuf Bilal Kara, *Mirac'ın Tasavvufî Boyutu (İsmail Hakkı Bursevi Örneği)* (Bursa Uludağ Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, 2015)

Büşra Belgeli, *İsmail Hakkı Bursevi'nin Müteferrikât-ı Şeyh Hakkî Adlı Eseri –II* (Marmara Üniversitesi / Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, 2015)

Arife Pulat (Koçak), *İsmail Hakkı Bursevi'nin Tuhfe-i Halîliyye Adlı Eseri (İnceleme-Metin)* (Atatürk Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, 2018)

Ömer Başkan, *İsmail hakkı Bursevi'nin Aile Hukukuna İlişkin Ayetlerin Yorumu* (İstanbul Üniversitesi / Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, 1998)

Ziyaeddin Coşan, *İsmail Hakkı Bursevi ve Fâtiha sûresi Tefsiri* (Marmara Üniversitesi / Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, 2001)

Hasan Yersiz, *İsmail Hakkı Bursevi'nin “Şerhu Tefsiri'l-Cüz'i'l-Ahîr Mine'lKur'an” Adlı Eserinin Tahkîki* (Bursa Uludağ Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, 2017)

Yusuf Çelik, *İsmail Hakkı Bursevi'de Basiret Anlayışı* (Marmara Üniversitesi / Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, 1994)

Azize Süzer, *İsmail Hakkı Bursevi'nin Rûhu'l-Beyân Adlı Tefsirindeki Hadislerin Tahrici ve Değerlendirilmesi (Nisâ Sûresi Örneği)* (Necmettin Erbakan Üniversitesi / Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, 2014)

Ayşe Gültekin, *İsmail Hakkı Bursevi'nin Kırk Hadis Şerhi Transkripsiyonu ve Hadislerin Tahric ve Tenkidi (son 20 hadis)* (Selçuk Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, 1996)

Hikmet Gültekin, *İsmail Hakkı Bursevî: Kırk Hadis Şerhi Transkripsiyonu ve Hadislerin Tahrîc Tenkîd ve Kritiği (ilk yirmi hadis)* (Selçuk Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, 1996)

Saliha Baryaman, *İsmail Hakkı Bursevi, Ruhü'l-Mesnevi (birinci cilt) İnceleme Metin* (Bursa Uludağ Üniversitesi / İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Türk İslâm Edebiyatı Bilim Dalı, 2000)

Süleyman Cansız, *İsmail Hakkı Celveti (Bursevi)'nin Divanı II. bölümü* (Ankara Üniversitesi / İlâhiyat Fakültesi İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Türk İslâm Edebiyatı Bilim Dalı, 1980)

Tubanur Kaya, *İsmail Hakkî Bursevî'nin Fevâid Mecmûası'na Dair Bir İnceleme* (Bursa Uludağ Üniversitesi İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Türk İslâm Edebiyatı Bilim Dalı, 2019)

Mustafa Efe, *Rûhu'l-Mesnevî, İsmail Hakkı Bursevî, (ikinci cilt 1b-99b arası)* (Bursa Uludağ Üniversitesi / İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Türk İslâm Edebiyatı Bilim Dalı, 2003)

İrfan Poyraz, *İsmail Hakkı Bursevî "Kitâb-ı hayatü'l-bal"* (Bursa Uludağ Üniversitesi / İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Türk İslâm Edebiyatı Bilim Dalı, 2001)

Ahmet Taştan, *Bir Şarih Olarak İsmail Hakkı Bursevi ve Edebi Şerhleri* (Bursa Uludağ Üniversitesi / İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Türk İslâm Edebiyatı Bilim Dalı, 1999)

Fatmanur Betül Öncel, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Risâle Câmi'a li Mesâil Nafi'â Adli Eserinin Günümüz Türkçesi ve Bu Eser Işığında Kelâmî Görüşleri* (Sakarya Üniversitesi / Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelam Bilim Dalı, 2009)

Muti Akkoyun, *İsmail Hakkı Bursevi'nin Ruhü'l-Mesnevisi ve Onsekiz Beyti Şerhi* (Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi / Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelam Bilim Dalı, 1985)

İlyas Efendi, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Kitabı's-silsileti'l-celvetiyye'si* (Marmara Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Felsefesi Bilim Dalı, 1994)

Rûhu'l-Beyân Tefsiri Üzerine Yapılan Çalışmalar

Doktora tezleri: Sâkıp Yılmaz, *L'Exegete Turc Isma'il Hakkı Burnsawf, Sa Vie, Ses Oeuvres et La Methode dans son Tafsîr Ruh al-bayân* (Faculte des Letters et Sciences Humanies de Paris L'Universite de Sorbonne, 1972)

Yüksek Lisans tezleri: Fatma Çalık, *Rûhu'l Beyân'da İşari Tefsir Anlayışı* (Uludağ Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002)

Enver Türkmen, *Osman Bedrüddin Erzurumi'nin Gülzar-ı Samini'sinde Bulanan Ayetlerin Tasavvufî Yorumları ve Rûhul-Beyân Adlı Tefsirle Karşılaştırılması* (Fırat Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007)

Fatih Oruç, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân Tefsirinde Hârikulâde Olaylar* (Sakarya Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, 2008)

Azize Süzer, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân Adlı Tefsirindeki Hadislerin Tahrici ve Değerlendirilmesi (Nisâ Sûresi Örneği)* (Necmettin Erbakan Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, 2014)

Ömer Özbek, *Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân Adlı Tefsirinde 'Usul-i aşere'* (Erciyes Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003)

Muzaffer İnneci, *Bursevî ve Rûhu'l-Beyân Adlı Eserinde Hak Kavramı* (Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018)

M. Fatih Hasçıçek, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân'ında Nefs Kavramı* (Ankara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000)

İbrahim Sağlam, *Rûhu'l-Beyân Tefsirindeki Namaz Sûrelerinde Geçen Hadisler (Fâtîha ve Fil-Nâs Sûreleri)* (Gazi Üniversitesi / Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, 2008)

Fatma Yasemin Pakdil, *"Rûhu'l-Beyân" Tefsirinde Kur'ân Kıssalarının İşârî Yorumu* (İstanbul Üniversitesi / Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, 2019)

Muhabbet (Sevgi) Kavramı ile İlgili Çalışmalar

Doktora Tezleri: Hatice Çubukcu, *Ebû Talib el-Mekkî ve Ebû Hamid Muhammed el-Gazalî'de Muhabbet Anlayışı* (Ondokuz Mayıs Üniversitesi / Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, 2010)

Raşit Küçük, *Kur'an ve Sünnette Sevgi Kavramı ve Özellikle Allah Sevgisi* (Marmara Üniversitesi / İlâhiyat Fakültesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, 1984)

Atilla Yargıcı, *Kur'ân'ın Önerdiği İdeal İnsan Modelinin Oluşmasında Sevginin Rolü* (Ankara Üniversitesi / Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, 2002)

Zeki Bıyık, *Din Eğitimi Açısından Sevginin Kur'an'daki Yeri* (Marmara Üniversitesi / Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Eğitimi Bilim Dalı, 1998)

Beyza Düşüngen (Bilgin), *İslâmda Eğitimin Temeli Olarak Sevgi* (Ankara Üniversitesi / İlâhiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Eğitimi Bilim Dalı, 1970)

Yüksek Lisans Tezleri: Mikail Dumlu, *Tasavvufî Düşünce de Muhabbet* (Atatürk Üniversitesi / Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, 2002)

Hülya Yücer, *Kur'ân'da Muhabbet Kavramı* (Ondokuz Mayıs Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, 2019)

Fırat Çelik, *Sadreddin Konevî'de Muhabbet* (Ankara Üniversitesi / Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, 2015)

Hilal Otyakmaz, *Beşiktaşlı Yahyâ Efendi ve Dîvânı'nda Muhabbet Kavramı* (Üsküdar Üniversitesi / Tasavvuf Kültürü ve Edebiyatı Anabilim Dalı, 2019)

Emine Arslan, *Kur'an-ı Kerim'de "Hubb" (Sevgi) Kavramı* (Fırat Üniversitesi / Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, 2010)

Abubaker Duraid Abdulqader, *Kur'an-ı Kerim'de Sevgi Kavramı* (Ankara Üniversitesi / Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, 2014)

Fatma Nurdan Çavuşoğlu, *Kur'ân-ı Kerîm'de Sevginin Yeri* (Fatih Üniversitesi / Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, 2014)

Cengiz Güneş, *Kur'an'da Sevgi* (Sivas Cumhuriyet Üniversitesi / Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, 2000)

Hikmet Selçuk, *Kur'an'da Sevgi Kavramı* (İstanbul Üniversitesi / Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, 1998)

Zehra Soylu, *Kur'an-ı Kerim'de Sevgi* (Ankara Üniversitesi / Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, 1999)

Şükrü Maden, *Kur'an-ı Kerim'e Göre Mal ve Evlat Sevgisi* (Marmara Üniversitesi /İlahiyat Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, 2009)

Zübeyde Gönül, *Esmâ-i Hüsnâ'da Sevgi* (Marmara Üniversitesi / Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelam Bilim Dalı, 2003)

Hatice Kelpetin, *İman Hayatı Açısından Kur'an-ı Kerim'de Sevgi ve Korku* (Marmara Üniversitesi / Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelam Bilim Dalı, 1992)

Seyit Avcı, *Sahabe Devrinde Peygamber Sevgisi* (Marmara Üniversitesi / Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, 1992)

Mehmet Bilici, *İncil'de ve Kur'ân'da İnsan Sevgisi* (Fırat Üniversitesi / Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Dinler Tarihi Bilim Dalı, 2007)

Mehmet Nuri Polat, *İlâhi Dinlerde Sevgi* (Atatürk Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Dinler Tarihi Bilim Dalı, 2011)

Selçuk Karabulut, *İlâhî dinlerde Sevgi ve Hoşgörü* (Atatürk Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Dinler Tarihi Bilim Dalı, 2005)

İsmâil Hakkı Bursevî, Eserleri ve Tefsiri üzerinden küçüklü büyüklü bu kadar çalışma yapılmış olmasına rağmen bizim burada ele aldığımız “Rûhu'l-Beyân Tefsîri'nde Muhabbet” konusu hiçbir şekilde ele alınmamıştır. Biz de tezimizi bu alanda yapmış olduk.

İkinci olarak, özellik muhabbet ve sevgi ile ilgili yapılan çalışmalardan, tezimizin birinci bölümünü (Muhabbet) yazarken istifade ettik.

.....

BİRİNCİ BÖLÜM

MUHABBET KAVRAMI

1.1. Lügat Manaları

Muhabbet (mahabbet) kelimesi sözlükte hub (hubb) kökünden isim olarak geçmekte, hub ise, “buğzun zıddı” olarak ifade edilmektedir.⁹ Hubb kelimesi, "sevmek, beğenmek, hoşlanmak, rağbet etmek, istemek, tercih etmek, meyletmek"¹⁰ gibi anlamlara gelmektedir. Bu kelimedenden türeyen "Mahabbet" kelimesi ise, sevgi demektir.¹¹ Muhabbet ve hub ile meveddet ve vüd (vüdd) kelimeleri, literatürde "sevgi" mânasında kullanılmaktadır. Aşk kelimesi ise sevginin coşkulu şekli olarak ifade edilir.¹²

Muhabbetin lügat manası hakkında en geniş yorumlardan birini İbn Kayyım'da bulmaktayız. İbn Kayyım Cevziyye'ye (ö. 751/1350) göre, (h-b-b) kökü beş ayrı anlamı içerir:

"Birincisi: ‘Duruluk ve beyazlık.’ Arapların dışın beyazlık ve saflığına "habâbu'l-esnân" demeleri bu birinci anlamı ifade eder."¹³ Bu anlamdan hareketle, menfaatsız ve saf olan sevgiye "muhabbet" denilmektedir.

⁹ Bkz. Ebü'l-Fad Muhammed b. Mükerrrem el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânu'l Arab*, C. 1. (Beyrut: Dâru Sâdır, t.y.), 289; Bkz. Ebü'l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed b. Muhammed Zebidi, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, C. 2. (Kuveyt: 2008) 212.

¹⁰ İsmail Karagöz, vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, (Ankara: Diyânet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015), 262.

¹¹ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 2 bs. (İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2016), 232.

¹² Süleyman Uludağ, “*Muhabbet*”, *Diyânet İslâm Ansiklopedisi*, C. 30. Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, 2005.

¹³ İbn Kayyım el-Cevziyye, *Medâricu's Sâlikin (Kur'âni Tasavvuf'un Esasları)*, trc. Ali Ataç, vd. 4 bs. (İstanbul: İnsan Yayınları, 2017), 929.

"İkincisi: 'Yükseklik (uluvv), ortaya çıkma (zuhur).' Su kabarcığı bundan türemedir. Şiddetli yağmur yağdığı zaman su yüzünde beliren kabarcıklar, bardak üzerindeki kabarcıklar, (h-b-b) maddesinden türemedir."

Kuşeyrî, kitabında aldığı bir görüşte; bu kabarcıklara "Habâb" denildiğini nakleder. Muhabbet ise Habâb'dan gelmektedir. Buna göre muhabbet, sevgiliye kavuşma heyecanı ve susuzluğu içindeki bir kimsenin kalbinin coşması ve galeyâna gelmesidir.¹⁴

"Üçüncüsü: 'Bağlanmak ve sebat etmek.' Devenin çöküp ayağa kalkmamasının bu madde ile ifade edilmesi buna delildir. Nitekim şair, "Çölde öyle bir dayak yedi ki, yerine çöküp kalkmayan (ehabba) kötü devenin yediği dayak gibi" diyerek, bu kelimeyi bu üçüncü anlamıyla kullanmış olmaktadır."¹⁵ Buna göre muhabbetin bir anlamıda; devenin çöktüğü yerden ayrılmaması gibi, sevenin de sevdiğini sebatla kalbinden hiç ayırmaması olduğu düşünülebilir.

Dördüncüsü: "Bir şeyin özü."¹⁶ Muhabbetin, "habbe" kelimesinden türetildiği de söylenir. Habbe, bir şeyin aslı ve özü anlamındadır. Kalbi kalb yapan asıl manaya "habbetü'l-kalb" denir. Kalp habbesi, kalbin kıvamı ve latifesidir. Çünkü muhabbet kalptedir. Kalpte bulunan muhabbet, mahallinin ismi ile isimlendirilmiştir.¹⁷

Aynı şekilde ağaç ve bitkilerin tohumuna da, onun özü anlamında "habbe" denilmiştir. Hücvirî, tohumun bitkinin özü olduğu gibi sevginin de hayatın özü olduğunu söyleyerek, şöyle der: Habbe denilen tohum toprağa düşer ve üzerine yağmur yağar. Güneş üzerine yansır, sıcak ve soğuk havalar geçer. Tohumda hiç bir farklılık olmaz.

¹⁴ Ebü'l-Kâsım Zeynüislam Abdülkerim b. Hevazin Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye* (Beyrut; Dârü'l Minhâc, 2017), 651.

¹⁵ İbn Kayyım, *Medâric*, 929; Bkz. İbn Kayyım, *Ravdatu'l Muhibbin (Âşıklar)*, trc. Feyzullah Demirkıran, Savaş Kocabaş, (İstanbul: Şule Yayınları, 2013), 25.

¹⁶ İbn Kayyım, *Medâric*, 929.

¹⁷ Bkz. Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 651; Bkz. Ali b. Osman b. Ali Hücvirî, *Keşfü'l-mahcûb*, (Kahire: 2004), C. 2, 549.

Zamanı geldiğinde uç verir, çiçek açar ve meyve verir. Kalbe yerleşen muhabbet de böyledir. Her türlü şartta hiçbir değişime uğramaz.¹⁸

"Beşincisi: 'Muhafaza etmek ve tutmak.' Suyu koyup muhafaza ettikleri kaba 'hıbbu'l-mâ' denmesi bu anlamı ifade eder. Yine 'yerleşme, kalma' (sübut) anlamı da bu türdendir."¹⁹

Bu mânâyâ göre; kap içine konan şeyi nasıl tutar ve dolu olduğu şeyden başkasını içine almaz ise, aynı bunun gibi kalpte muhabbetle dolunca içine sevdiğinden başka bir şey almaz şeklinde yorumlanmıştır.²⁰

İbn Kayyım, muhabbet kelimesi için bu beş ayrı anlamı verdikten sonra, bu kelime ile ilgili dikkat çekici bir tesbitte bulunur: "Bu anlamı ifade için ismin müsemmasına son derece uygun iki harfli bir kelime vaz'etmişlerdir. Bunlar boğazın en uzak köşesinden çıkan "ha" harfi ile boğazın sonu olan dudaktan çıkan "ba" harfidir. "Ha" başlangıç, "ba" bitiş ifade eder. İşte muhabbet ve muhabbetin sevgiliye beslenmesinde durum böyledir. Sevenden başlar, sevgilide biter."²¹

Kuşeyri, muhabbet kelimesinin küpe manasına gelen "hıbb" kökünden gelmesine de dikkat çeker. Küpeye ya dâima kulakta bulunduğu için ya da kulağa acı verdiği için "hıbb" ismi verilmiştir. Muhabbet konusunda bu iki mânâ da doğrudur.²² Bir başka görüş ise, üzerine testi ve benzeri cisimlerin konulduğu dört parçadan oluşan, tahtadan altlık manasında ki "hubb" dan türediğidir. Muhabbetin bundan türemesi, tahta altlığın üzerine konulan yükleri taşıması gibi, aşığın da sevgilisi sebebiyle meşakkat ve cefaya katlandığı içindir.²³ Bu konuda aldığımız son görüş ise: "Muhabbet, "Habâbi'l-mâ"

¹⁸ Bkz. Hücvirî , *Keşfü'l-mahcûb*, C. 2, 548.

¹⁹ İbn Kayyım, *Medâric*, 929.

²⁰ Bkz. Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 652.

²¹ İbn Kayyım, *Medâric*, 930.

²² Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 651.

²³ Bkz. Hücvirî, *Keşfü'l-mahcûb*, C. 2, 548; Bkz. Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 652.

(suyun büyük kısmı) kökünden gelir. Kalpteki mühim şeylerin büyük bir kısmının gayesi muhabbet olduğu için bu şekilde isimlendirilmiştir."²⁴

Bu görüşlerden hareketle, muhabbet kelimesine; “duruluk ve beyazlık” samimi bir sevgi, “yükseklik, ortaya çıkma” sevgiliyi görme heyecanı, “bağlanmak ve sebat etmek” sevdiğini kalbinden hiç ayırmamak, “bir şeyin özü” sevginin hayatın özü olduğu, “muhafaza etmek ve tutmak” muhabbetin muhafaza yerinin kalb olduğu “suyun büyük kısmı” kalbin asıl gayesinin muhabbet olduğu ve “yerinde duramayıp hareket etmek”, “iç sıkıntısı”, gibi zengin anlamlar yüklenmiştir.

1.2. İstılah Manaları

İslâm âlimlerine göre muhabbet, "eğilim, meyil" anlamında, irâde ile aynı anlamda olup "kişinin iyi olduğunu bildiği veya zannettiği şeyi istemesi" mânâsındadır.²⁵ Bu görüşün sahiplerinden biri olan İsfahâni, ayrıca "muhabbet"i üç kısımda değerlendirmiştir:

- 1) "Zevk için muhabbet: Erkeğin kadını sevmesi gibidir. “Onlar, içleri çektiği halde, yiyeceği yoksula yedirirler.”²⁶ âyeti de bu anlamda kullanılır.
- 2) Çıkar için muhabbet: Kendisiyle istifâde edilebilecek şeyleri sevmek gibi. “Seveceğiniz bir şey daha var. Allah'tan bir zafer ve yakın bir fetih.”²⁷ âyeti sevginin bu çeşidini ifâde eder.
- 3) Fazilet için muhabbet: İlim ehlinin, birbirlerini sevmeleri gibi.”²⁸

İsfahâni'ye (ö. 5./11. yüzyılın ilk çeyreği) göre, muhabbetin etki alanı, istemekten daha geniştir. Dolayısıyla; "her muhabbet istemektir, ama her istemek muhabbet

²⁴ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 651.

²⁵ Uludağ, *Muhabbet, DİA*, C. 30.

²⁶ İnsan, 76/8.

²⁷ Saff, 61/13.

²⁸ Bkz. Râğıp el-İsfahâni, *Müfredât (Kur'ân Kavramları Sözlüğü)*, trc. Abdülbaki Güneş, Mehmet Yolcu, 3 bs. (İstanbul:Çıra Yayınları, 2012), 258.

değildir."²⁹ Yani her muhabbet de istemek vardır ama, her istemek de muhabbet yoktur.

İbn Kayyım, muhabbet için eksiksiz bir tarif yapmanın mümkün olmadığını belirtmiştir. Onun ancak yaşayarak öğrenilebileceğini, herkesin kendi şahsi idrâki, hâli ve içinde bulunduğu durum farklı olduğu için de birbirinden farklı tarifler ortaya çıktığını ifade etmiştir."³⁰ Bu açıklamadan da anlaşıldığı gibi, muhabbeti başlangıç seviyesinde yaşayan biri ile muhabbeti en üst seviye de yaşayan birisinin tarifleri birbirinden farklı olacaktır.

Muhabbetin bir başka tanımı: "Allah'ın kulunu, kulun Allah'ı sevmesi." dir. "Allah'ın kulunu, kulun Allah'ı veli ve dost edinmesi. Allah'ın kulunu sevmesi kulunun O'nu sevmesinden öncedir. Eğer Allah kulunu sevmeseydi, kulun Allah'ı sevmesi mümkün olmazdı. Alemin yaratılış sebebi, sevgidir. Allah her şeyi sever, her şey de onu sever."³¹

Ateş ise muhabbeti şöyle anlatır; "Herkesin elde etmek için ardından koştuğu yüce bir mertebedir. Makamların en yücesi, derecelerin en yükseğidir. Kalblerin azığı, ruhların gıdası, gözlerin bebeğidir. Mahabbet bir hayâttır, onsuz insan ölümlerden sayılır, bir nurdur, onu kaybeden karanlıklarda kalır..."³²

1.3. Kur'ân'da Muhabbet

Kur'ân'a göre dini duyguların temelini muhabbet oluşturmaktadır. Kur'ân'da muhabbet bir âyette,³³ hub ise dokuz âyette geçmekte, yetmiş iki yerde aynı kökten isim ve fiiller yer almaktadır...³⁴ Bunların kırkdokuzunda sevginin öznesi Allah'tır. Yine sevgi ile

²⁹ Bkz. İsfahâni, *Müfredât*, 258.

³⁰ Bkz. İbn Kayyım, *Medâric*, 929.

³¹ Bkz. Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 232.

³² Süleyman Ateş, *İslâm Tasavvufu*, 4 bs. (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 2004), 464.

³³ Tâhâ, 20/39.

³⁴ Muhammed Fuâd Abdülbâki, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, (Beyrut: Dâru'l-Marefâh, 2012),

alâkalı "vüd" "hevâ" "rahmet" "veli" gibi kavramlar da buna eklendiğinde birçok yerde sevgiye işaret edildiği söylenebilir.³⁵

Kur'ân âyetlerinde sevgi hem Allah'a hem de insana nisbet edilir. Allah ile kullar arasındaki karşılıklı sevgi şu âyette ifade edilmiştir: *"Ey imân edenler! İçinizden kim dininden dönecek olursa Allah böylelerinin yerine kendisinin seveceği, onların da Allah'ı seveceği bir toplum getirir. Öyle ki onlar müminlere karşı alçak gönüllü, kâfirlere karşı zorlu ve onurlu olurlar."*³⁶ Âyette, Allah'ın kullarına olan sevgisi kulların Allah'a olan sevgisinden önce yer almıştır. Bu iki sevgi hakkında bir çok âyet bulunmaktadır. *"De ki, eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyun ki Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın"*³⁷ âyetinde de insan ve Allah sevgisi görülmektedir.

Allah, Kur'ân-ı Kerim'de, iyilik edenleri³⁸, tevbe edenleri, tertemiz olanları³⁹, takvâ ehli kullarını⁴⁰, adâletli olanları⁴¹, Allah'a güvenip dayananları⁴², sabredenleri⁴³, Allah yolunda savaşanları⁴⁴ seveceğini buna karşılık haddi aşanları⁴⁵, bozguncuları⁴⁶,

³⁵ Bkz. Giuseppe Scattolin, "İslam Tasavvufunda Allah Sevgisi", trc. Ali Galip Gezgin, *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, S. 5 (2001): 246; Bkz. Veysel Akkaya, "Ahmed Ziyaüddin Gümüşhânevî'nin "Rûhu'l- Ârifin" Adlı Eserinde Allah Sevgisi", *I. Uluslararası Ahmed Ziyaüddin Gümüşhânevî Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 03-05 Ekim 2013, (Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi, 2013): 265-273.

³⁶ Mâide, 5/54.

³⁷ Âli İmran, 3/31.

³⁸ Bakara, 2/195.

³⁹ Bakara, 2/222.

⁴⁰ Âl-i İmran, 3/76.

⁴¹ Mâide, 5/42.

⁴² Âl-i İmran, 3/159.

⁴³ Âl-i İmran, 3/146.

⁴⁴ Saff, 61/4.

⁴⁵ Bakara, 2/195.

⁴⁶ Mâide, 5/64.

nankörleri⁴⁷, günahkârları⁴⁸, zâlimleri⁴⁹, böbürleneni⁵⁰, hâinleri⁵¹ ve israf edenleri⁵² de sevmeyeceğini bildirmektedir. Bu sebeple ilâhi muhabbete nâil olmak, Allah'ın bir ikrâmı olduğu gibi kulun gayretiyle de ilgili bir durumdur, denilebilir. Fakat gayret diye isimlendirilen amellerin de Allah'ın yardımını, ihsânı ve lütfu ile gerçekleştiği dikkate alınır talep edilen muhabbete ulaşmanın ancak Allah'ın yardımıyla mümkün olacağı anlaşılır.⁵³

Kur'ân kulun sevgisi ile ilgili olarak, Allah'tan başka şeylere karşı olan sevgisinden bahseder: *"De ki: Eğer babalarınız, oğullarınız, kardeşleriniz, eşleriniz, hısımlarınız, kazandığınız mallar, kesada uğramasından korktuğunuz ticaret, hoşlandığınız meskenler size Allah'tan, Resûlünden ve Allah yolunda cihad etmekten daha sevgili ise, artık Allah emrini getirinceye kadar bekleyin. Allah fâsıklar topluluğunu hidayete erdirmez."*⁵⁴ Âyette; anne-baba, eş, çocuk, mal, meslek, ev ve akraba sevgisi gibi çeşitli sevgilerden bahsedilmektedir. Ancak bu sevgiler Allah sevgisine perde olmamalıdır. Merkezde Allah sevgisinin yer aldığı görülmektedir. Bu durum başka bir âyette açıkça bildirilmiştir: *"İnsanlardan kimi de Allah'tan başka şeyleri O'na eş tutuyorlardaki onları, Allah'ı sever gibi seviyorlar. Oysa iman edenlerin Allah sevgisi daha kuvvetlidir."*⁵⁵ Burada bir taraftan tevhidin temel prensibinin sevgi olduğu beyan edilmekte, diğer taraftan ise müminlerin en çok Allah'ı sevdiği belirtilmektedir.

⁴⁷ Bakara, 2/276.

⁴⁸ Nisâ, 4/107.

⁴⁹ Âl-i İmran, 3/57.

⁵⁰ Nisâ, 4/36.

⁵¹ Enfal, 8/58.

⁵² En'âm, 6/141.

⁵³ Bkz. Âdem Ergül, *Kur'ân ve Sünnet'te Kalbi Hayat*, (İstanbul: Altınoluk Yayınları, 2000), 252.

⁵⁴ Tevbe, 9/24.

⁵⁵ Bakara, 2/165.

Hamdi Yazır'a göre, ilâha duyulan sevginin en yüksek manada olması bir esastır. Ve ilâh da en yüksek seviyede sevilen şey demektir. Bu manadan hareketle bir şeyi çok sevmek, onu mâbud edinmek anlamına gelir. Sevginin gereği ise itaat etmektir. Bu sebepten dolayı ilâha kayıtsız şartsız itaat edilir. Herkesin yapacağı hareketlerde başlangıç noktası, onun ilâhıdır. İnsanlar tarafından bu şekilde bir sevgiyle ilâh mertebesi verilerek Allah'a denk tutulan şeyler çeşit çeşittir. Bunlar bir madenden, bir ağaçtan, bir ottan, bir taştan tutun da güneşe, yıldızlara, meleklerle, ruhlara kadar çıkar.⁵⁶

Kişinin duygu, düşünce ve davranışlarının oluşumunda sevgi faktörünün oldukça önemli bir yere sahip olması nedeniyle Kur'ân, inanan insana sevginin sınırlarını belirtmiştir. Meselâ ahirete dünyayı tercih etmek, tutku ile mala bağlanmak, inkârcılara ve ehli kitaba muhabbet beslemek zemmedilirken⁵⁷, Allah'ı her şeyden fazla sevmek, Müslümanlarla dost olmak, seve seve Allah için infak etmek, severek itaat etmek, methedilmiştir.⁵⁸ Kısaca Allah için olmayan ve O'nun sevgisinin önüne geçen her sevginin kalbe girmesi yasaklanmıştır, diyebiliriz. Sonuç olarak kalbdeki sevgilerin hedefi, derecesi ve hududları, Allah'ın belirlediği ölçüler içerisinde olmalıdır.⁵⁹

Kur'ân'ı Kerîm'deki sevgi kavramının genel karakteri, kişiyi ve çevresini, toplumu ve toplumun her kesimini içine alan bir özelliğe sahiptir. Bütün emir, yasak ve tavsiyelerinde bu ana temaları bulmak mümkündür.

1.3.1. Kur'ân'da Muhabbetle Alâkalı Kavramlar

Muhabbet kelimesi ile alâkalı yaklaşık altmışa yakın kelime tesbit edilmiştir.⁶⁰ Bu tesbit, insanın sevgi ile alâkasının ne derece güçlü olduğunu ve sevginin boyutlarının

⁵⁶ Bkz. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, C. 1. (İstanbul: Zehraveyn Yayıncılık, t.y.), 472.

⁵⁷ Kıyâme, 75/20-21; Fecr, 89/20; Mâide, 5/51; Hud, 11/113.

⁵⁸ Bakara, 2/165, 177; Tevbe, 9/71; İnsan, 76/80; Yusuf, 12/33.

⁵⁹ Bkz. Ergül, *Kur'ân ve Sünnet'te Kalbî Hayat*, 525.

⁶⁰ Bkz. İbn Kayyım, *Ravdatu'l Muhibbin*, 23.

zenginliğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.⁶¹ Ancak bu kelimelerin hepsi Kur'ân'da geçmemektedir. Biz burada sadece Kur'ân'da yer alanları ele aldık.

a. Alâka (عالة): Bir kimseye veya bir şeye gönül vererek, o kimse ve şeye, sevgi ve aşk duymak manasında kullanılır. Kalpte hissedilen bu sevginin gelip geçici olmayıp, sapsağlam olmasını ifade eder. Hz. Peygamber tarafından da sevgiyi ifadeye kullanılmış olan kelimelerdendir. Sadece Allah'a ibadet etme mertebelerinin ilkinde de bu ad verilmektedir.⁶² Aynı zamanda "alâka" kelimesi tasavvufta; "tâliplerin muratlarından geri kalarak bağlandıkları sebepler, alâkalar."⁶³ anlamını içerir.

Bu kelime "A-Le-Ka" kökünden gelir. Bu kökün manası ise "bir şeye yapışmak"⁶⁴ tır. Kur'ân'da da geçen (Alak)⁶⁵, sülük gibi anne rahmine yapışan veya tutunan şeyin adıdır. Kalb de sevilene yapışıp bağlandığı için sevginin bu çeşidine "alâka" denmiştir. Muhabbetin ilk derecesi "alâka" dır.⁶⁶ Bu şekilde ki yapışkanlığından dolayı sülük ve kuyu makarasına da alak denilir. Bütün bunlar maddi mânâdır. Elmalılı, bunlardan başka alak kelimesinin, ruhani ve manevi olarak (alâka) aşk ve sevgi manasına geldiğinin de lugatta açıklandığını söylemiştir.⁶⁷

b. Hanân (حنان): Râğıp Isfahâni, bu kelimenin manasını, şefkatle yoğrulan arzu olarak ifade eder. Yavrusunu isteyen devenin yavrusuna seslenişinde de bu arzu ve şefkat vardır. Aynı zamanda bu kelime, merhamet anlamını da içerir.⁶⁸ Nitekim Kur'ân'da

⁶¹ Bkz. Akkaya, "Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî'nin "Rûhu'l- Ârifin" Adlı Eserinde Allah Sevgisi", 267.

⁶² Raşit Küçük, *Sevgi Medeniyeti, (Allah'ta Kul, Kulda Allah Sevgisi)*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2017), 18.

⁶³ Hücvirî, *Keşfü'l-mahcûb*, C. 2, 628; Bkz. Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 34.

⁶⁴ İsfahâni, *Müfredât*, 718.

⁶⁵ Hacc, 22/5; Müminun, 23/14; Mü'min, 40/67; Kıyâme, 75/38; Alak, 96/2.

⁶⁶ Bkz. Ateş, *İslâm Tasavvufu*, 468.

⁶⁷ Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, C. 9, 235.

⁶⁸ Bkz. İsfahâni, *Müfredât*, 312.

Hz. Yahyâ ile ilgili olarak: "Katımızdan ona bir hanân/kalp yumuşaklığı, rahmet verdik."⁶⁹ ifadesiyle geçer.

Fahrudin Râzi, "hanân" kelimesinin aslının "hanin" olduğunu ve anlamının ise "sevinçten veyâ ayrılıktan dolayı feryat etmek" olduğunu ifade eder.⁷⁰

Rivayete göre, Peygamber (s.a.v.)'in Mescid-i Nebevî'de hutbe okurken yaslandığı bir kütük vardır. Resûlullâh mescide minber konulup, hutbesini orada okumaya başlayınca bu kütüğün inlediği duyulur. Bu iniltiyi duyan Resûlullâh kütüğün yanına gelir ve elini onun üzerine koyup sıvazlar. Bunun üzerine kütüğün inlemesi son bulur.⁷¹ Bu rivayetten anlaşıldığı gibi bu kelimedede, sevgiliye hasretten dolayı inlemek anlamı vardır.

c. Ğarâm (غرام): Ğarâm, ayrılmaz sevgi demektir.⁷² Bu sevgi, alacaklının borçlusundan hiç ayrılmadığı gibi, kalpte duran ve hiç ayrılmayan sevgidir. Nitekim, kelimenin bu anlamına binâen, cehennem azabına da, cehennemliklerden hiç ayrılmayacağı için "ğarâm" denmiştir.⁷³ Allah Teâlâ (c.c.): "Onlar derler ki: Ey Rabbimiz, cehennem azabını bizden uzaklaştır, çünkü cehennem azabı sürekli bir helaktır."⁷⁴ buyurmuştur. Râgıp İsfahâni' de bu kelime hakkında, "İnsanın başına gelen sıkıntı ve musibet"⁷⁵ açıklamasını yapar.

Kelime ile ilgili yorumlardan hareketle, ğaram'ın; "1-Sürekli 2-Acı olmak 3-Elem vermek 4-Helâk olmak 5-Şiddetli azab" olmak üzere, beş manası olduğu söylenmiştir.

⁶⁹ Meryem, 19/13.

⁷⁰ Bkz. Fahrudin Râzi, *Mefâtihu'l-Ğayb*, C. 21-22. (Beyrut: Dârü'l-Kütüb el-İlmiyâh, 2009), 163.

⁷¹ Buhârî, Menâkıb 25.

⁷² İbn Kayyım, *Ravdatu'l Muhibbin*, 55.

⁷³ Bkz. İbn Kayyım, *Medâric*, 944.

⁷⁴ Furkan, 25/65.

⁷⁵ İsfahâni, *Müfredât*, 753.

İbn Arabî'ye göre ğarâm,"üzüntü içinde sevgilide yok olmaktır." Başka bir ifadeyle ğarâm, sevgiliyi müşahedeye bağlanarak, yok olmaktır.⁷⁶

İbn Arabî ğarâm kelimesini hubb ve şevk ile karşılaştırır: "Hubb; sevenlerin kalbinde olan asıl sevgidir. Şevk ise, özleyenlerin, aşırı bir arzuyla sevenlerin kalbindedir. Aşkın diğer sıfatları da böyledir. Kimde o sıfat varsa, o sıfatla nitelenir. Aşkın bütün sıfatlarına sahip olan kişiye "muğrem", o aşkın sıfatına da "ğaram" denilir. Seveni, aşığı, "ğaram" sıfatından daha geniş bir şekilde kapsayan başka bir sıfat daha yoktur."⁷⁷

d. Hevâ (هوى): Nefsin, şer'î bir dâvet ve müsâade olmaksızın kendisine lezzet veren şeylere meylidir.⁷⁸ Hevâ, çoğunlukla yerilmiş sevgiler için kullanılır. Şu ayet-i kerimede geçtiği gibi:" Her kim de Rabbi'nin makamından korkar ve nefsinin hevâdan çekerse, onun varacağı yer cennettir."⁷⁹

Râgıp İsfahâni, "hevâ" kelimesini, "insanın gönülden şehvete meyletmesi" şeklinde tanımlar. Bu tanımdan dolayı, şehvete meyleden nefse de bu isim verilmiştir. Sebebi ise, hevâsına uyanı dünyada felâkete, ahirette ise cehenneme⁸⁰ düşürmesinden dolayıdır.⁸¹ Süleyman Uludağ ise Kâşânî'den nakil yaparak, "Nefsin tabiatın gereğine meyletmesi, süfli cihete yönelip ulvi cihetten yüz çevirmesi." demiştir.⁸²

İbn Arabî'ye göre, sevgi makamının dört lakabı vardır: "Muhabbet, Vüd, Aşk, Hevâ"dır. Hevânın sevgiye uygun olan iki çeşit anlamı vardır:

⁷⁶ Bkz. Muhyiddin İbn Arabî, *Aşk Risâlesi (Fütûhât-ı Mekkiyye)*, trc. Ekrem Demirli, 3 bs. (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016), 95.

⁷⁷ Bkz. Muhyiddin İbn Arabî, *İlâhi Aşk*, trc. Mahmut Kanık, 19 bs. (İstanbul: İnsan Yayınları, 2017), 101.

⁷⁸ Seyyid Şerif Cürcânî, *Ta'rifât (Tasavvuf İstılahları)*, trc. Abdülaziz Mecdi Tolun, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2014), 64.

⁷⁹ Nâziât, 79/40.

⁸⁰ Kâria, 101/9.

⁸¹ Bkz. İsfahâni, *Müfredât*, 1126.

⁸² Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 165.

Birincisi; aşkın, kalbe düşmesi veya girmesidir. Bu düşme sevginin gayb âleminde şehâdet âlemine inerek kalbe zuhur etmesidir. Bu şekil sevgi, bakış, duyuş ve ihsanla olur. Bunların en etkilisi bakıştır, çünkü bakışın doğurduğu sevgi, değişime uğramaz.

İkincisi; bir tutku ya da aniden ortaya çıkan bir sevgi yönelimidir. Kur'ân'da Allah: "Ey Dâvud! Biz seni yeryüzünde halife yaptık. Öyleyse, insanlar arasında hakla hükmet ve sakın hevâya uyma; sonra bu, seni Allah'ın yolundan saptırır."⁸³ buyurmuştur. Yani, senin sevginin yönelimlerine değil, benim sevgimin eğilimlerine uy. Çünkü böyle bir sevgi, senin yolunu şaşırtır ve doğru yolda yürümeni engeller.⁸⁴

Elmalılı "hevâ"nın iki kısma ayrıldığını ifade eder. Bunlardan birincisi, ilme uygun olan hevâ, ikincisi ise ilme uygun olmayan hevâdır. İlme uygun olan hevâ, insanların yaratılış gayesine uygun olarak, Allah tarafından düzenlenmiş duygulardır. İlme uygun olmayan hevâ ise, şeytânî olan insan zekâsının, onu amacından döndürerek ilmin zıddına olarak, sırf zevk için boşuna israf ettiği hevâdır. Örnek olarak, çoğalmak için evlenmek arzusu fitrata ve ilme uygun iken, gayr-i meşru ilişkilere meyletmek, ilme uygun olmayan hevâdır. Çoğunlukla da hevâ, bu ikincisine denir.⁸⁵

e. Hulle(t) (هَلَّة): "Ha-Le-Le" kökünün bir türevi olan bu kelime, samimi ve gönülden olan dostluk ile sevgiye denir. Aynı zaman da sevgide vahdeti de ifade eder ve ortaklık kabul etmeyen bir sevginin ifadesi olarak kullanılır.⁸⁶ "Allah, İbrahim'i halil (dost) edindi."⁸⁷ âyetinde kelime gerçek mânası ile geçmektedir.

Bir görüşe göre, bu tür sevgiye "Hulle(t)" denmesinin sebebi, bu duygunun ruhun her zerresine nüfuz etmesi anlamı taşımasındandır.⁸⁸

Râgıp İsfahâni: "(Ha-Le-Le) kelimesi, iki şey arasındaki boşluktur. Hulle(t) de sevgi demektir. Bu ya nefsin arasına girmesinden yani ortasına kadar varmasından ya da

⁸³ Sad, 38/26.

⁸⁴ Bkz. İbn Arabî, İlâhi Aşk, 84-85.

⁸⁵ Bkz. Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, C. 6, 253-254.

⁸⁶ Bkz. Küçük, *Sevgi Medeniyeti*, 21.

⁸⁷ Nisâ, 4/125.

⁸⁸ Bkz. İbn Kayyım, *Ravdatu'l Muhibbin*, 53.

nefsi boşaltıp okun hedefte yaptığı tesiri yaparak, nefsi yarmasından dolayı böyle adlandırılmıştır."⁸⁹ ifadesini kullanır.

İbn Kayyım Cevziyye'ye göre; "Hulle" , aşkı birlemektir. "Halil" bu sözcükten türetilmiştir. Aşkı sevgilisinde birleşmiş kişi anlamına gelir. Bu ortaklık kabul etmez bir rütbedir. Alemin tümünde bu makamın sadece iki halile tahsis edilmesi bundandır. Bu iki halil, Hz. İbrahim ve Hz. Muhammed'tir...⁹⁰ Peygamberimizin en yakın arkadaşı olan Hz. Ebubekir bile sahip olduğu yüksek değere rağmen hullet makamına uygun görülmemiştir. Bu konu ile ilgili Resûlullah şöyle buyurmuştur: "Eğer ben bir halil edinecek olsaydım şüphesiz Ebu Bekir'i halil edinirdim Ama o benim kardeşim ve benim arkadaşım (sahabem) dır. Hem aziz ve celil Allah sizin bu arkadaşınızı halil edinmiştir."⁹¹

Hullet, ortaklık kabul etmeyen bir makam olduğu için, Hz. İbrahim'im (a.s.) kalbinde oğlu Hz. İsmâil'in (a.s.) sevgisi yer alınca, Allah (c.c.) onu çetin bir imtihana tabi tutmuş ve onu oğlunu boğazlamakla sınamıştır. Allah'ın gerçek muradı, Hz. İbrahim'in oğlunu boğazlaması değil, onun sevgisini yüreğinden söküp atmayı sağlamaktır. Böylece Hz. İbrahim'in kalbindeki sevgi birlenecek ve sadece Allah'a has bir duygu olarak kalacaktı. Her ikisi de Allah'ın (c.c.) emrine teslim olarak, Allah sevgisinin evlat sevgisinden üstün olduğunu ispatlamışlardır. Bunun üzerine dostluk makamı ortaya çıkmış ve oğlu yerine kurbanlığın fidye olarak kesilmesi emredilmiştir.⁹²

Sonuç olarak, Kur'ân'da "hullet" veya "halil" kelimeleri, muhabbet kelimesi ile yakın anlamda kullanılmış, fakat, sevgide ortaklık kabul etmeme özelliğiyle, aynı alandaki diğer kelimelerden ayrılmıştır.

f. Sabâbe (صبابة):Kalbin sevgiliye meyiletmesi ve akmasıdır. Tıpkı suyun yukarıdan aşağıya akması gibi.⁹³

⁸⁹ Bkz. İsfahâni, *Müfredât*, 352.

⁹⁰ İbn Kayyım, *Ravdatu'l Muhibbin*,53.

⁹¹ Müslim, Fedâilu's Sahâbe 6-7.

⁹² Bkz. İbn Kayyım, *Ravdatu'l Muhibbin*,53; Bkz. *Medâric*, 947.

⁹³ Bkz. İsfahâni, *Müfredât*, 575; İbn Kayyım, *Medâric*, 944.

Bu kelime Kur'ân'da , meyletmek manasında kullanılmıştır. Hz. Yusuf'un: "Ya Rabbi! Zindan, bana bunların davet ettikleri işten daha makbûldür. Eğer bu kadınların tuzağını benden defetmez isen, ben onlara meylederim ve cahillerden olurum."⁹⁴ şeklindeki duâsında bu anlamda geçmiştir. Bu ayette geçen "esbu" kelimesini, müfessirlerin bir çoğu "bir şeye meyletmek" anlamında yorumlamışlardır.⁹⁵

g. Şeğaf (شغف): Asıl anlamı kalp zarı olan kelime, sevginin kalbe işlemesi mânâsında kullanılmaktadır. Dilimizde de kullanılan "kalbinin zarına kadar işleme" tabiri, şeğaf karşılığıdır.⁹⁶

Sevginin isimlerinden olan şeğafın beş derecesi vardır: "Sevgilinin arzusunu yerine getirme, içinde ondan başkasına yer vermeme, düşmanına düşman olma, dostuna dost olma, âşıkla maşuk arasındaki halleri gizli tutma."⁹⁷

Bu kelime Kur'ân'da, Züleyha'nın, Hz. Yusuf'a olan aşkı tasvir edilirken: " Aziz'in karısı, delikanlının nefsinden murad almak istiyormuş. Sevgi yüreğinin zarına işlemiş. Görüyoruz ki o, muhakkak apaçık bir sapıklıktadır."⁹⁸ şeklinde geçmektedir.

İbn Arabî, yukarıdaki ayette geçen "şeğaf" kelimesi hakkında: "Yani kadının Yusuf'a dönük sevgisi kalbinde örtü haline geldi. Bu kalbin üzerini kaplayan ince deri demektir. Öyleyse o, kalbi kuşatan örtü gibidir..." demiştir.⁹⁹

Fahrüddin Râzi, kelimenin bu ayetteki anlamı hakkında üç görüş bildirir:

a) Bu kelime, kalbi kuşatan zar anlamındadır. Şeğafe fiilinin anlamı "kalbin kılıfı, zarı"dır. "Ciğerine isabet ettin, dokundun" anlamında kullanıldığı gibi, "kalbinin

⁹⁴ Yusuf, 12/33.

⁹⁵ Beydâvî, (*Envaru't Tenzil ve Esraru't Tevil*) *Beydâvî Tefsiri*, trc. Abdülvehhab Öztürk, C. 3. (İstanbul: Kahraman yayınları, 2013), 18; Muhammed Ali es-Sabûnî, *Safvetü't Tefâsir*, trc. Sadreddin Gümüş, Nedim Yılmaz, C. 3. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1995), 152; Celâleddin Süyûtî, *Celâleyn Tefsiri*, trc. Ali Rıza Kaşeli, C. 2. (İstanbul: Sağlam Yayınları, 2005), 177.

⁹⁶ Küçük, *Sevgi Medeniyeti*, 19.

⁹⁷ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri sözlüğü*, 330.

⁹⁸ Yusuf, 12/30.

⁹⁹ İbn Arabî, *Aşk Risâlesi*, 37.

zarına dokundun" mânasında da kullanılır. Bu şekilde anlamı "sevgi, onun derisinin içine girdi, böylece de kalbine nüfuz etti" olur.

b) "Zarın, kalbi sarıp bürümesi gibi, onun sevgisi de, onun kalbini sarıp bürüdü" mânasındadır. Yani sevginin kalbi sarmasının anlamı, o kadının sevgisinin başkasını düşünüp aklına getiremeyeceği bir şekilde kalbini kaplamasıdır.

c) Zeccâc şöyle der: Kalbin en iç noktası ve onun gözbebeğine şegaf denir. Buna göre anlam, "Onun sevgisi, o kadının kalbinin ta içlerine, adeta gözbebeğine işlemiştir" olur. Bunların hepsi, sevginin aşırısı ve aşktan kinayedir.¹⁰⁰

Şegaf kelimesi "ğayın" yerine "ayın" harfiyle "şe'af" şeklinde de okunmuştur. Bu şekilde manası: "Sevgi, kadını gidilecek her yere götürdü ve onu sevginin en yüksek mertebesine çıkarttı." şeklinde olur.¹⁰¹

h. Vüdd (وُد):Kur'ân'da muhabbet kelimesine yakın anlamda geçen en önemli kelimelerden birisi de "Vüdd" kelimesidir. Bu kelime dostluk ve muhabbet manasındadır. Seven ve sevgisi çok olan kişiye de bu isim verilmektedir. Sevginin en katıksız, saf, lâtif ve ince olanı "vüdd" diye isimlendirilir. Gerçek sevginin ta kendisidir. Tıpkı aşırı merhameti ifade eden re'fet kelimesinin rahmetten bir parça oluşu gibi, vüdd de sevginin bir parçasıdır.¹⁰²

Kur'ân'da sevgi anlamı içeren kelimeler arasında vüdd kelimesi ve türevleri, hubb kelimesinden sonra en çok geçen isimdir. Müştaklarıyla birlikte Kur'ân'da yirmidokuz yerde geçmektedir. Müfessirler bu kelime hakkında genellikle birbirine benzer açıklamalar yapmışlardır. Meselâ: "İman edip salih amel işleyenler var ya, Rahmân onlar için bir sevgi kılacaktır."¹⁰³ âyeti çeşitli tefsirlerde özet olarak şu şekilde yorumlanmıştır: Rahman'ın, iman edip iyi işler yapanlar için bir sevgi meydana getireceği, Allah'ın o kulları sevdiği gibi, başkalarına da sevdireceği, diğer kullarının gönlünde o salih kişilere karşı sevgi yaratacağı böylece görenlerin onlara karşı sevgi duyacağı belirtilmektedir.

¹⁰⁰ Bkz. Râzi, *Mefâtihu'l Ğayb*, C. 18, 101.

¹⁰¹ Bkz. İbn Kayyım, *Medâric*, 945.

¹⁰² Bkz. İbn Kayyım, *Ravdatu'l Muhibbin*, 52; Bkz. Küçük, *Sevgi Medeniyeti*, 21.

¹⁰³ Meryem, 19/96.

Râgıp İsfahâni'ye göre bu kelimenin anlamı: "Vüdd kelimesi, herhangi bir şeyi sevmek, onun olmasını istemek anlamına gelir. Bu her iki anlamdan her biri için de kullanılır. Çünkü, istemek de sevmek manasını içerir. Çünkü istemek de sevilen şeyin gerçekleşmesini arzu etmektir." şeklindedir.¹⁰⁴

Kur'ân'da aynı kökten türemiş olan, Allah'ın sıfat ve isimlerinden birisi "Vedûd" geçmektedir. Anlamı hususunda iki ayrı görüş ileri sürülmüştür:

“a) Allah Vedûd'dur, yani sevilendir.

b) Allah kullarına Vedûd'dur, yani onları sevendir. Allah "Vedûd" ismini "el-Gafûr" ismine, günahları bağışladığını, günahlardan tövbe edeni sevdiğini bildirmek için yaklaştırmıştır. Tevbe edenin nasibi O'nun bağışlamasına nâil olmaktadır.”¹⁰⁵

İbn Arabî, sevgi makâmının dört ismi içerisinde zikrettiği "el-vüdd" kelimesi için şu açıklamayı yapar: " Bu sevgi, "hubb"un, veya "ışk"ın, ya da "heva"nın, kararlı ve devamlı olmasıdır. Seven kimse muhakkak , bu üç durumdan birisindedir. Bu sevgiyle nitelenen kimse sebatlıdır, kararlıdır. Hiçbir şey onun kararını değiştiremez. O devamlı olarak sevdiğine bağlı kalmaya devam eder. Bütün bu tutum ve tavırlar "vedd" (vüdd) diye adlandırılır. Allah'ın (c.c.) şu ayeti bunu ispatlamaktadır: " İman edenler ve salih amel işleyenler için Rahman kararlı bir sevgi yaratacaktır."¹⁰⁶ Yani Allah katında ve kullarının gönlünde, onlar için kararlı bir sevgi yaratacaktır ve onları herkese sevdirecektir. İşte, “vedd” (vüdd) in anlamı budur.¹⁰⁷

Sonuç olarak Kur'ân'da geçen bu 8 kelime, sevginin farklı yönlerini ortaya koymaktadır. Aralarında ince anlam farklılıkları olmasına rağmen genel olarak hem Arapça'da hem de Kur'ân'da sevgi anlamında kullanılmıştır. Bu anlam farklılıkları, sevgiyi bütün yönleriyle anlamamızı sağlar. Birbirlerinden ayrı gibi görünseler de Kur'ân'ın bütünlüğü içerisinde birbirlerini tamamlamaktadırlar.

¹⁰⁴ İsfahâni, *Müfredât*, 1143.

¹⁰⁵ İbn Kayyım, *Medâric*, 945.

¹⁰⁶ Meryem, 19/96.

¹⁰⁷ İbn Arabî, *İlâhi Aşk*, 90.

1.4. Sünnet'te Muhabbet

Muhabbet konusu hem Allah'a hem insanlara nisbet edilerek hadislerde de geniş bir şekilde yer almıştır. Bu hadislerde iyilik severlik, hoşgörü, yumuşak huyluluk, kolaylaştırıcı olma, insanları affetme, hayâ, iffet, zâhidlik, takvâ ve güzel davranma Allah'ın sevdiği meziyetler arasında zikredilir. Hadislerde ayrıca insanların birbirlerini sırf Allah rızası için sevmeleri de istenmektedir¹⁰⁸ Zira, "Nefsim yed-i kudretinde olan zâta yemin ederim ki, imân etmedikçe cennete giremezsiniz, birbirinizi sevmedikçe imân etmiş olmazsınız!"¹⁰⁹; "Birbirlerini sevmede, birbirlerine merhamette, birbirlerine şefkatte müminlerin misali, bir beden misalidir. Ondan bir uzuv rahatsız olsa, diğer uzuvlar uykusuzluk ve hararete ona iştirak ederler."¹¹⁰; "Biriniz kardeşini (Allah için) seviyorsa, ona sevdiğini söylesin."¹¹¹; "Allah Teâlâ; "Benim rızam uğrunda birbirlerini sevenler için peygamberlerin ve şehidlerin bile imreneceği nurdan minberler vardır." buyurmuştur."¹¹²; "Amellerin en faziletlisi Allah için sevmek, Allah için buğzetmektir."¹¹³ Bu hadislerde görülen ortak husus, bahsedilen sevgi ya da bağlılığın sâdece basit bir sevgi olmadığı, bu sevginin insanlar arasındaki dostluk bağlarını ve irtibatı güçlendirmesidir. Rasûlullah birbirinizi sevin derken, sevginiz lafta kalmasin, bu sevgi, sizi birbirinize bağlasın buyurmaktadır Bu bağın iyi kurulabilmesi için de, sevilen kimseye, sevildiğinin ifade edilmesi gerekmektedir.

Hadislerde aynı zamanda gerçek mümin olmanın gereği olarak Allah ve Rasûlü'ne olan sevginin bütün sevgilerden üstün olması gerektiğine dikkat çekilmiştir: "Üç haslet vardır ki, bunlar kimde bulunursa o kimse imanın zevkine varır tadını alır. Bunlar Allah ve Rasûlü'nü her şeyden çok sevmesidir. Allah için sevip, Allah için buğzetmesidir. Allah'a şirk koştuktansa, büyük bir ateşe atılmaya razı olmasıdır."¹¹⁴

¹⁰⁸ Bkz. Uludağ, *Muhabbet, DİA*, C. 30.

¹⁰⁹ Müslim, İmân 93; Ebû Dâvud, Edeb 142.

¹¹⁰ Buhârî, Edeb 27; Müslim, Birr 66.

¹¹¹ Ebû Dâvud, Edeb 122; Tirmizî, Zühd 54.

¹¹² Tirmizî, Zühd 53.

¹¹³ Ebû Dâvud, Sünnet 3.

¹¹⁴ Buhârî, İman 9,14, İkraah 1, Edeb 42.

Hız. Peygamber (s.a.) şöyle duâ ederdi: "Yâ Rabbi, sana olan sevgimi, kendime, gözüme, kulağıma, âileme, malıma ve soğuk suya olan sevgimden daha ziyâde kıl."¹¹⁵ Bu hadiste Rasûlullah, Allah'tan katıksız saf bir sevgi istemiştir. Katıksız sevgi; Allah Teâlâ'yı yürekten sevmektir. Hadiste, diğer sevgilerden bahsetmesinin mânâsı, Allah'a duyduğu muhabbet vasıtası ile diğer şeylere duyduğu muhabbet damarlarını tıkamak ve bu şekilde Allah'a olan muhabbetini hâkim kılmaktır. İşte bu sevgi havassa âid katıksız saf bir sevgidir.¹¹⁶

Ayrıca hadislerde Allah'ın kullarını sevmesi ve bu sevginin alâmetleri üzerinde de durulmuş ve bunların kazanılmasına teşvik edilmiştir: "Allah Teâlâ buyurmuştur ki: "Her kim bir dostuma düşmanlık ederse, ben ona karşı harb ilân ederim. Kulum, kendisine emrettiğim farzlardan, bence daha sevimli herhangi bir şeyle bana yakınlık sağlayamaz. Kulum bana nâfile ibadetlerle durmadan yaklaşır; nihâyet ben onu severim. Kulumu sevince de ben onun işiten kulağı, gören gözü, tutan eli ve yürüyen ayağı olurum. Benden ne isterse, ona mutlaka veririm, bana sığırırsa onu korurum."¹¹⁷

Bu durumda, Allah'ın sevgisini kazanabilmenin yolu, sadece farz ibadetlerle değil, aynı zamanda nâfile ibadetlere devam etmekten geçmektedir. Kul bu ibadetler ile Allah'a samimi bir şekilde bağlanmaktadır. Ayrıca, Allah'ın dostlarına düşmanlık edenleri bekleyen ceza ise, Allah'ın onlara savaş ilân etmesidir.

Kul için en önemli nokta, Allah'ın sevgisini ve rızasını kazanabilmektir. Allah'ın sevgisini kazanan bir kimse, kâinâtta ki diğer varlıkların da sevgisini kazanmış olur: "Allah Teâlâ bir kuluna muhabbet duyduğu zaman Cebrâil'e: "Allah filanı seviyor, onu sen de sev." diye buyurur. Cebrâil de o kulu sever, sonra göktekilere: "Allah filanı gerçekten seviyor; onu siz de seviniz!" diye hitâbeder. Onlar da o kimseye sevgi duyarlar. Sonra da yeryüzündekilerin kalbinde o kimseye karşı bir sevgi oluşur."¹¹⁸

Peygamberimizin muhabbet ile alâkalı daha bir çok hadisi bulunmaktadır. Naklettiğimiz hadislerden anlaşılan şudur ki; Resûlullah (s.a.v.) dinin diğer konularını

¹¹⁵ Tirmizî, Da'avât 70-73.

¹¹⁶ Bkz. Ebû Hafs Şihâbüddin Ömer es-Sühreverdî, *Tasavvufun Esasları*, haz. Hasan Kâmil Yılmaz, İrfan Gündüz, (İstanbul: Vefa Yayıncılık, 1990), 626-627.

¹¹⁷ Buhârî, Rikak 38.

¹¹⁸ Buhârî, Bedü'l Halk 6, Edeb 41, Tevhid 33; Müslim, Birr 157.

olduğu gibi muhabbet konusunu da ayrıntılı bir şekilde izah etmiştir. Ayrıca sadece açıklamakla kalmamış, Allah sevgisini en güzel şekilde yaşayarak diğer müslümanlara örnek olmuştur.

1.5. Tasavvuf'ta Muhabbet

Sûfiler kâinatın ilk yaratılışında aşk ve muhabbet olduğunu ifade eder. Onlara göre âlemler içinde sevgiye yabancı bir zerre dahi yoktur. Fakat her yaratılanın sevgisi kendi kabiliyetine göredir. Bu sebepten dolayı muhabbet ancak onu yaşayanın idrâk edebileceği ama asla tarif edemeyeceği bir mânevi zevk hâlidir. Hz. Mevlânâ; "Aşk konusunda akıl, çamura batan eşek gibidir. Aşkın ve âşıkın ne olduğunu yine aşk anlatır." der.¹¹⁹ İbn Arabî, muhabbetin tanımlanması konusunda şu ifâdeleri kullanır: "İnsanlar, sevginin tanımında görüş ayrılığına düşmüştür. Bu bağlamda sevgiyi zâtî olarak tanımlayanı görmedim. Zaten bu düşünülemez. Sevgiyi sonuçları, belirtileri ve gerekleriyle tanımlamak mümkündür. Özellikle Allah kendisiyle nitelendiğinde böyledir. Bu hususta işittiğim en güzel şey, bir çok râvinin Sünhâcî'den aktardığı şu sözlerdir: "Muhabbet nedir?" denildiğinde, şöyle demiş: "Gayret (kıskançlık) muhabbetin niteliklerinden birisidir. Gayret ise gizlemeyi gerektirir ve tanımlanamaz." Bilinenler iki kısma ayrılır: Bir bölümü tanımlanan, bir bölümü tanımlanmayan şeylerdir. Muhabbeti bilen ve hakkında konuşanlara göre, tanımlanamayan şeylerdendir. Muhabbet kimde olursa o onu bilir. Fakat mahiyeti bilinemez ve varlığı inkâr edilemez..."¹²⁰

Kur'ân-ı Kerim'de, Allah'ın insanı, insanın da Allah'ı sevmesinden bahsedilir. Esasen O bizi sevmeseydi biz O'nu sevemezdik. Allah hem seven hem de sevilendir.¹²¹ "Ey müminler, sizden kim dininden dönerse bilsin ki Alah öyle bir toplum getirecek ki O, onları sever, onlar da O'nu severler. Müminlere karşı alçak gönüllü, kâfirlere karşı

¹¹⁹ Bkz. Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Mesnevî*, haz. Şefik Can, C. 1. (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2003), 118-119.

¹²⁰ Bkz. İbn Arabî, *Aşk Risâlesi*, 44.

¹²¹ Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, 11 bs. (İstanbul: Dergah Yayınları, 2013), 129.

onurlu ve şiddetlidirler. Allah yolunda mücadele ederler, hiçbir kınayanın kınamasından korkmazlar. Bu Allah'ın bir lütfudur. Onu dilediğine verir..."¹²²

Hicrî II. yüzyılın sonlarına doğru Hasan-ı Basrî'nin hüznü ve korkuyu esas alan bir din anlayışına karşı, Râbia el-Adeviyye önderliğinde ilk sûfiler muhabbet üzerinde durmaya başlamışlardır. Böylece zamanla muhabbet tasavvufun temeli haline gelmiş ve kulun Allah ile irtibatında sevgi ibadetin önüne geçmiştir.

Mutasavvıflar aşkı, "mecâzî" ve "hakîkî" olmak üzere iki şekilde ele alırlar.

1- Mecâzî aşk: Geçici suretlerden birini sevmektir. Araya nefsanîyetin girmediği, ilâhî ve hakîkî aşka ulaştırılan bir vâsıta olması şartıyla, böyle bir aşk da hoş karşılanmıştır. Hakiki aşka kabiliyet herkeste olmayabilir. Bu yüzden mecâzî aşk hakîkî aşka bir alıştırmaya niteliği taşır...¹²³ Mecâzî aşk, genellikle ilâhî aşka geçmek için basamak olarak görülmüştür. Nitekim Züleyhâ'nın Hz. Yusuf'a olan mecâzî aşkı onu hakîkî aşka ulaştırmıştır.

2- Hakîkî aşk: Mutlak varlığı; yani Allah'ı sevmektir. Hakk'tan başka her şeyden geçmektir. Hakîkî aşka eren kendinden geçmiş, fena fillâha ermiştir.¹²⁴

Sûfiler, muhabbetin yaşanan bir hâl olduğunu söylemişler ve muhabbeti kalbî bir olgu olarak almışlardır. Muhabbetin tamamen Allah'ın ihsân ve ikrâmı olduğu için tarif edilemeyeceğini söylemekle beraber bir çok sûfi kendi yaşadığı mânevi hâle göre muhabbetin tarifini yapmıştır. Bunun sonucu olarak da çeşitli muhabbet tarifleri ortaya çıkmıştır.

Cüneyd Bağdâdi: "Muhabbet, kalbin meylidir."¹²⁵ Yani muhabbet, kulun kalbinin Allah'a meyletmesi ve O'na ait şeylere yönelmesidir. Bu takdirde, seven kişi sevdiğine yönelecek, her an O'nu düşünecek ve Allah'ı görmese de görür gibi ibadet edecektir.

¹²² Mâide, 5/54.

¹²³ İhsan Soysaldı, "Tasavvufta Aşk ve Marifet", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 3 (Elazığ, 1998): 192.

¹²⁴ A.g.m., 192.

¹²⁵ Kelâbâzi, *Doğuş Devrinde Tasavvuf (Ta'arruf)*, haz. Süleyman Uludağ, 5 bs. (İstanbul: Dergah Yayınları, 2016), 176.

Gazzâli'nin tarifi de bu minval üzeredir: "Muhabbet, kalbin hoşlandığı bir şeye meyiletmesidir." Bu meyil güçlenirse, muhabbet aşk hâline dönüşür. Seven, sevdiğine köle olur ve onun uğruna sahip olduğu bütün şeyleri feda eder. Nitekim Züleyhâ'da Yusuf (a.s.)' a aşık olunca, her şeyini onun için feda etmiştir. Yusuf (a.s.)'dan haber getiren herkese avuç dolusu altın vere vere bütün servetini tüketmiştir.¹²⁶

Şibli ise kalpte başka sevgi olmaması gerektiğinin üzerinde durarak: "Muhabbete, kalpte sevilenden başka her şeyi mahvettiği için muhabbet ismi verilmiştir."¹²⁷ der. Çünkü kalpte, sevgiliden başkası için yer olduğu müddetçe bu muhabbet saf değil, karışıktır.

Ebû Ya'kûb es-Sûsi, muhabbette hedefin sevgi değil, sevgili olduğunu ifâde eder: "Muhabbetten geçip muhabbet bilgisiyle fenâ bulmadıkça mahbûb (Allah)'a olan sevgi sahih olmaz. Bu durumda erenin hedefi sevgi değil, sevgilidir. Seven bu dereceye varınca, sevgisini yitirmiş, sevgilisini seven bir muhib hâline gelmiş olur."¹²⁸

İbn Arabî, "muhabbet, iradenin kendisi olsa bile, iradede özel ilgi alanıdır." demiştir.¹²⁹

Muhammed b. Ali Kettâni: "Mahabbet, tercihi sevgili için yapmaktır."¹³⁰ diyerek, sevgilinin isteklerinin kendi isteklerinin önüne geçmesi olduğunu ifade etmiştir. Bu durumda kişi nefsinin istekleri ile değil, Allah'ın istediği şekilde hareket eder.

Ebu Abdullah Kureşî dahi buna benzer bir tarif yapar: "Muhabbetin hakikati kendine senden hiçbir şey kalmayacak şekilde bütün varlığını sevdiğine hibe etmendir."¹³¹ Yani, iradeni, azmini, fiillerini, kendini, malını, vaktini sevdiğine heba etmen ve

¹²⁶ Bkz. Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed Gazâli, *Kalplerin Keşfi (Mükâşefetu'l Kulûb)*, trc. Abdulhalık Duran, (İstanbul: Yeni Şafak, 2005), 71.

¹²⁷ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 653; Bkz. İbn Kayyım, *Medâric*, 932.

¹²⁸ Sühreverdî, *Tasavvufun Esasları*, 631.

¹²⁹ Muhyiddin İbn Arabî, (*Fütûhât-ı Mekkiyye*) *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, trc. Ekrem Demirli, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2015), 30.

¹³⁰ Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf*, 177; Bkz. Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, 84.

¹³¹ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 653.

bunları O'nun sevgi ve rızasına has kılmandır. Kendine onlardan ancak sana verdiği kadarını ve O'nu, O'ndan yine O'nun için almandır.¹³²

Bu istikâmette bir başka tarifi de Ebu Kasım Kuşeyrî'ye aittir: "Mahabbet, sevenin sıfatlarını mahvetmesi ve mahbubu zatı ile ispat etmesidir." Yani sevgili bâkî olduğu zaman sevenin fânî olması gerekir. Seven, kendisine ait bütün vasıfları sevgilisine kavuşmak için nefy ve mahveder.¹³³

Sehl b. Abdullah tarifinde sevgiliye itaatin üzerinde durmuştur: "Muhabbet, taat ile yakınlaşmak, muhâlefetle zıtlaşmaktır."¹³⁴ Muhabbet: sevilenin emir ve yasaklarını itaat halinde olarak hemen yerine getirmek, onun isteklerine karşı gelmekten ise yüz çevirmektir.

Râbia: "Gerçek mânada Allah'ı seven kişinin inlemesi ve aşkı, mahbubu olan Allah'la berâber olmadıkça dinmez."¹³⁵

İbn Atâ: "Muhabbet, sürekli kendini kınamandır." Sevgili senden memnun olduğu halde, hâlâ kendini kınaman ve yaptıklarını yeterli görmeyerek, nefsinin halinden ve amellerinden hoşnut olmamandır.¹³⁶

Yahya b. Muaz: "Muhabbetin hakikati, cefa ile azalmayan, iyilikle artmayandır."¹³⁷

Ali Vefâ: "Seven gözbebeğine benzer. Kendi küçük, müşahedesi büyüktür."¹³⁸

Bütün bu tariflerden anlaşıldığı üzere sûfiler muhabbete; " iradede özel ilgi alanı, hoşlandığı şeye kalbin meyli, kalpte sevgiliden başkasını yok etmek, tercihi sevgili için yapmak, bütün varlığını sevdiğine hibe etmek, sevenin kendi sıfatlarını sevgilisini

¹³² İbn Kayyım, *Medâric*, 931.

¹³³ Hücvirî, *Keşfü'l-mahcûb*, C. 2, 554; Bkz. Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 652.

¹³⁴ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 652; Bkz. İbn Kayyım, *Medâric*, 931; Bkz. Hücvirî, *Keşfü'l-mahcûb*, C. 2, 555.

¹³⁵ Sühreverdî, *Tasavvufun Esasları*, 630.

¹³⁶ Bkz. İbn Kayyım, *Medâric*, 932; Bkz. Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 653.

¹³⁷ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 654; İbn Kayyım, *Medâric*, 934.

¹³⁸ Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, 84.

talep etmede yok etmesi, sevgiliye itaat edip ona muhâlefetten uzak durmak, sürekli kendini kınamak” gibi bir çok anlamlar yüklemişlerdir.

1-İbn Arabî Öncesinde Muhabbet

İbn Arabi, tasavvuf ve İslâm düşünce tarihinde yeni fikirleriyle dönüm noktası olan bir sûfî müelliftir. Yazdığı eserlerde muhabbet kavramına oldukça önem veren İbn Arabî, kendisinden sonra gelen İslâm âlimleri üzerinde büyük bir etki bırakmıştır. Nitekim bu etki başta tasavvuf olmak üzere bir çok alanda görülmektedir. Biz de bu sebepten dolayı muhabbet hakkında ki görüşleri, İbn Arabî öncesi ve İbn Arabî sonrası olarak ele almayı uygun gördük.

a- Râbia el-Adeviyye (ö. 185/801): Râbia el-Adeviyye zühd anlayışının ön planda olduğu II/IX. asrın sonlarına doğru Allah sevgisinden bahsederek, ilk olarak tasavvufta muhabbeti öne çıkarandır. Râbia'nın muhabbet vurgusuna başka sufiler de katılarak zamanla tasavvuf anlayışı değişmiş, yeni bir tavra girmiştir. Artık zühd, Allah'ın cemâlini ve ezeli güzelliklerini müşahede için istifade edilen vasıtalarından biri haline gelmiş ve tasavvufun temeli muhabbet olmuştur.¹³⁹

Râbia'ya göre ilâhi aşk, kulun Allah'tan başka her şeyi hiçe sayması durumunda gerçekleşebilir. Yani kul dünya ve zevklerine arkasını dönmeli, Allah ile aralarında perde olmaması için mahlûkattan uzaklaşmalı, hatta fiziksel arzuların üzerine çıkmalı ve ne zevkin ne de acının Rabbi'ni seyretmesine engel olmasına izin vermemelidir. Aynı zamanda bu aşk karşılıksız olmalıdır. Yani karşılık olarak ne mükâfât ne de cezadan kurtuluş beklenmemelidir. Amaç sadece Allah'ın arzusunu yapabilmek ve O'nu yüceltmek için O'nun razı olacağı şekilde davranmaktır. Böylece kulun aşkı, Sevgili'ye gerçekten lâyık olan daha yüce bir aşka dönüşür. Allah yalnızca bu şekilde seven kuluna Cemâli'ni gösterir ve seven ruh nefsinin terk etmek yoluyla Sevgili'siyle birleşip huzura ulaşır. Böylece sûfî aşk ve daha önce geçtiği mertebeler yoluyla marifete ulaşır ve kalbi rahmetle dolar.¹⁴⁰

¹³⁹ Bkz. Hücvirî, *Keşfü'l Mahcûb*, C. 1, 28.

¹⁴⁰ Bkz. Margaret Smith, *Râbia Bir Kadın Sûfî*, trc. Özlem Eraydın, 4 bs. (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 118-119.

Râbia el- Adeviyye kendisine yapılan evlilik tekliflerini evliliğin ilâhi aşkın önünde perde olması düşüncesiyle reddetmiştir. Kendisine evlilik teklif eden Abdülvâhid b. Zeyd'e: "Git kendine kendin gibi birini bul. Bende hiç arzu işareti gördün mü?" cevabını vermesi, kendisini ilâhi aşktan uzaklaştıran her şeyden kaçındığının bir göstergesidir.¹⁴¹

Râbia el-Adeviyye'nin ilahî aşk konusunda ki münâcâtı meşhurdur: "Ey rabbim! Seni iki sevgi ile severim. Sevginin biri benim aşk ve iştihakımdan, diğeri senin sevmeye layık olduğundandır. Benim aşk ve iştihakımdan gelen sevgim senden başkasını bırakıp sadece senin zikrinle meşgul olmayı, senin sevmeye layık olmandan gelen sevgim de bana müşahede mertebesini ihsan buyurmuş olmandır. Şu halde hamd ve şükran ne bana mahsustur ne de övülmüş olma ciheti bana aittir. Her iki yönden de şükür ve hamd sana mahsustur." Râbia'ya göre birinci aşk kusurlu bir sevgidir. Çünkü kulun herhangi bir menfaat ümidiyle Hakk'ı sevmesi gerçek ilahî aşk değildir. Gerçek aşk Allah'a aittir (elhubbü lillah) Allah kulu sevmedikçe kulun Allah'ı sevmesi mümkün değildir. Bu sevgide herhangi bir menfaat kaygısı yoktur. Râbia'nın ilahî aşk anlayışının yansıması ibadete bakışında da görülmektedir. "Allah'a ne cehennem korkusu ne de cennet sevgisiyle ibadette bulunurum. Eğer korkudan dolayı amel işlersem kendimi kötü bir ücretli sayarım. Ben O'na aşk ve şevkimden dolayı ibadet ederim" sözü bu bakımdan önemlidir.¹⁴²

b- Bâyezid-i Bistâmî (ö. 234/848): Bâyezid-i Bistâmî muhabbet ehli nezdinde cennetin önemli olmadığını söyler. Çünkü muhabbet ehli olanlara muhabbetleri perde olmuş ve sevgilinin örtüsü içinde kalmışlardır. Muhabbet ile meşgul oldukları için sevgilinin nimeti olan cenneti görememişlerdir. Bunun sebebi ise: Cennet her ne kadar büyük olsa bile, mahlûktur. Allah'ın muhabbeti ise O'nun sıfatıdır, mahlûk değildir. Bir mahlûka, başka bir mahlûktan gelen her şey önemsizdir.¹⁴³

¹⁴¹ Hülya Küçük-Semih Ceyhan, "Râbia el-Adeviyye", *Diyânet İslâm Ansiklopedisi*, C. 34.

Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, 2007.

¹⁴² Küçük-Ceyhan, "Râbia el-Adeviyye", *DİA*, C. 34; Bkz. Feridüddin Attâr, *Tezkiretü'l*

Evlîyâ, trc. Süleyman Uludağ, (İstanbul: Semerkand Yayın, 2013) 138.

¹⁴³ Bkz. Hücviri, *Keşfü'l-mahcûb*, C. 1, 318.

Sekri, tasavvuf terimleri arasına kazandıran Bâyezîd-i Bistâmî'dir. Bâyezîd'in tasavvufî anlayışında sekr hali, Hakk'a duyulan aşk ve muhabbetin neticesinde ortaya çıkar. O'nu bu denli hissetmek, sahv halinde mümkün değildir. Bu yüzden Bâyezîd, sekri, sahvdan üstün bir hal olarak kabul eder. Ona göre sahv, kul ile Rabbi arasında en önemli perde olan beşerî sıfatların varlığını gerektirir. Sekr ise bu sıfatların yok edilerek, ihtiyar, tedbir ve tasarruf gibi perdelerin ortadan kalkmasıdır.¹⁴⁴

Bâyezîd, aslında sekr halinde iken Allah'a duyduğu sevginin tesirindedir: "Muhabbeti ile kendi varlığını öldüren kimsenin diyeti, Cenâb-ı Hakk'ı görmektir. Aşkın öldürdüğü kimsenin diyeti de Hakk'la sohbet ve O'nunla yakınlıktır." Görüldüğü gibi Bistâmî'ye göre sekr, muhabbetullahın bir tezahürüdür ve Allah ile yakınlaşmaya bir vasıta. Sûfîyi tevhide ulaştıran da işte bu yakınlık ve müşahededir.¹⁴⁵

Bâyezîd-i Bistâmî muhabbeti: "Senden olan çok şeyi (ibadet ve taati) azımsaman, sevgiliden olan az şeyi (lütuf ve ihsanı) çoğumsamandır."¹⁴⁶ olarak tarif eder.

Bistâmî'ye göre gerçek muhabbet nimeti vereni görmekle gerçekleşir. Böyle bir muhabbet kusursuzdur. Bu aynı karşılık beklemeden birisini menfaatsiz olarak sevmeye benzer. Sevginin bu şekli nimete değil de nimeti verene olduğu için daha makbuldür. Allah'a karşı duyulan muhabbet bu şekilde olmalıdır.¹⁴⁷

c- Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857): Muhâsibî'ye göre Allah, muhabbeti herkese vermez. Çünkü muhabbetin yalnız kendisine olmasını ister. Muhabbet O'ndadır ve O'nunla olur. Allah sevgisi muhkem ve sapasağlam bir sevgidir. Bu sevgi, kalp ve lisânla Allah'ı sürekli anmak, O'na şiddetle ünsiyet sahibi olmak, Allah'tan başka her şey ile ilgiyi kesmek ve O'nun nimet ve ihsânlarını düşünmekle gerçekleşir.¹⁴⁸

¹⁴⁴ İdris Türk, (Bâyezîd-i Bistâmî'nin Muhabbetullah Anlayışı), *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 9/5 Spring*, (Ankara, 2014): 2010.

¹⁴⁵ A.g.m., 2010.

¹⁴⁶ Kuşeyri, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 652.

¹⁴⁷ Türk, Bâyezîd-i Bistâmî'nin Muhabbetullah Anlayışı, 2011.

¹⁴⁸ İbn Sina, vd, *Aşk Risâleleri*, trc. Fatih Birgül, (İstanbul: Sır Yayıncılık, 2000), 18.

Muhabbet; “sevenlerin bedenlerinde ve lafızlarındaki delillerle bilinir. Onlara ihsân olunan nimetlerin çokluğu, sevgililerine dâimi bir şekilde ittisâldir. Allah bunları vâsıl ettiği zaman, bu nimetin devamlılığını da ihsân eder. Bu nimetler zuhur ettiğinde ise bir gölgenin yahut bir sûretin sevgisini değil, Allah sevgisini bilirler. Seven, sevgilinin şekil ve sûretinden öte onu ahlâkıyla, hüsn-i delâlet olmak üzere Allah'ın onun lisânına verdiği nimetlerinin çokluğu, kalbine ilham ettikleri ile bilir...”¹⁴⁹

"Mahabbet, bütün mevcudiyetle bir şeye meyletmen, sonra da onu nefesine, ruhuna ve malına tercih etmen, sonra hem gizli ve hem de aşikâr olarak ona muvafakat etmen, sonra ona olan sevginde kusurlu olduğunu bilmendir." demiştir.¹⁵⁰ Buna göre kişinin bütün varlığıyla Allah'a yönelerek onun bütün emir ve yasaklarına hem kalben hem bedenen tereddütsüz olarak itaat etmesi ve yine de kendini sevgisinde eksik ve kusurlu görmesidir.

Muhâsibi'ye ilâhi muhabbete nasıl ulaşılabacağı sorulduğunda o şu şekilde cevap vermiştir: "Allah'a iman eden her mü'min muhakkak O'nu sever ve onun muhabbeti de imanı kadardır."¹⁵¹

Ona göre muhabbetin başı tâattir. Fakat tâat Allah'a duyulan sevgiden ayrı bir şeydir. Zira tâat sevginin başlangıcıdır. Allah kullarına nefsinin bildirir, kendine tâate götürür. Ve onlara muhtaç olmamakla birlikte kendini sevdirebilir. Böylece muhabbeti kendi kılar ve sevenlerinin kalplerine yerleştirir.¹⁵² Yani Allah önce taat yoluyla kendini bildirir. Kul Allah'ı tanıyınca da O'nu sevmeye başlar. Çünkü insan tanıyıp bildiğini sever.

d- Zünnûn Mısırî (ö. 245/859): Zünnûn el-Mısırî'nin muhabbet anlayışı ilâhî tecellileri temaşadan kaynaklanan zevke dayanır; bunun için o, Hak ile kendisi arasındaki perdelerin kalkması için niyazda bulunur. Zünnûn'a göre Hak ile insan arasındaki en

¹⁴⁹A.g.e., 21.

¹⁵⁰ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 656.

¹⁵¹ İbn Fûrek, *El İbâne an Turuki'l Kâsidîn (Tasavvuf Istılahları)*, trc. Ahmet Yıldırım, Abdülgaffar Aslan, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014), 146.

¹⁵² Bkz. İbn Sina, vd., *Aşk Risâleleri*, 17.

kalın perde kişinin benlik tutkusudur. Kulun Allah'ı sevmesinin belirtisi Allah'ın sevgilisi Hz. Muhammed'in ahlâkına ve sünnetine tâbi olmaktır...¹⁵³

Zünnun Mısri "saf sevgi nedir?" sorusuna şu şekilde cevap vermiştir: "İçinde herhangi bir bulanıklık bulunmayan saf sevgi, sevginin kalpten ve organlardan sukut ederek orada muhabbetten eser kalmaması ve herşeyin Allah ile ve Allah için olduğu bir anlayışın ortaya çıkmasıdır. Böyle biri Allah için seven, Hakk aşığıdır."¹⁵⁴

Zünnûn Mısrî, bazı arkadaşlarının bulunduğu bir yere girdi. Bu toplulukta bulunan bir kişi muhabbetten bahsediyordu. Zünnûn, onun riya tehlikesi içinde olduğunu görünce dedi ki: "Ondan gelen bir zararın elemi hissedenden bir kimse Onu sevmez!" O kişi dedi ki: "O'nun zararıyla nimetlenmeyen bir kimse O'nu sevmez!" Bu söze karşı Zünnûn: "Nefsini O'nun sevgisi ile teşhir eden O'nu sevmez!" dedi. Zünnûn'un bu sözüne karşılık o kişi: "Estağfurullah, tevbe ediyorum." dedi.¹⁵⁵ Zünnûn sevginin gösteriş haline getirilmesiyle, Allah sevgisi ile de olsa nefsin haz duyacağı davranışlardan kaçınılması ve nefse fırsat verilmemesine dikkat çeker. Ayrıca tasavvufun gâyesi olan mârifetin artması için de en büyük etkenin muhabbet olduğu görüşündedir.

e- Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297-909): "Muhabbet, kalbin meylidir."¹⁵⁶ diyerek, muhabbetin kalple ilgili olduğuna ve sadece bir düşünce değil bir eylem olduğuna dikkat çekmiştir. Kalbin bu meyli Allah'a ve O'na ait şeyleredir. Muhabbet, seven kişiyi sevdiğine yöneltecek, O'na yaklaştıracak ve O'nu duymasını, görmese de görür gibi hissetmesini ve her an O'nun huzurunda olduğunu, kendisini müşahede ettiğini bilerek yaşantısına devam etmesini sağlayacaktır.¹⁵⁷

¹⁵³ Uludağ, "Muhabbet", *DİA.*, C. 30.

¹⁵⁴ Soysaldı, "Tasavvufta Aşk ve Marifet", 190; Bkz. İbn Fûrek, *El İbâne an Turuki'l Kâsidîn*, 156.

¹⁵⁵ Bkz. Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Din*, trc. Ahmed Serdaroğlu, 4 bs, C. 4. (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1975), 606.

¹⁵⁶ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, 176.

¹⁵⁷ Mansur Gökcan, "Tasavvufta Allah Sevgisi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 1 (2001): 182.

Bir başka tarifinde ise: "Âşıkın kendi sıfatlarını terk ederek bunun yerine sevdiğinin sıfatlarına girmesidir." demiştir. Bunun mânâsı, âşığın sevgilinin zikri ile meşgul olarak kendi sıfatlarından gafil olması ve sevgilinin sıfatlarına bürünmesidir.¹⁵⁸

Cüneyd-i Bağdâdî'den muhabbet hakkında şu sözler nakledilmiştir: "Serî, bana bir kâğıt parçası verdi ve: Bu senin için yediyüz kıssadan ve fevkalâde menkıbeden daha hayırlıdır, dedi. Kâğıtta şu şiir yazılı idi: Âşığı olduğumu iddia edince sevgilim bana dedi ki: Yalan söylüyorsun, görüyorum ki, kemiklerin etli. Aşk dediğin insanın kalbini eritir ve kalbi kalpteki zara yapıştırır. İnsanı o derece soldurur ki, kendisine çağırana cevap vermeye kâdir olamaz. Aşk insanı o kadar zayıf ve arık hâle getirir ki, onda ağlayan ve niyazda bulunan bir göz bebeğinden başka bir şey kalmaz."¹⁵⁹

Bağdâdî'ye göre muhabbet, kulun kalbinden Allah ve sıfatları haricindeki her şeyi çıkararak sadece O'na yönelmesi ve hayatının her safhasında dâima Allah'ın huzurunda olduğunun bilincinde olarak hareket etmesidir.

f- Ebû Tâlib el-Mekkî (ö. 386-996): Mekkî, iki şey arasındaki benzerlik ve münasebetin sevgi doğurduğunu tespit etmiş, buradan hareketle kulun sıfatları itibariyle Rabbine olan yakınlığının sevgiye sebep olacağı sonucuna varmıştır. Daha açık ifadeyle, kulun sıfatları yönünden rabbine benzerliği; onu, Rabbini sevmeye mecbur bırakır. Bu çıkarımdan hareketle Mekkî, Allah Teâlâ'yı en çok sevenlerin, onun ahlakına en çok sarılanlar olduğu kanaatindedir. Yani âlim olan Allah'a, ilim sahibi kul daha yakındır. Ortak vasıfları neticesinde aralarında muhabbet bağı kurulmaktadır.¹⁶⁰

Allah Teâlâ'nın sıfatlarını en iyi idrak edenler ise; kibir, övülme, şeref ve insanlar arasında meşhur olma gibi Allah'a layık sıfatlarda bu tür davranışlardan en çok sakınan

¹⁵⁸ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 652; Bkz. *Küçük, Sevgi Medeniyeti*, 26.

¹⁵⁹ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 657.

¹⁶⁰ Hatice Çubukçu, "Ebû Talib el-Mekkî ve Ebû Hamid Muhammed el-Gazâlî'de muhabbet anlayışı", (Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Samsun, 2010), 84; Bkz. Ebû Talib el-Mekkî, *Kûtu'l Kulûb (Kalplerin Azığı)*, trc. Dilâver Selvi, C. 3. (İstanbul:Semerkand Yayınları, 2006), 212.

kimsedir. Bundan sonra, Allah Rasûlüne en çok tabi olup onun yolunda giden ve onu sevenler gelir. Çünkü O, Allah Teâlâ'nın sevgilisidir.¹⁶¹

Mekkî bir şeyden sağlanan faydanın da o şeye muhabbeti ortaya çıkardığını kabul etmektedir. İnanan bir kul için Allah'tan başka nimet sahibi yoktur. Dolayısıyla müminler gördükleri ihsan ve inam karşısında Allah'ı sevmeye meylederler. Mekkî Allah'ın verdiği nimetler sebebiyle sevilleceğini kabul etmekle beraber bu şekil sevgiyi pek makbul görmez. Ona göre aslolan Allah'ı kemal sıfatları ve güzel isimleriyle tanıyıp sevmektir.¹⁶²

g- Hücvîrî (ö. 440/1049) : Hücvîrî muhabbeti rahmetle izah eder. İlâhî muhabbet, Allah'ı kuluna rahmetle muâmele etmesi ve onun için hayır irâde etmesidir. Muhabbet, rıza, öfke, re'fet ve buna benzer diğerleri gibi irâdenin isimlerinden bir isimdir. Bu isimlerin hepsi ancak Allah'ın irâdesine lâyıktır ve bu irâde O'nun kadim bir sıfatıdır, fiilleri bununla irâde eder. Bu sıfatların bazıları mübalağanın hükmü ve fiilin izharı olarak bazılarından daha hususidir.

Hücvîrî'ye göre Allah'ın kuluna muhabbeti, ona çok ikramda bulunması, dünya ve ahirette sevap vermesi, cehennemden onu emin kılması, çirkin amellerden koruması, yüce makamlar ve yüksek haller ikram etmesi, başkasına iltifat etmekten onun sırrını kesmesi, sadece rızasını talep edip her şeyden tecerrüt edene kadar ona ezelî inayetini ulaştırmasıdır. Bütün bu manaları Allah kuluna tahsis ettiği zaman, irâdenin bu şekilde tahsis edilmesi “muhabbet “ olarak isimlendirilir.

Hücvîrî kulun Allah'ı sevmesini, itaatkar olan mü'minin kalbinde ortaya çıkan bir sıfat olarak değerlendirir. Bu sıfatın tezahürleri ise sevilenin rızasını talep etmek, O'nu görmek için sabırsızlanmak, O'na yakın olmayı arzu etmek, O'ndan başka biri ile sükûnet bulamamak, O'nun zikrinin haricindeki her şeyden kendini çekerek zikre devâm etmek, rahatı kendine haram kılmak, sükûnet halinden kendini kaçındırmak, hoşlandığı şeylerden ilgisini kesmek, hevâlardan yüz çevirmek, muhabbet sultanına

¹⁶¹ Bkz. Mekkî, *Kûtu'l Kulûb*, C. 3, 212.

¹⁶² Çubukçu, “Ebû Talib el-Mekkî ve Ebû Hamid Muhammed el-Gazâlî'de muhabbet anlayışı”, 84-85.

yönelmek ve hükmüne itaat etmek, Hakk Teâlâ ve Tekaddes Hazretleri'ni kemâl sıfatlarıyla bilmek, mânasına gelir.¹⁶³

h- Abdülkerim Kuşeyrî (ö. 465/1072): Kuşeyri'ye göre muhabbet, kalbin Allah'a meyli ve O'nunla olmak arzusudur. Kuşeyrî, Alah'ın kuluna muhabbeti ve kulun Allah'a muhabbetini değerlendirirken, kulun muhabbetini bir hâl olarak ele alır: "Kulun Allah hakkındaki muhabbetine gelince bu, ibare ile ifade edilemeyecek kadar latif olan, kulun kalbinde bulunduğu bir hâldir. Bu hâl insanı Allah Teâlâ'ya ta'zim etmeye, O'nun rızasını her şeye tercih etmeye, O'ndan ayrı kalınca sabırsızlanmaya, O'na ihtiyaç duymaya, O'nsuz kalınca kararsız hâle gelmeye, ünsiyet ve ülfetini, devamlı surette kalbi ile O'nu zikrederek bulmaya sevk eder."¹⁶⁴

Kuşeyrî'nin ifade ettiği gibi, kişinin Allah'a yakın olması ve O'nu sevmesi; O'nu zikretmeye ve rızasını her şeyin üzerinde görmeye sevk etmelidir. Vücudun yemek, içmek, giyinmek gibi ihtiyaçları olduğu gibi ruhun da ihtiyaçları vardır. Ruhun, kalbin ihtiyaçları Kur'an'da belirtildiği gibi ancak zikrullahla ve muhabbetullahla karşılanabilir.¹⁶⁵ "Bunlar iman edenler ve gönülleri Allah'ın zikriyle sükûnete erenlerdir. Bilesiniz ki, kalpler ancak Allah'ı anmakla huzur bulur."¹⁶⁶

Ayrıca Kuşeyrî, muhabbetin şerefli bir hâl olduğunu, Allah'ın bu duruma kul için şahitlik ettiğini ve Allah'ın da kulunu sevdiğini haber verdiğini ifade eder.¹⁶⁷ Allah Teâlâ'nın kuluna muhabbeti ise, ona hususi surette bir nimet vermeyi irâde etmesidir. Nitekim Allah'ın kuluna rahmeti, ona nimet vermeyi irâde etmesidir. Rahmet, irâdeden daha hususî bir tabirdir. Muhabbet ise, rahmetten daha hususî bir tabirdir. Allah bir kuluna sevap ve nimet vermeyi irâde ettiği zaman, buna rahmet denilir. Ancak Allah'ın kuluna özel bir yakınlık ve yüce hâller bahşetmeyi irâde etmesine ise muhabbet denilir.¹⁶⁸

¹⁶³ Bkz. Hücviri, *Kesfü'l-mahcûb*, C. 2, 550-551.

¹⁶⁴ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 650.

¹⁶⁵ Gökcan, "Tasavvufta Allah Sevgisi", 183.

¹⁶⁶ Rad, 13/28.

¹⁶⁷ Mâide, 5/54.

¹⁶⁸ Bkz. Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 649.

ı- Ebû Hâmid el-Gazzâlî (ö. 505/1111): Gazzâlî muhabbetin tasavvufta bir makam olduğuna dikkat çeker. Gazzâlî bütün makamların vardığı son noktanın sevgi olduğunu söyler. Nitekim insan kendisini, ona iyilik yapanı, başkasına iyilik yapanı , güzelliği ve uyumu sever. Allah bütün bu yönlerden sevmeye en çok lâıyk olandır. Çünkü insanın onu yaratan ve gerek zâtına gerek sevdiklerine çeşit çeşit nimetler veren Allah'ı sevmelidir. Aynı zamanda insan, bütün iyilikleri ve güzellikleri yaratan Allah'ı sever. O'nun bazı sıfatlarının bir nebze de olsa insanda da bulunması ikisi arasında bir tenâsübün olduğunu gösterir ve bu sebepten dolayı da insan en çok Allah'ı sever. En yüksek derecede sevgi ise, kalbinde sadece Allah sevgisi olmasıdır.¹⁶⁹

Gazzâlî semâ ile ilgili kısımda, Allah'ı seven, O'na âşık olan ve O'na ulaşma gayreti olanların semâsından söz etmiştir. Bu kişiler baktıkları her yerde Allah'ı görür, duydukları her şeyde Allah'tan duyar ve bu semâ kişinin şevk, aşk ve muhabbetini coşturmaktadır. Gazzâlî'ye göre Allah'ı tanıyan O'nu sever. Marifet arttıkça muhabbet de kuvvetlenir. İşte bu sevgiye aşk denir. Aşkın mânâsı ifrât derecesindeki sevgidir. Bu sebepten dolayı Mekke müşrikleri, Rasûlullah Hira'da ibadete kapandığını zaman “Muhammed Tanrı'sına âşık oldu” demişlerdi. Kalbindeki Allah sevgisine, başka hiçbir şeyin sevgisini ortak etmeyen kimse gerçek âşıktır . Ortaksız sevilebilen tek varlık Allah olduğu için de başka şeylere karşı duyulan sevgiye ancak mecaz-î aşk denilebilir.¹⁷⁰

i- Ahmed Gazzâlî (ö. 520/1126): Ahmed Gazzâlî, tasavvuf tarihinde muhabbet ile aşk kavramını ilk defa birbirinden ayırarak inceleyen sûfidir. Onun Sevânihu'l-Uşşak, adlı kitabı aşk konusunun işlendiği ilk eser olması açısından önemlidir. Bu eserinde, aşkın belirtileri, etkileri, özellikleri ve mertebeleri bölümler halinde ele alınmıştır.

Âlemde ki her şeyi aşkla açıklayan Ahmed Gazzâlî, ilâhî güzelliklerin “gözle görülür güzeller” şeklinde tecellî ettiğine inanır. Bu konudaki düşünceleri onu, Hallâc'dan itibaren çeşitli şekillerde kendini gösteren İblis'i mâzur, hatta haklı görme fikrine götürmüştür. O, İblis'in Âdem'e secde etmemesini, ebedî bedbahtlığı göze alarak yüce mâşuku Allah'tan başkasına secde etmeme şeklinde açıklar. Ona göre İblis, Allah'a o kadar büyük bir aşkla bağlı idi ki cehennemde ebedî olarak azap görme pahasına bile

¹⁶⁹ Bkz. Gazzâlî, *İhyâ-i Ulûmid-Din*, C. 4, 538-545; Bkz. Uludağ, “Muhabbet”, *DİA*, C. 30.

¹⁷⁰ Bkz. Gazzâlî, *İhyâ-i Ulûmid-Din*, C. 2, 696-698.

olsa, O'ndan başkasına secde etmedi ve gerçek bir muvahhid olduğunu böylece ispat etti. Sevânih'te, "İblis'teki aşkın konusu, sıfatları yüce olan mâşuktur" diyen Ahmed Gazzâlî'nin "İblis'ten tevhid dersi almayan zındıktır" dediği nakledilir.¹⁷¹

Ahmed Gazzâlî, aşkı şu şekilde anlatır: "Aşk, evi boş bulup ayna da saf olunca, ruhun tertemiz havasında sûret apaçık ortaya çıkar. Bu durum öyle bir noktaya gelir ki ruhun arayan gözü kendisini görmek isteyince sevgilinin sûretini, adını ya da niteliğini görür; bu durum "vakt"e göre değişir: Ruhun kendisine bakışı perdelenir ve arayan gözü tekrar kendisine döner; öyle ki o aşkın yerine; aşk da onun yerine geçer. Burada ruh şöyle der:

Hayalin öyle tüter ki gözümde

Seni görürüm baktığım her şeyde"¹⁷²

2- İbn Arabî ve Sonrasında Muhabbet

a-İbn Arabî (ö. 638/1240): Tasavvuf tarihinde yeni fikirleriyle dönüm noktası olan İbnü'l- Arabî, muhabbetin (sevgi) ilahi bir makam olduğunu, Allah'ın onunla kendisini niteleyerek Vedud (Seven) diye isimlendirdiğini söylemiştir.¹⁷³

İbn Arabî'ye göre sevgi, sadece Allah yoluna bağlanmayı gerektiren ve sadece O'nun yoluna has, her türlü şirkten uzak tertemiz bir duygudur. Sevginin üç çeşidi vardır: İlâhi muhabbet, ruhî muhabbet, tabîî muhabbet. Hem Allah'ın bize olan sevgisine hem de bizim O'na olan sevgimize ilâhi muhabbet denir. Ruhî muhabbet ise, sevenin kendi istek ve arzularından vazgeçerek sadece sevgilisinin isteklerini düşünmesidir. Başka bir deyişle âşıkın kendi iradesinden fâni olarak mâşukun iradesiyle hareket etmesidir. Kişinin sevdiğini nimet ve lezzet elde etmek için sevmesi ise tabîî muhabbettir. Dolayısıyla sevdiğini zatından dolayı değil, kendisi için sever.¹⁷⁴

¹⁷¹ Süleyman Uludağ, "Ahmed el-Gazzâlî," *Diyânet İslam Ansiklopedisi*, C. 2. Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, 2005.

¹⁷² Ahmed Gazâlî, *Sevânih'u-l Uşşâk (Âşıkların Halleri)*, trc. Turan Koç, Mehmet Çetinkaya, 2 bs. (Ankara: Hece Yayınları, 2012), 14.

¹⁷³ Bkz. İbn Arabî, *Aşk Risâlesi*, 35.

¹⁷⁴ Bkz. İbn Arabî, *Aşk Risâlesi*, 46-80.

Ayrıca sevgi makamının dört ismi bulunmaktadır. Birincisi muhabbettir. Muhabbet, sevginin kalbe yerleşmesi, arızî kirlere temizlenmesidir. Muhabbet duyulan karşısında sevenin bir irâdesi yoktur. İkinci adı vüdd'dür. Vüdd, Allah'ın niteliklerinden birisidir ve O'nda sabittir. Üçüncü lakabı aşktır. Aşk, muhabbetin aşırısıdır. Kur'ân'da sevginin şiddetini anlatmak üzere kinaye yoluyla kullanılmıştır. "Sevgi onu kapladı"¹⁷⁵ ayetinde dile getirilmiştir. Dördüncü lakabı ise hevâ'dır. Hevâ, iradenin sevilene yoğunlaşması ve kalpte ilk gerçekleştiğinde ona bağlanmasıdır.¹⁷⁶

Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye göre Allah'ın yarattıklarındaki güzellikler O'nun cemil isminin bir yansımasıdır. Görülen, görülmeyen her şey Allah'ın isim ve sıfatlarının tecellisinden ibarettir. Bütün bunlara duyulan muhabbet de yine O'nun vedûd ismindendir. Bu durumda gerçek sevilen yalnızca Allah'tır. Sevilen diğer güzel şeyler de aslında O'nun güzelliğinin yansıması olduğundan bunlara duyulan sevgi de ilâhî kaynaklıdır. Sûfilerin çoğu beşerî aşkı, ilâhî aşka götüren bir köprü olarak görürler. "Sevgi benim dinim ve imanımdır" diyen İbnü'l-Arabî, Allah'ın kâinatı yaratma sebebinin sevgi olduğunu söyler. Hadis-i Kutsî'de,¹⁷⁷ Allah gizli bir hazine iken tanınmak istemiş, bunun için de âlemi yaratmıştır. Allah'ın tanınmaya duyduğu muhabbeti, âlemin var olma sebebidir.¹⁷⁸

b-Mevlânâ (ö. 672/1273): Mevlânâ kavram olarak muhabbet yerine aşkı tercih etmiştir. Arapça "İşk" kökünden gelen aşk sözlükte "şiddetli ve aşırı sevgi; bir kimsenin kendisini tamamen sevdiğine vermesi, sevgilisinden başka güzel görmeyecek kadar ona düşkün olması" anlamlarına gelir. Yine aynı kökten gelip, "sarmaşık" anlamına gelen "aşeka" da aşk ile ilgilidir. Buna göre sarmaşığın sardığı ağacın suyunu emerek, onu kurutması gibi aşırı sevgi de sevenin sevdiğinden başkasıyla alâkasını kesip onu sarartıp soldurduğu için bu duyguya aşk denilmiştir.¹⁷⁹

¹⁷⁵ Yusuf, 12/30.

¹⁷⁶ Bkz. İbn Arabî, *Aşk Risâlesi*, 37-38.

¹⁷⁷ Aclûnî, II, 173.

¹⁷⁸ Bkz. Uludağ, "*Muhabbet*", *DİA.*, C. 30.

¹⁷⁹ Süleyman Uludağ, "Aşk", *Diyânet İslâm Ansiklopedisi*, C. 4, Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, 1991.

Mevlânâ'ya göre, aşkın gayesi bizzat Allah'tır. Bunun için o, şöyle der: "Aşk öyle bir alevdir ki yükseldiği zaman herşeyi yakar, sadece Allah kalır." Attar'a göre, ateş, göz yaşı ve kandan ibaret olan aşk dünyası; Mevlânâ'ya göre, Allah'ın yegane gerçek olarak görüldüğü dünyadır. Bu aşkın tam olarak gerçekleşebilmesi için Mevlânâ "Birliklerin silinmesi gerekir." der. Yani ben ve biz, sen gibi izafi varlıkların gerçek ve ebedi olan, yok olmayan Allah'da son bulmasıdır aşk.¹⁸⁰

Aşığın ibadetlerinin karşılığı cemâlullah'tır. Âşığın her duygusu Hakk'tır, kâinatta var olan her şey ilahî tecellilerden ibarettir. Âşık maşuğu karşısında ölü hükmündedir: "Hakk âşıkının ibadeti, ameli ve iyiliklerinin sevabı Hakk tarafından verilir. Bu da Hakk'ın kendisidir. Âşıkların sevinç ve kederleri Hakk'tır. Hizmetleri de, hizmetlerine karşılık aldıkları da Hakk'tır. Bir âşık, sevgilisinden başkasına bakacak olursa, o gerçek âşık değildir. Onun aşkı boş bir sevdadır." "Hakk yolcusu, Allâh'a karşı duyduğu aşk derdi ile bütün dünyevî ve cismanî dertlerinden kurtulur." "Kâinatta var olan her şey, sevgilinin tecellisinden ibarettir. Aslında, âşık bir perdedir. Var olan, diri olan ancak sevgilidir. Âşık ise bir ölüdür. Var gibi görünen bir yoktur. Bu hakîkati sezemeyen ve ilâhî aşka meyli olmayan kimse, kanatsız bir kuş gibidir."¹⁸¹

Mevlânâ'ya göre varoluş heyecanının temelinde aşk duygusu vardır. Aşk olmasaydı varlık da olmazdı. Aşka düşen kişi her türlü korkudan azadedir. Aşk duygusu kendisi dışındaki her şeyi bünyesinde eriterek içselleştirir. Âşık maksuda erme noktasında hiçbir vasıtaya ihtiyaç duymaz. O maksuda erme noktasında kendi iç vasıtalarına sahiptir. Mevlânâ'ya göre aşk maksuda ulaşmada bir vasıta değildir. Yoksa bir hedef değildir. Âşık aşk hallerinden bahsetmez. Konuşsa da meramını anlatacak pek kimse bulamaz. Aşk vuslat yolunda her türü engeli ortadan kaldırma gücüne sahiptir. Her insan âşık olabilir. Fakat aşığın değeri maşukun letâfetine bağlıdır. Ona'a göre mecâzî aşk ilâhî aşka dönüşürse bir anlam kazanır. Ömür boyu mecâzî aşkta kalan insan maşukun gerçek yüzüyle karşılaştığında hüsrana uğrar. Âşık diğer insanların aksine

¹⁸⁰ Mehmet Aydın, "Hz. Mevlânâ'da ve Muhyiddin-i Arabî'de Aşk Kavramı", 3. *Millî Mevlâna Kongresi (Tebliğler)*, 12-14 Aralık 1988, (Konya: Selçuk Üniversitesi, 1988): 157-161.

¹⁸¹ İsa Çelik, Harran Üniversitesi, "Hz. Mevlânâ'nın Düşüncesinde Aşk Kavramı", *Uluslararası Mevlâna ve Mevlevilik Sempozyumu Bildirileri-1*, (Şanlıurfa, 2007): 186.

derdinden memnundur. Onun dermanı bu derdin içinde gizlidir. Hak aşığı ibadetini sevap kazanmak için yapmaz. Bizatihi ücretini Hakk'ın tecellisi olarak almak ister.¹⁸²

Mevlânâ, *Mesnevî* isimli eserinde aşkı şu dizelerle tarif etmiştir:

Âteş-i işkest ke'nder ney fütâd,

Cûşîş-i işkest ke'nder mey fütâd

"Aşk ateşi ki, hakikatte neye düştü. Ve aşk coşkunuğu ki, hakikatte mey'e düştü. Bu mey'den içen büyük ıstıraba düşer."¹⁸³

Bu beytin şerhini İsmâil Hakkı Bursevî, şu şekilde yapar: "Aşk muhabbet şekillerinden birisidir. Zat'ın sifata meylinde kalpte zuhur eder, bütün damarlarda akıcı ve bütün âza ve tâkata bulaşıcıdır. Bu sebeptendir ki, Hallac'ın âzaları kesildiğinde yere dökülen kanı Allah lafzının şeklini almıştır. Bu aşk muhabbet mertebelerinin sonudur. Yani cezb olunuş mertebelerinin başı muhabbet, sonu aşktır. Onun için muhabbet nuru ve aşk ateşi derler. Nurun zuhuru şiddetli olunca, ateş denir. Nar, nur'dan dallanıp budaklanmıştır; Havva'nın Adem aleyhisselâm'dan çıkması gibi... Onun için nar, dişi; nur ise erkek olmuştur. Nar, nurun bânını olup sıfat eklenmesiyle açığa çıkmıştır. Aşk da, muhabbetin bânınıdır ki, artan keyfiyeti sebebiyle muhabbete aşk denilmiştir."¹⁸⁴

c Dâvûd el- Kayserî (ö. 751/1350): Dâvûd el-Kayserî için Allah aşkı ve bu aşkın bizim varoluşumuzdaki yeri son derece önemlidir. Sûfi bir şâir olan Kayserî, *Kasîdetü'l-Hamriyye* adlı şiirinde, muhabbetin hakikati, ilâhi kökeni, kısımları ve etkilerini ele almıştır. Bu şiir beşerî bir aşkı terennüm ediyor gibi görünse de bu aşk, bütün varlığa yayılmış olan ilâhi aşkın dünyevî bir işareti niteliğindedir.

Kayserî şiirinde, kemâlatın izharına bağlı olan muhabbetin, zâtî muhabbetten sonra geldiğini belirtir. (Yani Hakk'ın zâtı kendi kemalatına bakıp sevgi duyar, sonra bu yüceliklerin açığa çıkmasını, yani mahlukatın var edilmesini sağlayan sevgi meydana gelir.) Zâtî muhabbet, bütün varlıkların açığa çıkmasının sebebi ve her çeşit ruh ve cisim birleşmelerinin de bağıdır. Zâtî muhabbet, Hakk'ın, zâtını ve zâtî kemâlâtını zâtı

¹⁸² A.g.m., 189.

¹⁸³ İsmâil Hakkı Bursevî, *Mesnevî'nin Ruhu*, Haz. Suat Ak, 1 bs. (İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2012), 52.

¹⁸⁴ A.g.e., 52.

ile idrâkinden doğar. Bu da bilgi ile ilgilidir. Bu sevgi, kendisinde hiç bir şekilde çokluğun olmadığı, hiç bir çeşit kesretin bulunmadığı "Ahadiyyet" mertebesindedir. Zira bu mertebede, Hakk'ın zâtına ilave olarak hiçbir isim, hiçbir nitelik ve hiçbir sıfat yoktur. Akıllar ve fikirler O'nun hakikatini kuşatamaz; gözler ve gönüller onu idrak edemez, hiçbir tâlib onun hakikatine ulaşamaz. Aşağıdaki beyit bunu anlatmaktadır:

Yücedir aşk, insanların tutkusundan çok ötede
Uzaktır ayrılığın tamamından da, vuslatın tasvirinden de
Değil mi ki bir şey kırar hayâlin kolunu kanadını
Ezer her türlü kavrayışı da, temessülü de.¹⁸⁵

Sevgi tecrübeyle ilgili bir durum ve bulunuşla alâkalı (vicdânî) bir mânâ olduğundan, idrâk edilen şey ne kadar latif ve parlaksa, sevgi de o ölçüde tamlık ve yücelik kazanır. Bu mükemmelliği ile sevgi zâhir ve bâtın, ilim ve hâl, keşf ve şuhûd bakımından, Peygamberimiz gibi, varlıkların en mükemmeli için ve ona yaraşan bir şey olur. Gerçekte, tam ve mükemmel sevgi her şeyi varedene; Yaratan'a âittir. Başkaları için ise O'ndan taşan bir sızıntı ve yansıma yoluyla meydana gelmiş bir parıltıdır; varlıklar ve ayrılmaz niteliklerinde olduğu gibi.¹⁸⁶

d- Fuzûlî (ö. 963/1556) : Fuzûlî aşk ehli mutasavvıf şairlerimizdendir. Şiirlerinde aşkın tasavvufi boyutunu çeşitli benzetmelerle işlemeye çalışmıştır. Fuzûlî'nin amacı, insan fitratında bulunan sevgi içgüdüsünü beşerî sevgiden ilâhî sevgiye dönüştürmek ve bunu hayat felsefesi haline getirmektir. Nitekim Risâle-i Sıhhat u Maraz isimli eserinde, insan ruhunun türlü acılar sonucunda terbiye edilerek, mânevi kirlere temizlenip, maddî zevklerden uzaklaşarak, ilâhî aşk sayesinde fenâfillaha ulaşmasını anlatır.

Fuzûlî, aşağıdaki beyitte “benim kesret olan her şeyle, dünya ilişkileriyle ilgimi kes, kendi birliğine yönelt” diyerek, kendini tamamen Allah'ın irâdesine bırakarak fenâfillahı istemiştir. Çünkü kesret, mutasavvıfın düşmanıdır; onu aldatır, oyalar ve

¹⁸⁵ Bkz. Dâvûd el- Kayserî, *Kaside-i Hamriyye Şerhi (Aşk Şarabı ve Hayat)*, trc. Turan Koç, Mehmet Çetinkaya, 3 bs. (İstanbul: İnsan Yayınları, 2015), 40; İbn Sinâ, *Aşk Risâleleri*, 132.

¹⁸⁶ Kayserî, *Kaside-i Hamriyye Şerhi*, 44; Bkz. İbn Sinâ, *Aşk Risâleleri*, 136.

vahdete ulaşmasını engeller. Eğer âşık dünya ile ilişkisini kesip maddî varlığını öldürürse, gerçek aşk gönülde yer bulacaktır.

Kat' eyle âşinâluğum andan ki gayrdur
Ancak öz âşinâların et âşinâ mana¹⁸⁷

Şâir, aşkın ızdırabına alışıktır ve buna seve seve katlanır. Bütün şiirlerinde de kavuşma yerine ayrılığı, neş'e yerine üzüntüyü arar. Aşk akıl ve mantık işi değil gönül işidir. İnsana kendiliğinden gelir. Bu sebepten aşk derdinden hoşnuttur. Bu derdi ondan giderecek derman istemez. Kendisi için en büyük tehlike onu aşk ızdırabından uzaklaştıracak olan dermandır. Bunun en güzel örneğini şu beyitlerde dile getirmiştir:

Yâ Râb belâ-yı aşk ile kıl âşinâ beni
Bir dem belâ-yı aşkdan etme cüdâ beni
Az eyleme inâyetini ehl-i derdden
Ya'ni ki çok belâlara kıl mübtelâ beni¹⁸⁸

Fuzûlî'ye göre, âlemin ortaya çıkışının nedeni muhabbetir, aşktır. Allah kendi cemâlini görmek ve göstermek için varlık âlemi biçiminde tecelli etmiştir. Kâinattaki her şey, her insan Allah'tan bir parça, onun aynadaki yansımasıdır. Bu yüzden “herkes, bütün insanlar” anlamlarında âlem “dünya, kâinat” kelimesi kullanılmış; sevgili için de “cân-ı âlemsin” denmiştir.

Âlemi pervâne-i şem'-i cemâlün kıldı aşk
Cân-ı âlemsin fedâ her lahza min cândur sana¹⁸⁹

Fuzûlî, âşıkların sevgiliye zulmetmelerini olanak dışı görür. Normal olan zulmün ve eziyetin sevgili tarafından yapılması, âşıkların da buna gönül hoşluğuyla katlanmalarıdır. Çünkü sevgilinin verdiği acı ve çektirdiği cefa şâir için mutluluktur. Sevgili naz yaptıkça muhabbet artar. Ayrıca bu durum sevgilinin âşıklarla ilgilendiğini

¹⁸⁷ Bkz. Halûk İpekten, *Fuzûlî (Hayatı- Sanatı- Eserleri)* 14 bs, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2018), 117.

¹⁸⁸ Bkz. Fuzûlî, *Leylâ vü Mecnûn*, hzy. Hüseyin Ayan, 7 bs, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016) 143.

¹⁸⁹ Bkz. İpekten, *Fuzûlî*, 138.

gösterir. Bu sebeple sevgilinin çektiği acıdan şikâyet edilmez, tam tersine mutlu olunur.

Ey Fuzûlî hûb-rûlardan tegafüldür yaman

Ger cefâ hem gelse anlardan bir ihsândur sana¹⁹⁰

e-Erzurumlu İbrahim Hakkı (ö. 1194/1780): İbrahim Hakkı'ya göre muhabbet, baştanbaşa hakikattir ve hatta hakikatin de özüdür. Marifet ehlinin varacağı son noktadır. Çünkü Allah, "bilinmeyi sevdiği" için karanlıklar ve aydınlıklar âlemini var etmiştir. Muhabbet, yaratılma rütbesinin ilk başlangıcı olduğu gibi, cinslerle nevilerin de nihayetidir. Bütün varlıklara ancak muhabbet sayesinde kemâlin zirvesi verilmiştir. Onunla nice zor işler başarılmıştır. Muhabbetin hakikatini sahibinden başkası bilemez. Onu bir kere bulan, bir daha bırakamaz. Muhabbet dil ile anlatılamayan, ebedi bir sıfat ve ezeli bir inayettir; kitap ve iman onunla bilinir. Muhabbete bazen elem, keder, dert ve ıstıraplar oldukça yakın olur. Bu durumda muhabbet sadece sevinç demek olmayıp bazen de hüzn, keder ve tehlikelerle bulunur.¹⁹¹

Muhabbetin kaynağı, Allah'ın vahdaniyetidir, yani birliktir. Vahdet nurunun kâinata sirayeti nisbetinde âlemde bulunan varlıklarda muhabbet meydana gelir. Bununla birlikte muhabbetin sirayeti bütün varlıklarda eşit olmayıp, onun ilk çıkış noktasına ve yüksek kutba yakın bulunanlarda muhabbetin daha çok ve kuvvetli olduğu görülür. O zirveden uzakta ve aşağı derecelerde bulunanlarda ise muhabbet tecellisi gayet az ve zayıf olur. İbrahim hakkı birinci gruba “*Allah onların aralarını bulup kaynaştırdı.*”¹⁹² âyetini; ikinci gruba da “*Bazınız bazınıza düşman olarak (oradan inin)*”¹⁹³ âyetini delil gösterir.¹⁹⁴

1.5.1. Muhabbetin Sebepleri

¹⁹⁰ Bkz. A.g.e. 142-143.

¹⁹¹ Bkz. Ramazan Muslu, “Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretlerinde, Muhabbetullah”, *Bütün Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri Sempozyumu*, (Erzurum, 2011): 86.

¹⁹² Enfal, 8/63.

¹⁹³ Taha 20/123.

¹⁹⁴ Muslu, “Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretlerinde, Muhabbetullah”, 86.

Gazzâli (ö. 505/1111) muhabbetin sebepleri konusunda İhyâu Ulûmi'd-din isimli eserinde geniş bilgi vermiştir. Gazzâli muhabbet konusunu tahlil ederek, insanın niçin ve nasıl sevdiğini ortaya koymuştur.

Gazzâli'ye göre, bilip anlamadan sevgi gerçekleşemez. Çünkü insan tanıyıp bildiğini sever. Bu sebepten dolayı bitkiler sevgi ile vasıflanamaz. Sevgi ancak idrak sahibi olanların özelliğidir. Anlayış sahibi olan bildiği ve zevk aldığı herşeyden hoşlanır. Demek ki sevgi, kalbin hoşlandığı şeye meyletmesidir. Bu meyil kuvvetleşirse, buna aşk derler. İşte muhabbetin aslı budur.¹⁹⁵

Gazzâli " Biz başkalarını niçin severiz?" sorusuna cevap olarak, insanın beş temel sebepten dolayı sevdiğini söyler.

1- İnsan kendisini ve varlığını sürdürmesine yardımcı olan unsurları sever. Bu sevginin sebebi yaşamayı, varlığının devam etmesini arzu etmesinden dolayıdır. Yaşama sevgisi bütün canlıların tabiatında mevcuttur. İnsana kendinden ve varlığının devamlılığından daha sevimli ve yokluğundan daha ters düşen bir şey yoktur. İnsan yaşamayı sever ama ölümü sevmez. Ölümü sevmemesi, sadece ölüm acısından veya ölümden sonra ki olaklardan dolayı değildir. Hatta hiç acı çekmeden ölecek ve hiç azap görmeyecek olsa da ölüme razı olmaz. İnsan bir an için ölmeyi istese bile bu, acı ve elemelerden kurtulmak içindir. Ağır bir imtihan ile karşılaştığında kişinin istediği bu sıkıntıdan kurtulmaktır, ölümü değildir.

Buna göre insan en çok kendini sever, sonra uzuvlarının selâmetini, sonra malını, evladını akrabasını ve dostlarını sever. Âzaların sağlıklı olması istenir. Çünkü vücudun kemâli onlara bağlıdır. Vücudun devâm ve kemâline vasıta olan malı da sever. İnsanın diğer sebepleri sevme nedeni zâtları bakımından değil, varlığının devâmı için bunlardan faydalanacağı içindir. Evlâdından hiç bir fayda görmese de kendisinden sonra neslini yaşatacağı için onu sever.

Akraba ve dostlarını sevmesi de kendi kemâlini sevmesindedir. Onlardan güç alarak kendini kuvvetli hisseder. Çünkü akraba, mal gibi harici etkenler, insan için

¹⁹⁵ Bkz. Gazzâli, *İhyâu Ulûmi'd-din*, C. 4, 538.

mükemmel bir koroyucudur. Yani bunlar amaç değil, birer araçtır. Sonuç olarak her canlı, kendisini, zâtının kemâlini ve bunların devamını sever.¹⁹⁶

2-İnsanlar kendilerine ihsanda bulunanı severler, kötülük yapanlara da buğz ederler. İnsan iyiliğin kölesidir. Resûlullah (s.a.v.) şöyle duâ etmiştir. "Allah'ım, kötü insanın kalbimin kendisini seveceği bir iyiliği bana yapmasını nasip etme."¹⁹⁷ Burada Resûlullah (s.a.v.), insanın kendisine yapılan iyilik karşısında sevgi duymasının fitri olduğuna, bu sevgiyi izâle etmeye muktedir olmadığına işaret etmiştir. Bu fitrî hal değişmez. Yaptığı bir iyilikten dolayı da insan hiç tanımadığı bir yabancıya sevgi duyabilir.

Her kim ki yaptığı iyilikten dolayı iyilik edeni severse, o aslında iyilik edenin kendisini sevmiş değildir. Yaptığı iyiliği sevmiştir. Örnek olarak doktorlar vücudumuzun sağlığına sebep olurlar, burada sağlığı sevmek ile sağlığa sebep olanı sevmek arasında fark vardır. Çünkü sağlık bizzat istenir. Doktor ise sağlık için istenir. Biri bizzat, diğeri ise vasita olarak sevilir. İyilik yaptığı için bir kimseyi seven, onu yaptığı iyilik için sevmiştir. Bu sevgi, şartlı ve bencil bir sevgi çeşididir. İyilik kalkınca sevgi de kalkar. İyilik azalırsa, sevgi de azalır.¹⁹⁸

3- Bir şeyi yaptığı bir iyilikten dolayı değil de sırf zâtı için sevmesidir. İşte eksilip artmayan, tükenip yok olmayan gerçek sevgi budur. Güzelliği görebilen herkes güzeli sever, çünkü bu zevkin kendisidir. Bu sevgi sadece güzelliği ve zâtı içindir. Akar sular ve yeşillikler, menfaat için değil, göz onları güzel gördüğü için sevilirler. Akar sular ve yeşillikler Resûlullah'ın da (s.a.v.) hoşuna gider ve onları severdi.

İdrak edilebilen her güzellikte bir zevk vardır. Zevkli olan her şey sevilir. Bunu kimse inkar edemez. Allah ise güzellerin en güzelidir, bütün güzelliklerin kaynağıdır. Bu sebepten O'nu sevmemek imkansızdır. Resûlullah (s.a.v.) Allah için şöyle buyurmuştur: "Allah güzeldir, güzeli sever."¹⁹⁹

¹⁹⁶ Bkz. Gazzâli, *İhyâu Ulûmi'd-din*, C. 4, 540.

¹⁹⁷ A.g.e., C. 4, 541.

¹⁹⁸ Bkz. A.g.e., C. 4, 541.

¹⁹⁹ Bkz. A.g.e., C. 4, 541.

4-İyilik (hüsn) ve güzellik(cemâl). İnsan, iyilikleri ve güzellikleri sevme tabiatında yaratılmıştır. Çoğu insana göre güzellik, şekil ve suret güzelliğinden ibaret olup, gözün güzel gördüğü şeylerdedir. Bu, yanlış bir düşüncedir. Çünkü güzellik, yalnız gözün algılamasına ve şekile bağlı değildir. Meselâ, ne güzel yazı, ne güzel ses deriz. Güzellik sadece şekilde aranırsa, ses, yazı ve diğer şeylerde güzellik olmaz. Halbuki gözün güzel yazıdan, kulağın da güzel nağmelerden hoşlandığını herkes bilir. İdrâk edilebilen her şey ya güzel ya da çirkindir. Sonuç olarak; her şeyin güzelliği, kendisinde bulunması mümkün olan bütün kemâlâtı kendinde toplamasıdır.

Bu durumda güzelliğin kemâline ulaşmıştır. Eğer bir bölümü bulunursa, bulunduğu oranda güzeldir. Güzel at dediğimiz zaman, bir atta bulunması gereken heybet, şekil, renk ve hızlı koşabilme gibi bütün özellikleri kendisinde toplamış bir at demektir. Yani güzel denebilmesi için kendisine lâıyk olan vasıfları toplamış olması gerekmektedir. Her şeyin güzelliği, kendisine layık olanın kemâlindedir. Meselâ atı güzelleştiren, insanı güzelleştirmez. Herkesin kendine has bir özelliği vardır.

Bütün bunlar zahiri güzelliklerdir, bir de bâtını güzellikler vardır. Meselâ, " Şu güzel ahlak, şu güzel ilim" denildiği zaman, "güzel ahlak" tan ilim, iffet, akıl, takva, doğruluk gibi güzel haller kastedilir ki bunların hiç biri duyular ile idrak edilemeyip ancak basiret nuru ile bilinirler. Bu hallerle vasıflanan insanda sevilen bir insandır. Bu durum, tabiatlerin, peygamberleri ve sahâbeleri fitri olarak sevmelerinden anlaşılır. Mezhep imamlarının sevgisi de böyledir. Görmedikleri halde onları öyle severler ki, bağlı oldukları mezhep için canlarını ve mallarını feda edebilirler. Bu aşk derecesinde ki sevgiyi sağlayan onların suretleri değildir. Çünkü onlar, çürüyüp toprak olmuşlardır. Onları sevdiren, kişilikleri, dini bilgileri ve takvalarıdır.

İşte bu güzellikler duygularla değil, basiret nuru ile bilinir. Çünkü duygular bunları anlamaktan acizdirler. Hz. Ebubekir'i sevenler de böyledir. O'nu sevenler, etinden, kemiğinden, saçından dolayı sevmemektedirler. Çünkü bunların hepsi yok oldu, fakat O'nu sıddık yapan vasıfları kaldı. İşte güzel siret ve makbul vasıflar da bunlardır. Bu vasıflar devam ettiği için sevgi de devam ediyor. Sevilen vasıflar güzel ahlaktan meydana gelen güzelliştir. Bunlar duyularla bilinemediği halde tabii olarak sevilir. Hattâ bize hiç faydası dokunmayan uzak memlekete ki veya geçmiş tarihteki bir

hükümdarın iyiliğinden bahsedildiği vakit, kalp onu yine sever. Zira insan başkasına iyilik edenide sever. Çünkü her iyilik ve güzellik sevilir.²⁰⁰

5-Seven ile sevilen arasındaki gizli münasebettir. Yani tabiatleri itibariyle birbirlerine uygun olan kimseler arasındaki sevgidir. Genç bir insan genç birisiyle anlaşır, yaşlı biriside yaşlı biriyle anlaşır. Reslullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: " Ruhlar, neferlerden yaratılmış bir ordudur. Onlardan tanışanlar, birbirlerine uyum sağlarlar. Uyum sağlamayanlar ise ayrılırlar."²⁰¹

Sonuç olarak Gazzâli'ye göre sevginin sebepleri beştir. Bunlar da insanın kendi varlığını, vücudunun devam ve bakâsı konusunda kendisine yardım edip, tehlikeleri önleyeni, başkasına iyilik yapanı, ister zâhiri, ister bâtını siretinde olsun, zâti bakımdan güzel olanı ve aralarında gizli münâsebet olanları sevmesidir. Bütün bu beş özellik birarada toplanırsa, sevgi kat kat fazla olur.²⁰²

İran'lı âlim Molla Câmî dahi (ö. 898/1492) "Levâmî" adlı eserinde muhabbetin sebeplerini, Gazzâli'nin çizgisini takip ederek aynı paralellikte ele almıştır.²⁰³

Mutasavvıflar sevginin sebeplerini açıkladıktan sonra, gerçek sevgiye kimin lâyık olduğu konusunun üzerinde durmuşlardır. Ortaya koydukları bu sebeplerin hepsini eksiksiz olarak zâtında toplayan Allah, gerçek sevgiye lâyık olan tek varlıktır.

Allah'tan başkasını seven ve bu sevgisi Allah için olmayanların sevgileri, cahilliklerinden ve Allah'ı bilmekteki kusurlarındandır. Peygamberi sevmek mahbuptur. Çünkü O'nu sevmek, Allah'ı sevmek demektir. Çünkü sevilenin elçisi de sevimlidir. Allah'tan başka sevgiye hak kazanan yoktur. Sevginin sebepleri olarak sayılan beş şeyin hepsi de Allah'ta tam olarak mevcuttur. Bunlar başkasında bulunamaz. Bu sebeplerin Allah'ta bulunması hakikat, başkalarında bulunması ise vehim ve hayaldir...²⁰⁴

²⁰⁰ Bkz. A.g.e., C. 4, 543.

²⁰¹ Bkz. A.g.e., C. 4, 544.

²⁰² Bkz. A.g.e., C. 4, 544.

²⁰³ Bkz. Molla Câmî, *Levâmî (Aşk ve Şaraba Dâir)*, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016), 44-46.

²⁰⁴ Gazzâli, *İhyâu Ulûmi'd-din*, C. 4, 545.

Bu sebepleri ele alacak olursak:

1-Kişinin kendi zâtını, kemâlini ve devâmını sevmesi, yokluğunu noksanlığını, kemâlinin azlığını sevmeyip ondan nefret etmesidir. Bu sebep, insanı yaratan ve onun dünyadaki bütün ihtiyaçlarını karşılayan tek varlık olan Allah'ı sevmemizi gerektirir.²⁰⁵ Hasan-ı Basri: "Rabbini bilen O'nu sever, dünyayı bilen ondan nefret eder." demiştir. Zaten kendi varlığını seven insanın, onu yaratan Rabbini sevmemesi düşünülemez. Her şeyin varlığı Allah'ın varlığına bağlı ve O'nun kudretinin eseridir.²⁰⁶ Bu nedenle kişinin kendi varlığını sevmesi demek aynı zamanda Allah'ı sevmesi demektir.

2-İnsanın kendisine iyilik yapanı sevmesidir. Bunu en mükemmel şekilde yerine getiren Allah'tır. Gazzâli'ye göre aslında insana iyilik yaparak ikramda bulunan yegâne varlık ona rızkını veren Allah'tır. Bu rızık, çeşitli vasıtalar ile insana ulaşsa bile hakikatte rızkın, sağlığın ve diğer sayısız nimetlerin kaynağı Allah'tır. Gazzâli bu duruma şu örneği verir: "Varsayalım ki birisi size bütün mal varlığını bağışladı. Buradan yola çıkarak bu şahsın size bir ihsanda bulunduğunu düşünmeniz doğru değildir. Bir kere bu şahsı ve onun servetini kim yarattı? Seni sevme duyusunu onun kalbine kim yerleştirdi? Veya ihsanda bulunanlara cenneti vaad ederek onları bu cömertliğe kim hazırladı? Bütün bunları şüphesiz Allah yerine getirdi ve bu sebeple de Allah hakiki ihsan sahibidir." Kul bu ihsana sadece aracı olmuştur. Zira bu ihsanın her basamağında etkili olan tek varlık Allah'tır.²⁰⁷

3-Sana faydası dokunmasa bile yaptığı iyilikler ile tanınan bir insanı sevmektir. Bu sevgi fitratta vardır. Eğer senin kulağına uzak bir ülkede de olan, âdil, âlim, halka şefkatli davranan, cömert, bir sultanın haberi gelse, aynı zamanda zâlim, kibirli, fâsık, haysiyetsiz, bir sultanın haberi de gelse, kalbinde birincisine karşı sevgi olduğunu hissedersin! Zira sen birincisinin hayrından ümitsiz, ikincisinin şerrinden de

²⁰⁵ Bkz. Süleyman Derin, "Gazzâli'de Allah Sevgisi", *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırmalar Dergisi*, S. 5, C. 2 (Ankara, 2001): 153.

²⁰⁶ Bkz. Gazzâli, *İhyâu Ulûmi'd-din*, C. 4, 546.

²⁰⁷ Bkz. Derin, "Gazzâli'de Allah Sevgisi", 154; Bkz. Gazzâli, *İhyâu Ulûmi'd-din*, C. 4, 547.

eminsindir. İşte bu, sadece iyilik yapanın iyilik yapmasından dolayı sevilmesidir.. Bu sebep de Allah'ı sevmeyi gerektirir. Zira bütün insanlara iyilik yapan Allah'tır.²⁰⁸

4-Bir yarar elde etmek için değil, yalnızca güzelliğinden dolayı güzeli sevmektir. Güzellik ve iyilik en kâmil manada Allah'ın vasıflarıdır. Kainattaki bütün güzelliklerin aslı, her türlü eksiklikten uzak olan ve bütün kemâl sıfatların sahibi olan Allah'tır. Tabii ki bu güzellik, marifet sahipleri ve kalp gözü açık olanlar tarafından görülür. Leylâ'yı sevip de onun yaratıcısını sevmemek Gazzâli'ye göre marifetin eksikliğinden kaynaklanır.²⁰⁹

Bu sebeble meydana gelen sevgi, iyilik karşılığında ki sevgiden daha kuvvetlidir. Çünkü iyilik azalıp artabildiği gibi, bu sevgi de azalıp artabilir. Bunu için Allah Hz. Dâvud'a: "Benim en çok sevdiğim yalnız rubûbiyyet hakkını yerine getirip karşılıksız olarak bana ibadet edendir." diye buyurmuştur...²¹⁰

5-Müşâbehet ve benzerliğe gelince Allah ile kul arasındaki müşâbehettir. Âyetlerde haber verildiği üzere insan ruhu ve Allah arasında bir benzerlik vardır. Gazzâli bu müşâbeheti "*O'na şekil verdiğim ve ona ruhumdan üflediğim zaman, siz hemen onun için secdeye kapanın.*"²¹¹ âyetini referans alır. Gazzâli ayrıca bir de sûfiler arasında meşhur olan bir hadise yer verir: "Muhakkak Allah Âdemi kendi sûretinde yaratmıştır." Bütün bunlar Allah ile kul arasında müşâbehet olduğuna delâlet eder. Ne var ki, bu müşâbeheti açıklamak kelâmi açıdan çok tehlikelidir. Zira tecsim ve teşbih tehlikesi her zaman kelâmcıların dikkatli olduğu konulardandır. Gazzâli bu nedenle, bu noktada ki benzerliğin maddi değil manevi olduğunu söyler. Bu benzerlik "İnsanın Allah Teâlâ'nın esmasını en güzel şekilde yansıtmasıdır." Yani Allah Teâlâ sıfat ve esması ile en çok insanda tecelli eder.²¹²

²⁰⁸ Bkz. Gazzâli, *İhyâu Ulûmi 'd-din*, C. 4, 548.

²⁰⁹ Bkz. Derin, "Gazzâli'de Allah Sevgisi", 154.

²¹⁰ Gazzâli, *İhyâu Ulûmi 'd-din*, C. 4, 552.

²¹¹ Hicr, 15/29.

²¹² Bkz. Derin, "Gazzâli'de Allah Sevgisi", 155; Bkz. Gazzâli, *İhyâu Ulûmi 'd-din*, C. 4, 553.

Bütün bunlardan anlaşıldığı gibi, bir varlıkta bulunması gereken muhabbet sebeplerinin hepsi eksiksiz olarak ve en güzel şekilde ancak Allah Teâlâ'da mevcuttur. Bu yüzden de, sevgiye lâyık olan yalnız Allah'tır.

1.5.2. Muhabbetin Çeşitleri

Tasavvufta mânevi hal olarak kabul edilen muhabbetin üç çeşidinden bahsedilir:

1- Avâmın muhabbeti: Bu sevgi Allah'ın kullarına nimet vermesi ve ihsânından ortaya çıkar. Muhabbetin bu çeşidinin şartı Semnûn'un şu sözünde açıklandığı gibidir. Semnûn kendisine muhabbet sorulduğunda şu cevabı vermiştir: "Muhabbet, devamlı hatırlayarak saf bir sevgidir. Çünkü kim bir şeyi severse onu hatırlamayı çoğaltır." Bir başka sûfî ise: "Muhabbet, kalplerin Sevgili'yi senâ ile sevmesi, O'nun tâatini tercih etmesi ve O'na muvâfakat etmesidir." Nitekim şâir şöyle der:

Eğer sevginde sâdık isen O'na; sevgiline, itaat edersin;
Çünkü seven sevdiğine itâat eder.

2-Sâdıkların ve tahkik erbâbının muhabbeti: Muhabbetin bu türü, kalbin Allah'ın ganî oluşuna, celâline, azâmetine, ilmine ve kudretine nazar etmesinden doğar. Bu muhabbet Ebu'l Hüseyin Nûri'nin şu sözünde ki gibidir: "Muhabbet, perdeleri yırtmak, sırları keşfetmektir."

İbrâhim Havvâs: " Muhabbet, irâdelerin yok olması, ihtiyaçların ve bütün sıfatların yanmasıdır." der.

3-Âriflerin ve Sâdikların muhabbeti: Bu muhabbet, onların, Allah'ın illetsiz olan kadim sevgisini bilip ona nazar etmelerinden doğar. Sâdik ve âriflerin Allah'a olan sevgisinin bir illeti yoktur. Bu tür sevginin özelliği Zünnûn Mısrî kendisine "saf sevgi nedir?" diye sorulduğunda şöyle açıklamıştır: "İçinde herhangi bir bulanıklık olmayan saf sevgi, sevginin kalpten ve organlardan sukut ederek orada muhabbetten eser kalmaması ve herşeyin Allah ile ve Allah için olduğu bir anlayışın ortaya çıkmasıdır. Böyle biri Allah için seven Hakk âşığıdır."²¹³

İbn Arabî ise muhabbeti; ilâhi sevgi, ruhâni sevgi ve tabii sevgi olmak üzere üç kısma ayırmaktadır:

²¹³ Bkz. Ebû Nasr Serrâc Tûsî, *el-Lüma* (Ürdün: Dârü'l-Fetih, 2016), 86-88.

İlâhi sevgi: Allah'ın bizi, hem bizim ve hem de kendisi için sevmesidir. Allah'ın bizi kendisi için sevmesi şu kudsi hadiste ifade edilmektedir: "Ben gizli bir hazineydim, bilinmek istedim ve mahlukatı yarattım. Sonra onlara kendimi tanıttım, onlar da beni tanıdılar." Demek ki Allah bizi, O'nu tanıyıp bilelim diye, kendisi için yaratmıştır. Şu ayette bu açıkça bildirilmiştir: " *Ben cinleri ve insanları ancak bana ibadet etsinler diye yarattım.*"²¹⁴ Sonuç olarak Allah bizi sadece kendisi için yaratmıştır.

Allah'ın bizim için bize duyduğu sevgiye gelince, bizim yaratılış gayemize ve tabiatımızın özüne uygun düşmeyen işlerden kurtuluşumuzu sağlayacak ve bizi mutlu edecek amelleri bize tanıtmakla, bu sevgi, ifadesini bulmaktadır. Bize kendisini delillerle göstererek, O'nu tanıyıp bilmemizi ve habersiz kalmamamızı sağlamıştır. Ayrıca, O'nu tanıyıp bildikten sonra, vermiş olduğu nimetler konusunda ifrata kaçmamıza rağmen, bize nimet ve rızık vermeye devam etmektedir. O nimetleri, rahat ve huzur içerisinde yaşamamız için yaratmıştır. Ayrıca, bizi eğitmek için, bir peygamber göndermesi de O'nun ihsânındandır. Sonra, Hz. Peygamber'in doğruluğunu gösteren çok açık deliller getirdi bize. Kalplerimize iman nurunu yerleştirerek onu sevdirdi, küfür ve isyanı çirkin gösterdi. Bizden kendisini sevmemizi ve rızasını kazanmamızı istedi. Rahmetinin gazabını geçtiğini bildirdi. Eğer bizi sevmeseydi, bütün bunların hiç birisi olmazdı. Bütün bunlar, Allah'ın yarattıklarına duyduğu merhamet ve muhabbetten kaynaklanmaktadır.²¹⁵

Ruhâni sevgi: Sevdiğini hem onun için hem kendisi için sevmeyi, sevende bir araya getiren aşktır. Ruhâni sevgide âşık, akıl ve ilmi birleştirirse, akli sayesinde bilge kişi olur; bilgeliği sayesinde de âlim biri olur. O zaman bütün işlerini hikmetine göre düzenler. Dolayısıyla sevdiği zaman, sevginin ne anlama geldiğini, sevginin hakikatinin ne olduğunu ve sevgiliden ne istediğini, bilir. Ayrıca seven, sevgilisinin varlığını istedikten sonra, ona kavuşmak ister. Çünkü sevdiğinin varlığı, ona kavuşmanın ta kendisidir. Ruhâni sevgi sonucunda, sevenin zatın sevilenin zatı, sevileninkinin de sevenin zatı haline gelerek bir olmaktır.²¹⁶

²¹⁴ Zâriyât, 51/56.

²¹⁵ Bkz. İbn Arabî, *İlâhi Aşk*, 48; Bkz. İbn Arabî, *Aşk Risalesi*, 55.

²¹⁶ Bkz. İbn Arabî, *İlâhi Aşk*, 65; Bkz. İbn Arabî, *Aşk Risalesi*, 71.

Tabii sevgi: Bu sevgi geneldir. Bu sevgiye tutulanlar, kendi hakikatlerine uygun tabii suretleri alırlar. Sevgide ki durumlarına göre, tabii suretler olarak isimlendirilen bazı özelliklerle tarif edilirler. Örneğin; "vecd" hali, "şevk" hali, "iştıyak" hali gibi.

Tabii sevgi, gerçekten sevenin, bir varlığı, onda bulduğu mutluluk ve nimetten dolayı sevmesidir. Dolayısıyla seven, sevdiğini kendisi için sever, sevgilisi için değil. Tabii sevgi, nimet ve ihsân ile beslenir. Çünkü insan fitratı gereği bir başkasını, bütün olarak sevmez, aksine eşyayı ve varlıkları, sadece kendi nefsi için sever. Bu hayvanlarda ve insanlarda böyledir.²¹⁷

Dâvûd el-Kayseri bu konuda farklı bir sınıflandırma yapmıştır:

"Bilmen gerekir ki, sevgi zât, sıfat, isim, fiil ve bunların etkileri açısından birtakım kısımlara ayrılır. Bunların her biri için de çeşitli nurlar vardır.

Zâti olanına gelince; bu, Zât-ı İlâhi'nin kendisini Zâtıyla idrâkenden ve bizâtihi ehadiyyet mertebesi olan sıfatlarıyla zuhûrunu talep etmesinden neş'et eden (doğan) bir sevgidir. Öyle ki bu sevgi, Zât-ı Ehadiyyetin kendisi; sıfatlar, isimler ve diğerleriyle ilgili muhabbetin aslıdır.

Sıfatlarla ilgili olanına gelince; bu sevgi, her bir sıfatın, Zât-ı İlâhi'den isim ve sıfatlarının tezâhür yerlerinde (mezâhir) zuhurunu talepten doğan sevgidir.

İsimlerle ilgili olan sevgi ise, isimlerin kendilerinin, yetki mahallerinin, güç ve saltanatlarını izhâr edecekleri yerlerin ortaya çıkmasını talepten doğan sevgidir.

Fiillerle ilgili olanı ise; "*O her an bir iştendir.*"²¹⁸ âyetiyle işaret edilen ilâhi işlerin Cemâl ve Celâl'le ilgili isimlerinin mazharları yoluyla zuhûra gelmesini istemekten doğan sevgidir.

Bu isim ve sıfatlarla ilgili sevgi, âlemin varlığını gerektiren sevgidir. Zirâ âlem, Zât'ın değil, isim ve sıfatların gerektirdiği bir şeydir. Doğrusu Zât; "*Allah âlemlerden müstağnidir.*"²¹⁹ âyetinin hükmü uyarınca, âlemlerden bağımsızdır. İsim ve sıfatlarla

²¹⁷ Bkz. İbn Arabî, *İlâhi Aşk*, 76; Bkz. İbn Arabî, *Aşk Risalesi*, 78.

²¹⁸ Rahman, 55/29.

²¹⁹ Âli İmran, 3/71.

ilgili bu sevgi, Zâti muhabbetin bir gereği ve neticesidir. Nitekim, âlemin varlığını gerektiren isimler de aynı şekilde, zâti isimlerin ve İlâhi gaybî işlerin bir gereğidir...

Etkilerle ilgili sevgiye gelince, bu; yaratılmışlarda ortaya çıkan sevgidir. Bu sevginin en üst derecesi "mukarreb melekler" diye isimlendirilen mücerred ruhtar arasında olan sevgidir. Arkasından semâvi varlıklarla tabii ve cismâni varlıklar arasındaki sevgi gelir. Sonra, insanla mücerred nefsler arasındaki, aslî rûhânî münâsebet gereği ortaya çıkan sevgi yer alır. En sonunda ise basit ve bileşikleriyle, cismâni varlıklar arasındaki sevgi gelir. Bu sevgi, taş ve toprak gibi cemâdâtan olan bazı varlıklarda gizli olsa da, canlılarda olduğu gibi bazısında açık ve belirgindir. Varoluştta hiçbir şey yoktur ki onda O'nun aşk ve sevgisi olmamış olsun. Zirâ her şey için bir kemâl vardır ki, bu da o şeyin sevgilisidir. Sevgi ile ilgili tüm mükemmellikler, Allah Sübhânehû'dan taşar ve akar. Bütün sevgiler doğrudan Allah'a dolaylı olarak da varlıklara âittir."²²⁰

1.5.3. Muhabbetin Dereceleri

Mahabbet, kalpteki kuvvet derecesine göre çeşitli şekillerde isimlendirilir:

1-"Alâka"dır. Kalp, sevilene yapışıp bağlandığı için sevginin bu derecesine "alâka" denmiştir.²²¹

2-"İrâde", yani kalbin sevdiğini talep ederek, ona yönelmesidir.²²²

3-"Sabâba"dır. Bu, kalbin sevgiliye sevenin onu kontrol edemeyeceği şekilde akmasıdır; tıpkı suyun yukarıdan aşağıya akması gibi.²²³

4-"el-Garâm"dır. Bu, kalpten hiç ayrılmayan, bilakis, alacaklının borçlusundan hiç ayrılmadığı gibi devamlı kalpte olan sevgidir. Bu kelimedden türeterek, cehennemliklerden hiç ayrılmayacağı için, cehennem azabına "garâm" denmiştir. Allah (c.c.), "*Hiç kuşkusuz O'nun azabı, daimi bir helâktir.*"²²⁴ buyurur.²²⁵

²²⁰ Bkz. Kayserî, *Kasîde-i Hamriyye Şerhi*, 44; Bkz. İbn Sinâ, *Aşk Risâleleri*, 136.

²²¹ Ateş, *İslâm Tasavvufu*, 468.

²²² A.g.e., 469.

²²³ Bkz. İbn Kayyım, *Medâric*, 944.

²²⁴ Furkan, 25/65.

²²⁵ İbn Kayyım, *Medâric*, 944.

5-"Vedâd"dır. Bu sevginin en saf ve temiz halidir. Bu sebepten dolayı Allâh'ın en güzel isimlerinden biri de "el- Vedûd" dur. Çünkü O'nun yarattıklarını sevmesi en hâlis sevgidir.²²⁶

6-"Şeğaf" tır. Şeğaf, kalbi kaplayan, veya kalbin içinden tâ dış zarına kadar taşan sevgidir.²²⁷

7-"Aşk"tır. Aşk aşırı sevgidir ki kişinin başına bundan dolayı bir şey gelecek diye korkular. İbrâhim ve Muhammed b. Abdulvahhâb, "*Ey Rabbimiz takat getiremeyeceğimizi bize yükleme!*"²²⁸ ayetini buna göre te'vil eder. Muhammed, "Takat getirilemeyecek şey aşktır." der.²²⁹

8-"Teteyyüm"dür. Teteyyüm, tapmak, küçüklenmek, demektir. "Teteyyüm'ül hubb" sevgi onu küçülttü, taptırdı demektir. Daha doğrusu teteyyüm, taparcasına sevmek, demektir.²³⁰

9-"et-Ta'abbud"dur. Bu, bir önceki teteyyüm'den daha üstündür. Çünkü kul, mahbûbun köleliğine mâlik olduğu ve kendisine ait hiçbir şeyin bulunmadığı kimsedir. Bilakis zâhir ve bâtın bütün benliği sevgilisine köledir. İşte kulluğun aslı budur. Bunu tamamlayan, kulluğun mertebesini tamamlar.²³¹

10-"Mertebetü'l- hullet" sadece iki halîl; Hz. İbrahim (a.s.) ve Hz. Muhammed (s.a.v.)'e ait olan bir makamdır. "Hullet" sevenin kalbine ve ruhuna işleyen bir sevgidir. Öyle ki, orada sevgiliden başkasına hiçbir yer kalmaz.²³²

Muhabbetin farklı bir derecelendirilmesi ise şöyledir:

1-Vesveseleri kesen, hizmeti tatlandıran, musibetler karşısında teselli eden muhabbettir. Yani muhabbetin kuvveti, kalbin sevgiliden başka şeylerle irtibatını

²²⁶ Ateş, *İslâm Tasavvufu*, 469.

²²⁷ A.g.e., 469.

²²⁸ Bakara, 2/286.

²²⁹ İbn Kayyım, *Medâric*, 945.

²³⁰ Ateş, *İslâm Tasavvufu*, 469.

²³¹ İbn Kayyım, *Medâric*, 946.

²³² Bkz. A.g.e., 947.

engelleyerek, vesveseyi keser ve seven sevgilisine hizmet etmekten zevk alır. Ayrıca seven, muhabbetin lezzeti içerisinde kendisine musibetleri unutturan şeyler bulur, o lezzetle temasından dolayı kendisinde ondan başka bir şey bulamaz.²³³

2- Allah'ı başkasına tercih etmeye teşvik eden, lisân'ı O'nun zikrine devam ettiren, kalbi O'nun müşâhedesi ile bağlayan bir sevgidir. Bu, sıfatlara muttali olmaktan, alâmetlere bulanmaktan ve makamlara riyâzât yapmaktan ortaya çıkan bir muhabbetir. Bu derece, öncekinden sebebi itibariyle daha yüksektir. Çünkü birincinin sebebi, iyiliği mütalâa etmektir. Oysa bu derecenin sebebi sıfatları mütalâa etmek ve ayetlerin manalarını müşahede etmektir.²³⁴

3-Kapıp kaçan, konuşmayı kesen, işareti kovan, niteleme ile sonu gelmeyen muhabbetir. Yani bu sevgi, sevenlerin kalplerini, sevgililerinin cemâlinden kendilerine zâhir olanlar yüzünden, alır kaçır. Muhabbet orada konuşmaya, işârete ve sîfata hâkim olur. Seven artık bulduğu şeyi ifade edemez. Çünkü bu muhabbet "konuşma ve işaret" in üstündedir.²³⁵

1.5.4. Muhabbetin Tezahürleri

İnsanların iç dünyasındaki çeşitli duygular, dışa yansıyan tezâhür ve alâmetler ile anlaşılır. Bu duygularla ilgili kararlar da, bu belirtilere göre verilir. Nitekim Kur'an'da da, Allah'ı sevmenin belirtisi olarak Resûlullah'a (s.a.v.) tabii olmak gösterilmiştir: "*De ki: "Eğer gerçekten Allah'ı seviyorsanız, bana uyunuz..."*"²³⁶ İslâm alimleri de muhabbetin, akıllı ve zeki olanlar için keşfedilebilecek pek çok belirtileri olduğunu söylemişlerdir. Bu belirtileri ise genel olarak şu şekilde sıralayabiliriz:

1- Muhabbetin ilk belirtisi, sevdiğini seyretmeye doyamamaktır. Sürekli ona bakmak ister, gözünü sevdiğinden ayıramaz. Çünkü göz, ruha açılan bir kapıdır, en saklı duygularını, sırlarını, açığa çıkaran gözdür. Bu yüzden, sevdiğine bakan bir aşık

²³³ Bkz. A.g.e., 952.

²³⁴ Bkz. A.g.e., 954.

²³⁵ Bkz. A.g.e., 955.

²³⁶ Âl-i İmran, 3/31.

gözünü bile kırpmaz. Sevenin gözü, devamlı sevdiğinin üzerindedir, sevdiğiyle aynı anda yer değiştirir, o nereye giderse o da oraya gider.²³⁷

2- Sevilenin her sözünü kabullenmektir. Seven, sevdiğinden başkasıyla neredeyse bütün ilgisini kesmiştir. Sevdiği konuşunca kulak kesilir, söylediği her şeyi hiç söylenmemiş sözler gibi karşılar. Ne yaparsa yapsın tabii olur. Her sözünü onaylar.²³⁸

3- Sevdiğini başkasından kıskanması, onun için kıskançlık duymasıdır. Bu öyle bir noktaya gelirki âşık, sevdiğini kendi gözünden ve hatta kendinden bile kıskanır. Hatta eğer bir gün mâşuk daha da güzelleşecek olursa âşık incinir ve öfkelenir. Bu hâl, bu duyguyu tatmayanların anlayabileceği bir durum değildir.²³⁹

4- Sevgilisi kendisine bakarken, bakışlarını kısması ve yere doğru dikmesidir. Bu durum, ona olan saygısından ve hayasından, onun gönlündeki büyüklüğünden ileri gelir. Bu yüzden hükümdarlar, kendileriyle konuşanlardan bakışlarını yere indirmelerini isterler. Allahu Teâlâ, Peygamber'inin, İsrâ gecesindeki mükemmel edebini haber verdiği: "*Gözü kaymadı ve sınırı aşmadı.*"²⁴⁰ ayeti, bu edebin zirvesidir.²⁴¹

5- Sevdiğinin bulunduğu yere gitmekte aceleci davranmasıdır: (*Musâ: İşte dedi, onlar da benim peşimdelers. Ben memnun olasın diye sana acele geldim Rabbim*)²⁴² Aşık, hep sevdiğinin yanında oturmayı ve ona yakın olmayı hedefler. Ondan uzak kalmayı gerektirecek meşguliyetleri ise reddeder. Sevdiğinin yanından ayrılmasına neden olacak en önemli işlerin bile değeri yoktur onun gözünde.²⁴³

²³⁷ Bkz. İbn Hazm, *Tavku'l Hamâme (Güvercin Gerdanlığı)*, trc. Selahattin Hacıoğlu, 1 bs. (İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2017), 27; Bkz. İbn Kayyım, *Ravdatu'l Muhibbin*, 275; Bkz. Küçük, *Sevgi Medeniyeti*, 45.

²³⁸ Bkz. İbn Hazm, *Tavku'l Hamâme*, 27; Bkz. Küçük, *Sevgi Medeniyeti*, 45.

²³⁹ Bkz. Ahmed Gazâli, *Sevânih'u-l Uşşâk*, 31; Bkz. İbn Kayyım, *Ravdatu'l Muhibbin*, 288.

²⁴⁰ Necm, 53/17

²⁴¹ Bkz. İbn Kayyım, *Ravdatu'l Muhibbin*, 276; Bkz. Küçük, *Sevgi Medeniyeti*, 45.

²⁴² Ta-Ha, 20/84

²⁴³ Bkz. İbn Hazm, *Tavku'l Hamâme*, 28.

6- Sevdiğini çok anmak, sürekli ondan bahsetmektir. Çünkü bir şeyi seven kişi, onu kalbiyle ve diliyle çok anar. Bu yüzden Allahu Teâlâ kullarına, tüm şartlarda O'nu anmalarını emretmiş, en korkulu durumlarda bile kendisini zikretmelerini buyurmuştur: "*Ey iman edenler! Bir grupta karşılaştığınızda sebat edin ve Allah'ı çok anın ki kurtuluşa eresiniz.*" ²⁴⁴ Gerçek sevginin alâmeti, korku ve sevinç hâlinde sevgiliyi hatırlamak, anmaktır.²⁴⁵

7- Sevdiğine benzettiği her şeye ilgi duymasıdır. Mecnûn günlerce ağzına lokma koymamıştı. Tuzağına bir ceylan düştü. Ona acıdı ve salıverdi. "Niçin böyle yaptın?" diye sordular. Dedi ki; "Leylâ'yı hatırlatan bir şeye zulüm yapamam." Bu durum aşka ilk adım atarken olur. Çünkü aşk kemâle erince, âşık mükemmelliğin sadece maşuğa ait olduğunu anlar ve ona benzer bir şey bulamaz.²⁴⁶

8- Sevgilinin emirlerine uymak, onu kendi istek ve arzularına tercih etmektir. Hatta seven ile sevgilinin arzu ve istekleri birleşir, tek olur. Bu bütünleşme gerçek sevginin alâmetidir. Öyle ki seven ile sevilenin arzusu bir olur. Birinin arzusu diğerininkine zıt olursa, bu sevgi samimi değildir.²⁴⁷

9- Sevdiği her neyi severse, onunda sevmesidir. Bu ne olursa olsun, hatta isterse nefsinin hoşlanmadığı nefret ettiği bir şey olsun fark etmez onun için. Bu durumda o şey, kullandığı "kötü tatlı ilaç" gibi olur; doğası ondan nefret eder, ancak yine de onda bulunan şifadan dolayı onu sever. İşte seven de sevdiğiyse böyledir; sevdiğinin hoşnut ve memnun olduğu şey nefsinin nefret ettiği bir şey dahi olsa sevindirir, mutlu eder.²⁴⁸

Ben onun visâlini murad ederim, o ise benim mehcûriyyetimi murad eyler.

²⁴⁴ Enfâl, 8/45.

²⁴⁵ Bkz. İbn Kayyım, *Ravdatu'l Muhibbin*, 277; Bkz. Küçük, *Sevgi Medeniyeti*, 46.

²⁴⁶ Bkz. Ahmed Gazâli, *Sevânih'u-l Uşşâk*, 39.

²⁴⁷ Bkz. İbn Kayyım, *Ravdatu'l Muhibbin*, 278; Bkz. Küçük, *Sevgi Medeniyeti*, 46.

²⁴⁸ Bkz. Fahreddin-i Irâkî, *Lemaât (Aşka ve Aşıklara Dair)*, trc. Ahmed Avni Konuk, 1 bs. (İstanbul: İlk Harf Yayınları, 2011), 133; Bkz. İbn Kayyım, *Ravdatu'l Muhibbin*, 292; Bkz. Küçük, *Sevgi Medeniyeti*, 48.

O halde ben muradımı onun muradı için terk ederim.²⁴⁹

10- Seven kişinin, sevdiğinden ayrılığa sabredememesidir. Aksine onun sabrı; O'na itaatte sabra, ona isyan etmemeye sabra ve istediklerini yapmaya yönelik sabırdır. Gerçek sevginin sabrı budur.²⁵⁰

11- Sevdiğini birdenbire görünce veya sevdiği ansızın karşısına çıkınca donup kalmaktır. Sevdiği kimse birdenbire önünde belirmesi durumunda seven, onun karşısında bir çekingenliğe kapılır, ne diyeceğini bilemez olur.²⁵¹

12- Sevdiğinin konuşmasına dikkat kesilmek, kulağını tümüyle ona vermek, kulağını ve kalbini tümüyle onun konuşmasına sarfetmektir. Nitekim biri şöyle der: "Sevenler için ve onların gönülleri için sevgililerinin sözünü işitmekten daha zevkli bir şey yoktur. Bu onların arzularının son noktasıdır. Bu yüzden Allah'a (c.c.) muhabbet ehli kimseler için, Kur'ân dinlemekten daha haz verici bir şey yoktur."²⁵²

13- Sevgilinin evini, yurdunu ve oturduğu yerleri sevmektir. Bazı kimselerin Kâbe'ye olan tutkulu sevgilerindeki sır işte budur. Bu sevginin sırrı da Allahu Teâlâ'nın burasını: "*Ve evimi, tavaf edenler için temizle.*"²⁵³ âyetiyle kendisine nispet etmesindedir.²⁵⁴

14- Sevenin sevdiğinin gönlünü kazanabilmek gayesiyle sahip olduğu bir çok şeyi harcayabilmesidir. Sevenin bu durumda üç farklı hâli vardır. Birisi bunu zoraki ve sıkıntı duyarak yapmasıdır. Bu başlangıçtaki hâlidir. Sevgisi güçlenince bu fedakârlığı kendi isteğiyle yapar. Sevgi kalbinde iyice yerleşince de, bunu sevgiliden isteyerek, ona yalvararak yapar. Hatta bu kişi kendi canını sevgilisi uğruna feda eder. Sahabelerin

²⁴⁹ Irâkî, *Lemaât*, 133.

²⁵⁰ Bkz. İbn Kayyım, *Ravdatu'l Muhibbin*,, 280.

²⁵¹ Bkz. İbn Hazm, *Tavku'l Hamâme*, 280.

²⁵² Bkz. İbn Kayyım, *Ravdatu'l Muhibbin*, , 280.

²⁵³ Hacc, 22/26.

²⁵⁴ Bkz. İbn Kayyım, *Ravdatu'l Muhibbin*, 283; Bkz. Küçük, *Sevgi Medeniyeti*, 46.

savaşlarda Resulullah'ı (s.a.v.), etrafında teker teker ölene kadar korumaları, bedenlerini ona siper etmeleri gibi.²⁵⁵

15- Sevenin yalnızlığı, onunla başbaşa kalıp ünsiyet kurmayı, insanlardan ise uzak kalmayı sevmesidir. Gerçek seven için teklikten ve sevgiliyle başbaşa kalmaktan daha güzel bir şey yoktur. Seven kişi, sevdiğini zikretmek ve anmakla onu hep kalbinde tutar, onunla ünsiyet kurar.²⁵⁶

16- Sevenin sevdiğine karşı gururu kırık, boynu eğik ve alçak gönüllü olmasıdır. Sevgi alçak gönüllülük üzerine inşa edilmiştir. Hiç kimseye boyun eğmeyen kişi, sevdiğine olan alçak gönüllülüğünden dolayı ona karşı dik başlı olamaz. Kulun kalbine Allah sevgisi iyice yerleştiğinde, bu ibadete ve kulluğa dönüşür. Sevenin kalbi, "sevgilisine kulluk mekanı" olur. Buna hiçbir mahluk layık değildir. Bu Allah'tan (c.c.) başkasına yapılmaz.²⁵⁷

17- Sevenin kendisini sevgilisinden uzaklaştıran, kendisini ondan nefret ettiren her türlü şeyi bırakması; ona yaklaştıran, haberdar olduğunda onu sevindirecek her türlü vesileye başvurması, bunu yaptığında rahatlamasıdır. Sevenlerin bir çoğu, sevdiğinin sevmediği yiyeceği, içeceği, memleketi, sanatı veya hallerden bir hali terk etmiş ve bir daha yapmamıştır.²⁵⁸

18- Sevdiği kimsenin ailesine, akrabasına ve onunla ilgili olan her şeye karşı sevgi besler. Dahası sevenin nazarında onlar, kendi ailesinden ve nesi varsa hepsinden daha kıymetlidirler, kendisinden bile.²⁵⁹

Muhabetin bu tezahürlerinin haricinde, Muhyiddin İbnu'l Arabî sevenlerde görülen bazı sıfatlara dikkat çekmiştir: Ğaram (Üzüntü içinde sevgilide yok olmak), şevk (sevgiliye kavuşmaya dönük ruhani bir hareket), heyam (kara sevda, kendinden geçmek), inleme (sevgi kalbe yöneldiğinde onu daraltan yakıcı ateş), gam ve kemed

²⁵⁵ Bkz. İbn Kayyım, *Ravdatu'l Muhibbin*, 290; Bkz. Küçük, *Sevgi Medeniyeti*, 48.

²⁵⁶ Bkz. İbn Kayyım, *Ravdatu'l Muhibbin*, 297; Bkz. Küçük, *Sevgi Medeniyeti*, 49.

²⁵⁷ Bkz. İbn Kayyım, *Ravdatu'l Muhibbin*, 298.

²⁵⁸ Bkz. A.g.e., 300.

²⁵⁹ Bkz. İbn Hazm, *Tavku'l Hamâme*, 36.

(kalpteki aşırı üzüntü nedeniyle gözyaşı akmaz.), erimek (bedenen ve ruhen gerçekleşen bir nitelik).²⁶⁰

1.5.5. Allah'ın Kuluna Muhabbeti

Âyette: “Allah onları sever, onlar da Allah'ı severler.”²⁶¹ olarak önce Allah'ın kullarına olan muhabbeti, daha sonra ise kulların Allah'a olan muhabbeti geçmektedir. Bu sebepten dolayı önce Allah'ın kuluna muhabbeti konusunu ele almayı uygun gördük.

Allah'ın kuluna muhabbeti, yaratılmışların birbirine muhabbeti gibi değildir. Çünkü mahlukatın sevgisi, fitrat, cinsiyet, menfaat, istek, acımak veya Allah'a yaklaşma düşüncesi gibi şeylere bağlı olarak sonradan oluşur. Bu sebepler yaratılanlar içindir. Allah ise bunların hepsinden münezzehtir ve bunların hiç biri ile nitelenemez. Bütün bunlar sevenlerin içine düştüğü hallerden kaynaklanan sebeplerdir. Onun için zaman değiştikçe bu hallerde değişir. Allah'ın kuluna olan muhabbeti ise ezelidir ve ortaya çıkan farklı durumlarda asla değişmez.²⁶²

Kuşeyrî, muhabbet meselesinin hakikatini şöyle izah etmektedir: “Allah'ın kuluna muhabbeti, ona hususî sûrette nimetler vermeyi irâde etmesidir. Nitekim Allah'ın kuluna rahmet etmesi de, ona nimet vermeyi irâde etmesidir. Rahmet, irâdeden daha hususî bir tabirdir. Mahabbet ise rahmetten daha hususî bir tabirdir. Allah Taâlâ kuluna sevap ve nimet ulaştırmayı irâde ettiği zaman buna rahmet adı verilir. Allah Taâlâ'nın kuluna özel bir yakınlık ve yüce hâller vermeyi irâde etmesine ise mahabbet ismi verilir...”²⁶³ dir.

Gazzâli, Allah'ın kullarını sevmesini; "Affettiği kulunun kalbini dünyevi meşgale ve arzulardan arındırarak kalbindeki perdeyi kaldırır, kul kalbi ile Allah'ı görür ve o kulunu kendisine yaklaştırır." şeklinde açıklar.²⁶⁴

²⁶⁰ Bkz. İbn Arabî, *Aşk Risâlesi*, 90-99.

²⁶¹ Mâide, 5/54.

²⁶² Bkz. Mekkî, *Kûtu'l- Kulûb*, C. 3, 220.

²⁶³ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 649.

²⁶⁴ Bkz. Gazzâli, *İhyâu Ulûmi'd-din*, C. 4, 589-590.

Bir gruba göre Allah'ın kuluna mahabbeti onun fiili sıfatlarından ve özel bir ihsan çeşididir. Kul bununla Allah'ın huzuruna çıkar. Özel bir hal olan muhabbet, insanı yüce bir makama yükseltir. Nitekim bazı sûfiler, Allah'ın kuluna rahmet etmesi, onunla bulunan bir nimetidir, demiştir.²⁶⁵

İbn Kayyım, Allah'ın kullarına muhabbetini; "Kendilerine sevap ve ihsan bahşetmesi", "Rabbin onları övmesi ve medhetmesi" ve "İradesi" gibi te'villeri ile açıkladıktan sonra, son olarak şöyle der: "Bütün deliller, aklî, naklî, fitrî, kıyasî, itibarî, zevkî ve vecdî bütün deliller kulun Rabbinî, Rabbin de kulunu sevdiğini gösterir."²⁶⁶

1.5.5.1. Allah'ın Kuluna Muhabbetini Celbeden Sebepler

Muhabbeti celbeden sebepleri İbn Kayyım şu şekilde sıralamıştır:

"Birincisi: Kur'ân'ı manalarını düşünerek ve anlayarak okumak. Tıpkı kölenin, efendisinin mektubunu anlamaya çalışması ve onu muhafaza etmesi gibi

İkincisi: Sadece farzlarla yetinmeyip nafil ibadetlerle Allah'a yaklaştırmaya çalışmak. Çünkü nafil ibadetler muhabbet mertebesinde mahbûbiyet mertebesine çıkarır.

Üçüncüsü: Her durumda, dil, kalp, davranış ve hâl ile Allah'ı zikretmek. Kulun zikri ne kadar çok olursa, muhabbetten nasibi de o oranda olur.

Dördüncüsü: Aşk ve arzunun kavuştuğu anda Allah'ın sevdiklerini kendi sevdiğilerine tercih etmendir.

Beşincisi: Kalbin Allah'ın isim ve sıfatlarını bilmesi, müşahede ve mütalâa etmesi, bu marifet bahçelerinde dolaşmasıdır. Allah'ı isim, sıfat ve fiilleriyle tanıyan herkes, muhakkak O'nu sever.

Altıncısı: İyiliğini, ikrâmını ve bütün nimetlerini müşâhede etmektir. Çünkü bütün bunlar O'nu sevmeye sebeptir.

Yedincisi: Bu en acâiblerdendir. Kalbin tamamıyla Allah'ın huzurunda darmadağın olmasıdır.

²⁶⁵ Bkz. Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 650.

²⁶⁶ Bkz. İbn Kayyım, *Medâric*, 936-937.

Sekizincisi: İlâhi rahmetinin indiği vakitte Allah'a yalvarmak, Kur'ân okumak, mânen huzurunda durmak, kalbinden mâsivayı çıkararak kulluk edebi ile edeplenerek tevbe ve istiğfar etmek.

Dokuzuncusu: Allah dostları ile beraber olmak, meyvenin güzel olanını alır gibi sözlerinin güzel olanlarını almak, mecbur kalmadıkça konuşmamak.

Onuncusu: Kalp ile Allah Teâlâ arasına girip perde olan her şeyden uzaklaşmak. Sevenleri muhabbet mertebelerine ulaştıran ve sevgilinin huzuruna girmeye vesile olan bu on sebeptir. Bütün bunların özü ise basiret gözünün açık olması ve ruhun bu duruma hazır olması şeklinde iki tanedir.²⁶⁷

1.5.5.2. Allah'ın Kuluna Muhabbetinin Alâmetleri

Allah tarafından kulun sevilmesinin dışı akseden bir takım belirtileri vardır. Bu belirtiler, Allah'ın sevdiği kullarına has olan özelliklerdir. Daha önce belirttiğimiz gibi, sevgi ancak belirti ve tezahürleri ile anlaşılır. Nitekim Allah'ın kuluna muhabbetinin de bir takım alâmetleri vardır.

Allah'ın kuluna olan muhabbetinin alâmetlerinden birisi, O'nun kulun aklından geçenleri üstlenerek idare etmesidir. Bu durumda Allah, kulun bütün hareketlerinde kontrol sahibi olur. Artık Allah, onun davranışlarını idare eden, ahlâkını ve azalarını muhafaza eden, korkutmak ve uyarı ile doğru yola yöneltendir.²⁶⁸

Diğer bir alâmet ise, onu başkalarından uzaklaştırır ve başkalarından kalbinin ilgisini keser. Böylece kulun kalbinde Allah'a ibadet etmekten başka bir şey kalmaz. Artık kulun kalbinden dünya sevgisi çıkmış, oraya sadece Allah sevgisi girmiştir. Alimlerden birisi: "Sen Allah'ı sevdiğin ve Allahu Teâlâ'da seni sıkıntılarla imtihan ettiği vakit, bil ki o, seni temizlemeyi kastetmiştir." demiştir.²⁶⁹

Gazzâlî'ye göre en büyük alâmetlerden birisi de; "Allah kulunu severse onun kalbindeki perdeleri kaldırır ve kulun Hakk'ı müşahede etmesine imkan verir. Allah'a yakınlık fiziki bir yakınlık olmayıp manevi bir yakınlıktır. Bu yakınlıkta değişme ve hareket kulda olur. Kul Allah'a olan sevgisini artırdıkça O'na daha da yaklaşır. Bu

²⁶⁷ Bkz. A.g.e., 935.

²⁶⁸ Bkz. İbn Füreke, *El-İbâne*, 160.

²⁶⁹ Bkz. Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-din*, C. 4, 591; Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, C. 3, 222.

manevi müşahede, ahirette maddi müşahedeye sebebiyet verir. Dünyada bu müşahede halini gerçekleştiremeyenler orada da bu nimetten mahrum kalacaklardır. Bu grup müslümanlar ahirette yalnızca cennet nimetlerinden istifade edeceklerdir.”²⁷⁰

Başka bir alâmet ise; “Allah'ın yaratıkları arasından sevgiliyi seçmesi, onu gözde biri kılması ve hemcinsleri arasından onu yüceltmesidir”...²⁷¹ Nitekim Allahu Teâlâ, Âdem Aleyhisselâm'la ilgili olarak şöyle buyurmuştur: “Biz Âdemoğularını yücelttik ve onları kara ve denizlerden oluşan yeryüzüne yerleştirdik.”²⁷²

1.5.6. Kulun Allah'a Muhabbeti

1.5.6.1. İlâhî Muhabbet

Kuşeyrî, kulun Allah'a olan sevgisinin şerefli bir hal olduğunu söyler. Çünkü Allah (c.c) muhabbetin kul için bir fazilet olduğu konusunda şehâdetinde bulunmuş ve kulunu sevdiğini haber vermiştir: “Allah onları sever ve onlar da Allah'ı severler.”²⁷³ Kulun Allah'a olan muhabbeti, ibare ile tarif edilemeyecek kadar latif olan, kulun kalbinde hissettiği bir haldir. Bu duygu Allah Teâlâ'ya tazim etmeye, O'nun rızâsını herşeyden üstün tutmaya, O'ndan ayrı kalınca sabırsızlanmaya ve O'na ihtiyaç duymaya, O'nsuz kalınca kararsız hâle gelmeye, sürekli kalbi ile O'nu zikrederek ünsiyet kurmaya yöneltir. Bu muhabbet bir vasıfla vafedilemez, bir hudutla tahdid edilemez.²⁷⁴

Muhâsibî, kulun Allah'ı sevmesini: “Rabbin muradına kalbin muvafakat etmesi” şeklinde açıklar. Bu muvafakat ise, kulun Allah'ın sevdiği şeyleri severek, çirkin gördüklerini de çirkin görerek, amellerinin Allah'ın iradesine muvafık olmasıdır.²⁷⁵ Sevenlerin korkuları, geçmiş günlerde elde ettiklerini kaybetmek, sevgilinin kendilerinden yüz çevirmesi ve mahbûbun onlara ikram ettiği nimetlere gereğince şükretmeyip bu ikramlardan mahrum olmaktan korkarlar. Böylece havf onların kalbine iyice yerleşir ve umutsuzluğa düşmeye başlarlar. O zaman da Allah'ın

²⁷⁰ Derin, *Gazzâli'de Allah Sevgisi*, 158; Bkz. Gazzâli, *İhyâu Ulûmi'd-din*, C. 4, 586-590.

²⁷¹ Kayserî, *Kasîde-i Hamriyye Şerhi*, 48.

²⁷² İsrâ, 17/70.

²⁷³ Mâide, 5/54.

²⁷⁴ Bkz. Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 649-651.

²⁷⁵ Bkz. İbn Fürekan, *El-İbâne*, 25.

rahmetinin genişliğini hatırlayarak recâları kuvvetlenir. Sevenlerin recâsı vesilelerle Allah'a yaklaşmaktır. Böylelikle havf-recâ arasında olduklarından O'na hizmet ve tâatten geri durmazlar ve tüm işlerinde O'nun emrine göre hareket ederler. Ayrıca Muhâsibi, Allah'a sevginin, O'na şiddetle olan şevk olduğunu ifade eder. Buna göre şevk, kendi nefsinde maşûku müşâhedeyle beraber tekrâr tekrâr anmaktır.²⁷⁶

İbn Arabî'ye göre sevgi, sevilen Allah veya hemcinsi ise seveni bütünüyle kuşatabilir. Çünkü insan bütün zatıyla sevdiğinde, ancak suretindeki birine karşılık verebilir. Bu durumda insandaki her parçanın karşılığı sevgilisinde de bulunur. Dolayısıyla genel olarak onda âşık olmamış bir parça kalmaz. Böylelikle zâhiri zâhirinde, bâtını bâtınında kendinden geçer. Bu durumda insanı Hakkın veya hemcinslerinin sevgisi kuşatır. Bu, insanın dışındaki şeylere olan sevgisinde ortaya çıkmaz. Çünkü âlemdeki bir şeye sevgi duyduğunda sadece ona uygun parçasıyla karşılık verir. Diğer parçalar ise, kendi işleriyle ilgilenir. İnsanın ilâhi surete göre yaratılmış olması, Allah sevgisinin insanı kuşatmasının nedenidir. Böylelikle bütün zatıyla ilâhi mertebenin karşısında durur. İlâhi isimler zuhur eder. Bu isimlerle sevgisi olmayan kimsede kendiliğinden sevgi meydana gelir. Bu sebeple sevgi insanı kaplar. İnsan bu sevgisinde, benzerlerini sevmekten daha fazla bir şekilde lezzet alır. Çünkü insan hemcinslerini sevgi duyduğunda, sevgilisi yanında değilken onu göremez. Hâlbuki Allah'ı severken, Allah sürekli müşâhede edilebilir. Sevilenin müşâhedesini ise, beden için gıda gibidir. Gıda ile beden gelişir ve büyür. İnsanın müşâhedesini arttıkça sevgisi de artar.²⁷⁷

1.5.6.2. Allah Sevgisini Takviye Eden Sebepler

Gazzâli, kulun ahiretteki mutluluğunun, Allah'ı sevmesi ile orantılı olduğunu ifade eder. Çünkü ahiret demek, Allah'a kavuşmak demektir. Seven için uzun uğraşlar sonunda ebediyyen sevdiğine kavuşmaktan ve onunla başbaşa kalmaktan daha güzel ne olabilir? Sevginin gücü ne kadar olursa, bu nimetlerden alınan zevk de o oranda güçlü olur. Allah sevgisi yalnız dünyada kazanılabilir. Aslında bütün mü'minler Allah'ı

²⁷⁶ Bkz. İbn Sina, *Aşk Risâleleri*, 17-19.

²⁷⁷ Bkz. İbn Arabî, *Aşk Risâlesi*, 46-47.

sevme konusunda birbirlerinden ayrılmazlar. Fakat aşk derecesine yükselen kuvvetli sevgide farklılaşırlar. Bu da iki sebeple meydana gelir:²⁷⁸

Birincisi, dünya ile ilişkiyi bitirmek ve Allah'ın haricindeki sevgileri kalpten çıkarmaktır. Çünkü kalb, suyla dolu bir bardak gibidir. Sirkeyi alması için suyun boşalması gerekir. Nitekim Allah Teâlâ: "*Allah insanın içine iki kalp koymamıştır.*"²⁷⁹ buyurmuştur.

Sevginin en üst derecesi, bütün mevcudiyetiyle kalbin Allah'ı sevmesidir. Gönül başka şeylerle meşgul olursa, bir boşluğu var demektir. Sirke konmak istenen bir bardakta su bulunduğu zaman, ne kadar su varsa o nisbette az sirke alacağı gibi, başka şeyler ile meşgul olan kalpte de o meşgale nisbetinde Allah sevgisi azalır. Kalbi tamamen Allah sevgisi ile doldurabilmek için diğer sevgilerden arındırmak gerekir. Dünya sevgisi, Allah sevgisini azaltan sebeplerden birisidir. Aile, evlâd, akraba, mal, hayvan, bahçe sevgileride böyledir, Allah sevgisini azaltırlar. Dünya ile yakınlık kurduğu nisbette sevgi azalır. Ahiret ile dünya, doğu ile batı gibidir. Batıya yaklaşanın, doğudan uzaklaşması gibi, dünyaya yaklaşan kimse de o oranda ahiretten uzaklaşmış ve ahiretten nasibi azalmış olur.²⁸⁰

İkinci sebep ise, Allah'ı idrak etmenin, her yönü ile kalbi kuşatmasıdır. Kalbi mâsivadan arındırdıktan sonra mârifet ve muhabbeti kalbe yerleştirmek, toprağı temizleyip sonra tohumu atmaya benzer. Marifet ve muhabbet ağacı bu tohumdan çıkar. Bu da Allah Teâlâ'nın: "*Allah'ın hoş bir sözü, kökü sağlam, dalları göğe doğru olan hoş bir ağaca benzeterek nasıl misal verdiğini görmüyormusun?*"²⁸¹ âyetiyle işaret ettiği husustur. Ayette geçen "hoş bir söz" marifet ağacıdır. Bu ağaca hizmet eden ise salih amellerdir. Salih ameller önce kalbi dünyalık şeylerden temizlemek, sonra bu temizliği devam ettirmek içindir. Yani salih ameller, ancak Allah'ı marifet içindir. Her şeyin başı ve sonu ilme dayanır. Yani ilimden amel meydana gelir. Marifet ortaya çıktığı zaman, zaruri olarak muhabbet peşinden gelir. Bu aynı, bir kimsenin gözleri ile gördüğünü sevmesine benzer. İnsan, sevdiğinden haz aldığı zaman, haz

²⁷⁸ Bkz. Gazzâli, *İhyâu Ulûmi'd-din*, C. 4, 568.

²⁷⁹ Ahzâp, 33/4.

²⁸⁰ Bkz. Gazzâli, *İhyâu Ulûmi'd-din*, C. 4, 568-569.

²⁸¹ İbrahim, 14/24.

muhabbete, muhabbet de marifete tâbi olur. Dünya sevgisi kalbden atıldıktan sonra bu marifete ancak, Allah'ı devamlı olarak zikretme ve sıfatlarını devamlı bir şekilde düşünme sonucunda ulaşılabilir.²⁸²

1.5.6.3. Kulun Allah'a Muhabbetinin Alâmetleri

Mutasavvıflara göre, herkes Allah'ı sevdiğini ifade eder. Ancak mü'minde bu sevginin bir takım tezahürleri görülmesi gerekir. Gazzâli; "Muhabbet, kökü son derece sağlam, dalları göklere doğru yükselmiş, meyveleri ise gönülde, dilde ve uzuvlarda görülen hoş bir ağaçtır. Dışa akseden bu belirtiler, dumanın ateşe, meyvenin ağaca delâleti gibi, kalb ve uzuvlarda tesirini göstererek, muhabbete delâlet ederler."²⁸³ demektedir.

1-Devamlı olarak kalb ve dil ile Allah'ı çok zikretmektir. Çünkü çok sevilen, çok hatırlanır. Yani O'nun zikretmek, Kur'an okumak, peygamberlerini sevmek, Allah'ı sevmenin alâmetidir.²⁸⁴

Sehl:"Allah'ı sevmenin alâmeti, Kur'ân'ı sevmek, Kur'ân'ı sevmenin alâmeti, peygamberi sevmek, peygamberi sevmenin alâmeti ise onun sünnetine uymak, sünnete uymanın alâmeti de ahireti sevmek, ahireti sevmenin alâmeti, dünyaya buğzetmek, dünyaya buğzetmenin alâmeti ise, ondan ancak ahirete kendisini ulaştırmak için lazım olan miktarı almaktır." dedi.²⁸⁵

2-Allah'a kavuşma arzusudur. Bu da ahirette Allah'ı bizzat görmek ve müşahede etmekle gerçekleşecek bir şeydir. Kalp sevdiğini müşahede etmek ve kavuşmak ister. Ölmeden sevdiğine kavuşamayacağına inandığı zaman, ölümü de sevip ondan korkmaması gerekir. Çünkü ölüm, Allah'a kavuşmanın anahtarı ve görüşmeye girilecek bir kapıdır.²⁸⁶

Süfyan es-Sevri ve Bişr-i Hafî:"Ölümü, ancak şüphede olan kimseler sevmez. Zira ne bahasına olursa olsun, dost, dostuna ulaşmayı çirkin görmez." demişlerdir. Gerçekten

²⁸² Bkz. Gazzâli, *İhyâu Ulûmi'd-din*, C. 4, 570-571.

²⁸³ Bkz. A.g.e., C. 4, 592.

²⁸⁴ Bkz. Mekkî, *Kûtu'l- Kulûb*, C. 3, 213; Gazzâli, *İhyâu Ulûmi'd-din*, C. 4, 596.

²⁸⁵ Gazzâli, *İhyâu Ulûmi'd-din*, C. 4, 597.

²⁸⁶ Bkz. Mekkî, *Kûtu'l- Kulûb*, C. 3, 215; Gazzâli, *İhyâu Ulûmi'd-din*, C. 4, 592-593.

de seven, sevdiğine kavuşmayı çirkin görmez. Kalp, görünmeyen sevgilinin özlemiyle ızdırıp çeker ve bir an önce sevdiğine kavuşmak ister.²⁸⁷

3-Kul yalnız O'nu sever ve onun dışındaki her şeye karşılık O'nu tercih eder. Mevlâ'sının tüm hükümlerine itaat eder. Zâhir ve bâtin olarak Allah'tan başka ilah olmadığını sözle ve fiille ikrar eder. Hakk'ın her hükmünden ve kendi üzerine olan kazasından lezzet alır. Rabb'in kendi hakkında takdir ve icra ettiği her şeyden razı olur. O'nun kahr ve cefasını da tıpkı lütuf ve nimet bahşetmesini sevdiği gibi sever. Zira sevgilinin her yaptığı hoştur.²⁸⁸

4-Tenhada Allah ile yakınlık kurup O'na duâ etmek, Kur'ân okumak, gecenin sessizliğinde huzurla ibadet etmektir. Sevginin en düşük mertebesi, sevgili ile başbaşa kalmaktan hoşlanmaktır. Kul Allah'tan başkası ile yakınlık kurduğu vakit, yakınlığı nisbetinde Allah sevgisinden uzaklaşmış olur.²⁸⁹

5-Allah'ı anmadan ve ibadetle meşgul olmadan geçirdiği her dakikaya üzülme. Seven kimsenin yapacağı, bir an da olsa gaflete daldığı vakit, hemen sevgilisine yönelerek ve kendini kınayarak, samimiyetle kendini bağışlatmaya çalışmalıdır. Ve bu yanlışı, tekrar samimiyetle ibadete ve zikre dönmesine sebep olmalıdır. Seven kimse, her şeyin sevdiğinden geldiğini bilirse, kendisinde üzüntü ve şüphe olmaz. Sevgiliden gelen her şeyi gönül hoşluğu ve rıza ile karşılar.²⁹⁰

6-Taati bir ikram bilip ondan hoşlanmak ve onun zorluğunu hissetmemektir. Cüneyd:"Muhabbetin alâmeti, neşenin devamı ve bedenini yoracak ama kalbini yormayacak şekilde ciddiyetle ibâdete devamdır." demiştir. Seven, sevdiğinin isteklerini yapmaktan hiç bir zaman, yorulmaz. Hatta zorluklarla karşılaşırsa bile sevgilisine hizmet etmek kendisi için en büyük zevktir. Sevgilisinin isteklerini yerine getiremezse en çok isteyeceği şey, tekrar hizmet edebilecek imkanlara sahip olmaktır. İşte Allah sevgisi de böyle olmalıdır.²⁹¹

²⁸⁷ Mekkî, *Kûtu'l- Kulûb*, C. 3, 216.

²⁸⁸ İbn Sina, *Aşk Risâleleri*, 141; Bkz. Ateş, *İslâm Tasavvufu*, 475.

²⁸⁹ Bkz. Gazzâli, *İhyâu Ulûmi'd-din*, C. 4, 597.

²⁹⁰ Bkz. A.g.e., C. 4, 599; Bkz. Ateş, *İslâm Tasavvufu*, 477.

²⁹¹ Bkz. Gazzâli, *İhyâu Ulûmi'd-din*, C. 4, 599; Bkz. Ateş, *İslâm Tasavvufu*, 477.

İKİNCİ BÖLÜM

İSMÂİL HAKKI BURSEVÎ'NİN RUHU'L BEYAN'INDA

MUHABBET

İsmâil Hakkı Bursevî Hazretleri'nin hayatı, eserleri ve tarikat anlayışı ile ilgili, Ali Namlı tarafından doktora tezi yazılmıştır. Bundan sonra da bir çok çalışmalar yapılmıştır. Biz doktora tezinden istifade ederek hayatını kısaca sunmak istiyoruz.

2.1 İsmâil Hakkı Bursevî'nin Hayatı ve Eserleri

2.1.1. Hayatı: İsmâil Hakkı Bursevî Hazretleri, 1063'te, (1653) Bulgaristan sınırları içerisinde bulunan Aydos'ta doğdu. Kendisine âilesi tarafından İsmâil ismi verildi, şiirlerinde kullandığı "Hakki" mahlasını diğer eserlerinde de ismiyle birlikte kullandığı için zamanla bu mahlas ismiyle bütünleşti. Uzun süre Bursa'da yaşadığı için "Bursevî", bir süre Üsküdar'da ikamet ettiğinden "Üsküdarî" Celvetiyye tarikatına mensup olduğu için "Celvetî" nisbelerini kullanmış, özellikle Bursevî nisbesiyle meşhur olmuştur.

Baba tarafından seyyid olan İsmâil Hakkı, birçok kez Allah tarafından ehl-i beytten olduğunun müjdelendiğini ifade eder.

Babası Mustafa Efendi, İstanbul Aksaray'da doğup büyümüştür. İsmâil Hakkı'nın doğumundan önce çıkan yangında evi yanınca Aydos'a yerleşir. Orada Celveti şeyhi Osman Fazlı Efendi ile yakınlık kuran Mustafa Efendi, İsmâil Hakkı'yı üç yaşındayken Osman Fazlı Efendi'ye götürüp elini öptürür. Bu nedenle ileride kendisinin şeyhi olacak bu zât kendisine: "Sen bizim üç yaşından beri müridimizsin" diye iltifatta bulunacaktır.

Yedi yaşında annesini kaybeden İsmâil Hakkı'ya büyükannesi bakmaya başladı. Küçük yaşta Kur'ân okumayı öğrenen İsmâil Hakkı, bir müddet hat öğrenmiş, sarf ve nahiv ilimleriyle ilgili kitaplar okumuştur. Daha sonra Edirne'ye giden İsmâil Hakkı burada Osman Fazlı'nın bir halifesinden fıkıh ve kelamla ilgili kitaplar okudu. Tahsilini tamamlayınca İstanbul'da bulunan Osman Fazlı'nın yanına gitti. İstanbul'a gelen İsmâil Hakkı bu şeyhe intisap etti. Kendisinden kelâm ve ferâiz ilimlerini, Mehmed Efendi'den tecvid ve diğer bazı hocalardan Farsça dersleri aldı.. Üç yıl sonra Zeyrek Camii'nde halvete giren İsmâil Hakkı doksan gün süren halvetten çıkınca,

dervişlerin çeşitli hizmetlerde bulundu. Bir süre sonra şeyhi ona kendi yerine vaaz etmesini söyledi. Nihayet bu eğitim sürecinden sonra henüz yirmi üç yaşındayken onu halife tayin ederek Üsküp'e gönderdi.

İsmâil Hakkı Üsküp'te çeşitli camilerde vaaz vermeye ve isteyenlere çeşitli dersler vermeye başladı. Yirmi dört yaşında iken Şeyh Mustafa Uşşâki'nin kızı ile evlendi. İsmâil Hakkı vaazlarında, dine aykırı davranışlarını gördüğü bazı ileri gelenleri eleştirmeye başlayınca muhalifleri tarafından mahkemeye verildi. Muhalifleri İsmâil Hakkı'yı Üsküp'ten sürdürmek için faaliyete başladı, bunun üzerine Osman Fazli ona Köprülü'ye gitmesini tavsiye etti. Köprülü'de on dört ay kalan İsmâil Hakkı, Usturumca halkının kendisini kasabalarına göndermesini Osman Fazli'dan istemeleri üzerine Usturumca'ya gitti.

İsmâil Hakkı, Usturumca'da bir müddet kaldıktan sonra, şeyhi tarafından Edirne'ye çağırıldı. Osman Fazli, Bursa halifesinin vefat etmesi üzerine İsmâil Hakkı'yı Bursa'ya halife olarak tayin etti. Burada şeyhinin tavsiyesi üzerine bazı camilerde vaaz vermeye ve vaazlarında Kur'an-ı başından başlayarak tefsir etmeye başladı. Bir taraftan da vaazda naklettiği ayetlere diğer tasavvufi yorumları ekleyerek ve uygun yerlerde Farsça şiirleri zikrederek, ilgi çekici bir üslubla yazıya geçirmeye başladığı tefsirine "Rûhu'l- Beyân fî tefsiri'l-Kur'ân" ismini verdi.

Bursa'ya halife tayin edildikten bir buçuk yıl sonra İstanbul'a şeyhini ziyarete gitti. İsmâil Hakkı şeyhini son olarak sürgünde olduğu Kıbrıs'ta ziyaret etti. Buraya çağırılmasının esas sebebi tarikat silsilesindeki manevi emanetin ona verilmesi ve şeyh olarak tayin edilmesi idi. Şeyhi vefâtının yaklaştığını anlayınca onu yanına çağırarak kendisindeki nefes ve te'sirin ona geçeceğini belirtmiş ve yerine şeyh olarak tayin etmiştir.

1111 'de (1700) hacca gitti, yedi ay kadar Mekke ve Medine'de kaldı. Hac dönüşünde eşkıyanın baskınına uğradı, Hızır (a.s)' ın yardımıyla canını zor kurtarmıştır.

İsmâil Hakkı Hazretleri, ikinci defa hac niyetiyle yola çıktığında bir ay kadar İstanbul'da kalıp daha sonra Kahire'ye geçti. İki aydan fazla kaldığı Mısır'da ulema, tasavvuf erbabı ve halkla irtibat kurdu; aralarında Ezher müderrislerinin bulunduğu bazı kişilere icazetname verdi. Hac dönüşü İstanbul'da bir kaç ay kalıp Bursa'ya gitti.

Cemaziyelahir 1126'da mânevi bir işaretle Tekirdağ'a geçerek irşad faaliyetini burada sürdürdü ve bazı eserlerini kaleme aldı. Üç yıl ikâmet ettiği Tekirdağ'da Aişe Hanım ve şeyhinin kızı Hanife Hanım'la evlendi.

İsmâil Hakkı Hazretleri, 1129'da (1717) tekrar Bursa'ya döndü. Burada fazla kalmadan, gitmesini pek çok mânevi işaret ve sebeplere dayandırdığı Şam'a gider. Şam'da kabri bulunan İbnü'l Arabî'ye duyduğu sevgi ve bağlılığın da bu seferde etkisi vardır. Şam seferi sırasında kendisinin "kumandan ve yol göstericisi" olduğunu söylediği İbnü'l Arabî'nin zaman zaman kabrini ziyaret etmiş ve onun maneviyatından istifade etmeye çalışmıştır.

Şam'da çeşitli eserler kaleme alan İsmâil Hakkı Hazretlerine, Şam vâlisi Recep Paşa, ve şehrin ileri gelenleri yakınlık göstermişler, ev alıp geçimini temin için maaş bile bağlamışlardır. Recep Paşa onun ilminden istifade etmeye ve bazı eserlerini mütalaaya rağbet göstermiş, bunun üzerine Tuhfe-i Recebiyye adını verdiği eserini ona hediye etmiştir.

İsmâil Hakkı Hazretleri yine bazı manevi işaretlerle Şaban 1132 de Şam'dan Üsküdar'a geldi. Celvetiyye'nin kurucusu Aziz Mahmud Hüdayi'nin maneviyatından istifade için sık sık türbesini ziyaret etmiştir.

İsmâil Hakkı Hazretleri Üsküdar'da bulunduğu üç sene içerisinde otuz kadar kitap te'lif ettiğini, etrafa uzun mektuplar yazdığını söyler. Üsküdar'da cuma vaizi olarak görev yaparken bazı suçlamalarla hakkında soruşturma açıldı. Pek çok kişinin şahitliğiyle suçlamanın asılsız olduğu anlaşıldı.

Tasavvuf düşmanlarının aleyhindeki faaliyetlerinden sıkılan İsmâil Hakkı Hazretleri, muhalifler arasında olmayı ömür israfı gördüğünden, Üsküdar'dan ayrılarak tekrar Bursa'ya dönüp kendi imkanlarıyla bir cami inşa ettirdi. Son yıllarını da irşad faaliyeti ve eser telifiyle geçiren İsmâil Hakkı 9 Zilkade 1137'de (20 Temmuz 1725) vefat etti. Kabri Tuzpazarı'nda inşâ ettirdiği câminin kible tarafındadır. Şeyhi Osman Fazlı'nın yanı sıra başta Muhyiddin İbnü'l-Arabî olmak üzere Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, Sadreddin Konevî, Üftade ve Aziz Mahmud Hüdayi'nin İsmail Hakkı Hazretleri'nin üzerinde büyük tesirleri olduğu kabul edilmektedir.²⁹²

²⁹² Bkz. Ali Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî (Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı)*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2001), 33-113; İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l Beyân (Kur'ân Meâli ve Tefsiri)*,

2.1.2. Eserleri: İsmâil Hakkı Hazretleri, eserlerinin sayısının 100'den fazla olduğunu belirtmiş, bunların bir kısmının isimlerini zikretmiştir. Eserleri ile ilgili yapılan çalışmalarda ise eserlerinin listesi verilirken oldukça farklı rakamlar ortaya çıkmıştır. Bu listeler incelendiğinde bazı eksik, fazlalık ve farklılıklar olduğu dikkat çeker. Bunun sebebi ise, eserlerinin sayısının çokluğu, bazı eserlerin kendine has hususiyetlerinin bulunması ve eser tesbitinde esas alınan kriterler etkili olmuştur..

Eserlerini Türkçe ve Arapça olarak yazan İsmâil Hakkı Hazretleri, bazen Farsça'ya da yer vermiştir. Türkçe ve Arapça'nın karışık olarak kullanıldığı eserleri olmakla beraber eserlerinin çoğunu Türkçe, kırk kadarını Arap'ça olarak yazmıştır. Onun manzum eserlerinin yanı sıra mensur eserlerinin içinde de çok sayıda şiiri yer almaktadır. Kendisi manzumelerinin 10.000'den fazla olduğunu söyler.

Eserlerin konularına göre tasnifi: İsmâil Hakkı, eserlerinde çeşitli ilimlerle ilgili mevzuları genellikle girift olarak ele alır. Bu yüzden eserlerinin konularına göre tam bir tasnifi zordur. Bununla birlikte ağırlıklı oldukları konuları dikkate alarak tasnif etmeye çalışacağız. Bazı eserleri muhtevalarına göre birden fazla başlık altında zikredeceğiz.

1. Tefsir: 1. Rûhu'l-Beyân fi tefsiri'l- Kur'ân, 2. Ta'lika alâ evâili Tefsiri'l-Beydâvî (Şerh-i Tefsir-i Fâtiha), 3. Şerh alâ tefsiri cüz'i'l-ahir li'l-Kâdi'l- Beydâvî, 4. Kitâbü'l-Mir'ât li hakâiki ba'dıl-ehâdis ve'l-âyât, 5. Mecmûatü't-tefâsir, 6. Mecmûatü âyâtî'l-müntehabe, 7. Levâih teteallaku bi-ba'dı'l-âyâtî ve'l-ehâdis, 8. Tefsir-i Sûreti'l- Fâtiha, 9. Tefsiru Âmene'r-Rasûlü, 10. Tefsir-i Âmene'r-Rasûlü, 11. Tefsiru Sûreti'l-Asr, 12. Tefsiru Sûreti'z- Zelzele, 13. Kelimetün zâbbe ammâ yeridü alâ metni dâbbe veyâ Şerhu "Vemâ besse fihimâ min dâbbe", 14. Şerhu "Yâ eyyühe'n-nâsü'budü Rabbeküm", 15. Mecmûa türü eserlerinde muhtelif âyet tefsirleri bulunmaktadır, 16. Vâridat türü eserlerinde de tasavvufî/işâri tefsirin pek çok örneği yer alır.

2. Hadis: 1. Şerhu'l-Nuhbeti'l-fiker, 2. Şerhu'l-Hadisi'l-erbain, 3. Şerhu'l- Erbaine hadisen, 4. Mecmûatü'l-müteferrika, 5. Kenz-i Mahfi, 6. Şerhu'l-hadis "el-Mü'minü mir'âtü'l-mü'min", 7. Şerhu'l-hadis "İzâ tehayyertüm fi'l-umûr fe'ste'inû min ehli'l-

trc. Kâmil Yılmaz, vd., C. 1. (İstanbul:Erkam Yayınları, 2015), 9-22; Ali Namlı, "İsmâil Hakkı Bursevî", *Diyânet İslâm Ansiklopedisi.*, C. 23. Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, 2005.

kubûr, 8. Şerhu'l-hadis "Le-ene ekramü alellâhi min en yedeani fi'l- ardı ekser min selâs", 9. Mecmûa türü eserlerinde zaman zaman hadis şerhleri yapılmıştır. 10. Vâridat türü eserlerinde de yer yer hadis şerhlerine rastlamak mümkündür.

3. Fıkıh: 1. Şerhu Fıkhî'l-Keydâni, 2. Risâle-i Mesâili'l-fikhiyye, 3. Risâletü'l-câmia li-mesâili'n-nâfia, 4. Kitâbü'l-Fadli ve'n-nevâl, 5. Ecvibetü'l-Hakkıyye an es'ileti's-Şeyh Abdurrahmân, 6. Kitâbü'l-Hitâb, 7. Kitâbü'n-Necât, 8. Tuhfe-i Hasakiyye.

4. Akâid ve Kelâm: 1. Şerhu Şuabi'l-imân, 2. Şerhu'l-kebâir (Rumûzü'l-künûz), 3. İhtiyârât, 4. Risâletü'l-câmia li-mesâili'n-nâfia, 5. Kitâbü'l-Fadli ve'n-nevâl, 6. Kitâbü'l-Hitâb, 7. Kitâbü'n-Necât, 8. Ferahu'r-rûh (Şerhu'l-Muhammediyye), 9. Tuhfei Haliliyye.

5. Tasavvuf: Aslında İsmâil Hakkı'nın eserlerinin tamamına yakını tasavvufa nisbet etmek de mümkündür. Çünkü o, herşeyden önce bir mutasavvıftır. Bu başlık altında İsmâil Hakkı'nın tasavvufi konuları yoğun olarak işlediği eserlerini toplamaya çalışacağız.

a. Genel: Tasavvufun ana konuları, tasavvufi hal ve makamlar, tarikatlar, hususi olarak da Celvetiyye tarikatı âdâb ve erkânı ile ilgili hususlara ilâveten bu eserlerde tasavvufla ilgili pekçok tâli meselelere de temas edilir.

1. Tamâmü'l-feyz fi bâbi'r- ricâl, 2. Kitâbü's-Silsileti'l-Celvetiyye (Silsilenâme-i Celveti), 3. Kitâbü'l-Hitâb, 4. Kitâbü'n-Necât, 5. Şerhu'l-Usûli'l-aşere, 6. Şerh-i Esmâ-i Seb'a, 7. Risâletü'l-Hazarât, 8. Risale fi beyâni'l-halve ve'l-celve, 9. Kitâbü Hucceti'l-bâliğa, 10. Kitâbü's-Şevc, 11. Mecîü'l-Beşir li-ecli't-tebşir, 12. Vesiletü'l-merâm, 13. Mecmûatü'l-esrâr, 14. Risâle-i Nefesi'r-Rahmân, 15. Risâle-i Gül (Risâle-i Verdiyye), 16. Şerhu Salevât-i İbn Meşîş, 17. Kitâbü Zübdeti'l-makûl, 18. Kitâbü'l- Fasl fi'l-esrâr, 19. er-Risâletü's-Şem'iyye, 20. Risâle et-Tehacci fi hurufi't-tehecci, 21. Hakâiku'l-hurûf, 22. Esrârü'l-hur'uf, 23. Bey'atnâme ve icâzetnâmeler.

b. Tasavvufî Manzûm Eser Şerhleri: 1. Ferahu'r-rûh (Şerhu'l Muhammediyye), 2. Rûhu'l-Mesnevi (Şerhu'l-Mesnevi), 3. Şerh-i Pend-i Attâr, 4. Şerhu Nazmi's-sûlûk, 5. Kitâbü'l-Envâr, 6. Şerh-i Ebyât-ı Hâcî Bayrâm-ı Veli, 7. Şerh-i Ebyât-ı Yunus Emre, 8. Şerh-i Nazm-ı Ahmed, 9. Şerh-i Ebyât-ı Hasan el-Kâdiri, 10. Şerh-i Nazm-i Hayref-ti, 11. Es'ile-i Şeyh Mısri'ye Ecvibe-i İsmâil Hakkı, 12. Es'iletü's-Sahafiyye ve Ecvibetü'l-Hakkıyye,

c. Tuhfeler: 1. Sülûku'l-müluk (Tuhfe-i Aliyye), 2. Risâletü'l-Umâriyye, 3. Risâle-i Manâ'yı Şerif-i İsm-i Muhammed, 4. Tuhfe-i Recebiyye, 5. Tuhfe-i İsmâiliyye, 6. Tuhfe-i Haliliyye, 7. Tuhfe-i Atâiyye, 8. Kitâbü's-Sülûk (Tuhfe-i Vesimiyye), 9. Şerh-i Ebyât-ı Fusûs, 10. Tuhfe-i Bahriyye, 11. Risâle-i Hüseyniyye, 12. Tuhfe-i Hasakiyye, 13. Risâle-i Bahâiyye, 14. Tuhfe-i Ömeriyye.

d. Vâridat ve Şerhleri: 1. Vâridât-ı Hakkıyye (Vâridat-ı Kübrâ), 2. Risâletü "Eyyühe'l-bülbül", 3. Mecmûa (Süleymaniye Ktp., Pertev Paşa, nr. 645), 4. Min vâridâtı'l-fakir İsmâil Hakkı min evâhiri Zilhicce 1116, 5. Mecmûatü'l-hutab ve'l-vâridât, 6. Mecmûa (Beyazıt Devlet Ktp., Genel, nr. 3507), 7. el-Vâridât, 8. Mecmûa (İstanbul Ü. Ktp. TY. nr. 9793), 9. Kitâbü'd-Düreri'l-irfâniyye, 10. Mecmûatü'l-fevâid ve'l-vâridât, 11. Vâridât (Süleymaniye Ktp., Âşir Ef. Nr. 165), 12. Mecmûa (BEYBEK, Genel, nr. 41), 13. Kitâb-ı Kebir, 14. Kitâbü'z-Zikr ve's-şeref, 15. Kitâbü'l-Hakkı's-sarih ve'l-keşfi's-sahih, 16. Kitâbü Nakdi'l-hâl (Şeceretü'l-yakin ve't-tevhid), 17. Kenz-i Mahfi, 18. Müteferrikât-ı Şeyh K-Hakki, 19. Kitâbü Müzili'l-ahzân, 20. Kitâbü Hayâtı'l-bâl, 21. Kitâbü'l-Izzi'l-âdemi, 22. Kitâbü'n-Netice.

6. Şiir: 1. Divân-ı İsmâil Hakkî (Futûhât-ı Burûseviyye), 2. Risâlet'ül-Mirâciyye, 3. Min ba'dı mâ nazamehü'l-fakir eş-Şeyh İsmâil Hakkî bi'l-lisâni't-türki min evveli seneti 1117, 4. Diğer eserlerinin neredeyse tamâmına yayılmış pek çok manzumesi vardır.

7. Vaaz-Hutbe: 1. Mecâlisü'l-va'z ve't-tezkir, 2. Mecâlisü'l- müntehabe, 3. Kitâbü'l-Hutabâ (Hatibü'l-hutabâ), 4. İsmâil Hakkı'nın vaaz ve nasihatlarında naklettiği âyetlerden oluşan muhtelif mecmualar da bu tür eserleri arasında mutâlaa edilebilir.

8. Diğer Eserleri: 1. Şerhu Mukaddimeti'l-Cezeri, 2. Kitâbü'l-Furûk, 3. Şerhu Risâle fi'l-âdâbi'l-münâzara li Taşköprüzâde, 4. Nuhbetü'l-letâif, 5. Mecmûatü'l-müntehabe (BEYBEK, Genel, nr. 125)²⁹³

2.2. "Rûhu'l Beyân" Adlı Tefsiri

Yüzden fazla eseri ile 17/18. yüzyılın en meşhur mutasavvıflarından birisi olan İsmâil Hakkı Bursevî'nin (ö. 1137/1725) Rûhu'l-beyân adlı tefsiri, Osmanlı döneminde kaleme alınan tefsirlerin en önemlilerinden birisi olarak kabul edilir. Tasavvufi/işari

²⁹³ Bkz. Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî*, 213-219.

bir tefsir olarak meşhur olsa da aynı zamanda ayetleri Arap dili, kıraat, sebab-i nüzul, hadis, fıkıh, kelam ilimlerini ilgilendiren yönleriyle de ele alan, rivayet ve dirayet tefsirlerinin pek çok özelliklerini kendisinde bulunduran (cami) bir eserdir ve Kur'ân'ın baştan sona tam bir tefsiridir.

2.2.1. Rûhu'l Beyân Üzerine Genel Bilgiler: İsmâil Hakkı Hazretleri, şeyhinin tavsiyesine uyararak, Bursa'ya halife olarak gönderildikten sonra çeşitli câmilerde, vaaz vermeye başlamıştır. Kendisine Kur'ân'ı başından başlayarak vaazlarında tefsir etmesi işâret edilmesi üzerine bir taraftan Kur'ân'ı vaazlarında tefsir ederken bir taraftan da “Rûhu'l-Beyân fi tefsîri'l-Kur'ân” isimli tefsirini arapça olarak yazmaya başlamıştır.

Rûhu'l-Beyân'ın te'lifine başlanması ile tamamlanması arasında yaklaşık yirmi sene on ay gibi bir müddet olmasına rağmen İsmâil Hakkı Kur'ân'ın nüzul müddetine denk düşürmek gayretiyle olsa gerek yirmi üç senede tamamladığını söyler. Rûhu'l-Beyân'ın te'lifinin bu kadar uzun sürmesinde şeyhine yaptığı ziyâretler, iki defa Avusturya seferine katılması, hacca gitmesi, hastalanması gibi muhtelif sebeplerle meydana gelen fâsılaların da te'siri olmuştur. Bu fâsılalar altı yıla yaklaşmıştır. İsmâil Hakkı, te'lifin devâm ettiği zamanlarda ise vaktinin tamâmını tefsire hasretmemiş, bir taraftan da başka eserlerini ve risâlesini de kaleme almıştır.

İsmâil Hakkı, Kur'ân-ı Kerim'in tefsirinin hatmi yaklaşınca teberrük için Hz. Üftade'nin Bursa'da bulunan makamlarını dolaşmış, her makam birer süre nakli ve zikrullah ile ihya edilip, toplanan büyük cemaatler ile dualar ve senalar okunmuştur.

Rûhu'l-Beyân'ın yazılması (tahriren) 14 Cemaziyelevvel 1117 (Eylül 1705) Perşembe günü tamamlanmıştır. Vaaz olarak (takriren) tamamlanması ise aynı ayın son Perşembe günü (28 Cemaziyelevvel/Eylül 1705) Ulu cami' de olmuş, tefsirin hatim meclisine sayılamayacak kadar çok büyük bir cemaat iştirak etmiştir. İsmâil Hakkı'nın beyanına göre Bursa'nın fethinden beri böyle bir cemiyet olmadığı ve benzerinin işitilmediği hususunda ittifak edilmiştir.

2.2.2. Rûhu'l Beyân'ın Özellikleri ve Metodu: Rûhu'l-Beyân'ın üç ciltlik tertibine göre ciltlerin başlarında ve sonlarındaki mukaddime ve hatimelerde tefsir hazırlanırken dikkat edilen hususlar ile tefsir metodu hakkında kısa bilgiler yer almaktadır. Bu bilgilere göre İsmâil Hakkı tefsirlerden derlemeler yapmış ve Kur'ân ayetlerinin anlaşılmasını sağlayacak kadar tefsir ile yetinmiş, insanların akılları

miktarınca konuşmak gayesiyle ayetlerin manalarının tüm vecihlerini ortaya koymaya kalkışmamıştır. Ayetlere uygun düşen terğib ve terhib ile bazı tevilleri de eklemiştir.

İsmâil Hakkı ikinci cildin önsözünde tefsir metodu ile ilgili bilgiler verir. Ayetlerin anlaşılmasını sağlayacak kadar bir tefsirle yetinmiş ve diğer tefsirlerde olmayan bazı ilaveler yapmıştır. Uyandırıcı birer öğüt olması bakımından fasih farsça beyitler katmış, kendi görüşlerini "Fakir der ki ... " diyerek belirtmiş, bazısını da metnin akışı içinde zikretmiştir. İsmâil Hakkı, Rûhu'l-Beyân'ı, türlü ilim ve marifetleri ihtiva eden, sade (basit) bir tefsir olarak nitelendirir.

Rûhu'l-Beyân'ın dili esas olarak Arapça olmakla birlikte genellikle başka eserlerden aktarılan manzum ve mensur Farsça metinler de azımsanmayacak kadar geniş yer tutar. Rûhu'l-Beyân tasavvufi/işan bir tefsir olarak meşhur olsa da verdiği bilgiler ve metodu bakımından hem rivayet hem de dirayet tefsirinin özelliklerini taşıyan, çok yönlü ve cami bir tefsirdir.

Rivayet tefsirlerinde olduğu gibi Rûhu'l-Beyân'da da Kur'ân'ın Kur'ân'la, Kur'ân'ın sünnetle, Kur'ân'ın sahabe ve tabiundan gelen haberler ile tefsiri esaslarına riâyet edilmiştir. İsmâil Hakkı, Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsiri konusuna önem verdiği kadar, ayetler arasındaki mana yönünden yakınlığa da dikkat etmiştir. Ayetler bir veya birkaç kelime halinde alınarak sarf, nahiv, iştikak ve mana yönünden tahlil edilmiştir. Kullanılan kaynaklar genellikle verilmiştir.

Rûhu'l-Beyân'ın içerdiği hadisler arasında, hadis usûlü bakımından tenkide açık hadislerde bulunmaktadır. Nakledilen hadislerin büyük bir kısmı sahih hadisler olmasına rağmen, hadis tekniği bakımından zayıf ve mevzû kabul edilen rivayetler de vardır. Bu yönüyle Rûhu'l-Beyân özellikle hadis ehli ulema tarafından eleştirilmiştir.

Rûhu'l-Beyân'da esbab-ı nüzûl genellikle ayetlerin tefsirinden önce verilir. Nüzûl sebepleri hakkında sahabeden nakledilen rivayetlere yer verildiği gibi, İsmâil Hakkı'nın kendi görüşünü verdiği ve müfessirlerin görüşlerini de belirttiği rivayetler olmuştur.

Hanefî mezhebine mensup olan İsmâil Hakkı, ahkâm ayetlerinde zaman zaman diğer mezheplerin görüşlerine de yer vermiştir. Ahkâm ayetlerini açıklarken yeri geldiğinde usul-i fıkıh kâidelerini de değinir. Bu tür ayetlerde mezhep imamlarının görüşlerini belirttiği gibi, bazen kendi görüşünü de zikrettiği meseleler olmuştur.

Rûhu'l-Beyân'ın özelliklerinden birisi de ibretli kıssa ve hikayelere geniş yer vermesidir. Kıssaların, doğruluk derecesine bakılmayıp, ibret alınacak yönleri düşünülerek nakledilmiştir. Bu özelliğinden dolayı sonraki dönemlerde de mevize için önemli bir kaynak olmuştur.

Rûhu'l-Beyân'ı Tasavvufi/işari tefsir yönünden de büyük ölçüde yukarıdaki çerçevede değerlendirmek mümkündür. Tefsirin tasavvufi tarafını tasavvufi tefsir ve eserlerden yaptığı nakiller oluşturmakla birlikte İsmâil Hakkı yer yer kendi tasavvufi yorumlarını da eklemiştir. İsmâil Hakkı, tasavvufi tefsirlerin çoğundan faydalanmakla birlikte en önemli kaynağı et-Te'vîlâtü'n-Necmiyye olmuştur. Tefsirin tasavvufî yönünün şekillenmesinde, Aziz Mahmûd Hüdâyî (ö.1038/1628)'nin eserlerinden ve İsmâil Hakkı'nın şeyhi Osman Fazlı Efendi'nin eserlerinden yapılan nakillerin de büyük tesiri vardır.²⁹⁴

2.3. Rûhu'l Beyân'da Muhabbet

İlk bölümde muhabbet kavramını ve Kur'ân'da muhabbet ile alâkalı olan diğer kavramları tahlil etmiştik. Bu bölümde ise, bir bütünlük oluşturması açısından, muhabbet ile ilgili kavramların İsmâil Hakkı Bursevî tarafından Rûhu'l Beyân'da nasıl değerlendirildiğini kısaca ele aldıktan sonra, Rûhu'l Beyân'da muhabbetin ayetler çerçevesinde tahliline geçeceğiz.

2.3.1. Rûhu'l Beyân'da muhabbet ile ilgili kavramlar

Bursevî, tezimizin ilk bölümünde tahlil ettiğimiz, alâka, hanân, ğarâm, hevâ, hillet ve sabâba kavramları ile ilgili muhabbetle alâkalı bir yorum yapmamış, sadece aşağıda ele alacağımız iki kavram ile muhabbet arasında bir ilişki kurmuştur.

a) Şeğaf (شَغَف):“ Şehirdeki bazı kadınlar: “Azizin karısı, uşağının nefsinden murâd almak istiyormuş! Sevdâ onun kalbine işlemiş! Biz onu gerçekten açık bir sapıklık içinde görüyoruz!” dediler.”²⁹⁵

²⁹⁴ Bkz. Ali Namlı, “İsmâil Hakkı Bursevî'nin Ruhu'l-beyan fi tefsiri'l-Kuran Adlı Tefsiri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, S. 18, C. 9, (2011): 365-381; Bkz. Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî*, 179-180; Bkz. Bursevî, *Rûhu'l Beyân*, C. 1, 39-41.

²⁹⁵ Yusuf, 12/30.

Bursevî, şeğaf kelimesinin geçtiği bu âyette Züleyhâ'nın sevdâsını; "Yûsuf'a duyduğu sevgi kalbinin dış zarını yardı, hatta gönlüne ulaştı " şeklinde yorumlar. Ona göre şeğaf, kalbi kaplayan dış zarı yaracak derecede şiddetli muhabbettir.²⁹⁶

b. Vüdd (۷۹): "İman edip salih amel işleyenler için Rahman (gönüllerde) bir sevgi yaratacaktır."²⁹⁷

Bursevî, vüdd kelimesinin geçtiği bu âyette ise muhabbetin derecelerinden bahseder. Muhabbetin, muvâfakat, meyil, vüdd, hevâ ve veleh olmak üzere beş derecesini sayar. Muvafakat insanın tabiatına, meyil nefse, sevgi kalbe, muhabbet kalbin bâtını olan fuâda aittir. Ona göre muvâfakat ile başlayan sevginin sabit kalıp güçlenerek, kalbe yerleşmesine "vüdd" denir.²⁹⁸

2.3.2. Rûhu'l Beyân'da Muhabbet Kavramının Tahlili

2.3.2.1. Allah'ın Sevdiği Kişiler

Allah Kur'ân'ı Kerim'de sevdiği kişilerin temel vasıflarını belirtmiştir. Bunlar, tövbe edenler, çok temizlenenler, muhsinler, tevekkül edenler, sabredenler, adaletli olanlar, muttakiler ve Allah yolunda savaşımlardır.

1- Tevbe edenler

Tevbe lügatte, "geri dönmek, rücu etmek, dönüş yapmak, pişmanlık, nedamet" anlamındadır. İstilah manası ise "kalpten günaha ısrar düğümünü çözerek Hakk'a yönelme ve sonra Rabb'in bütün haklarını yerine getirmek" demektir.²⁹⁹ Râgıp el-İsfahâni'ye göre tevbe; " en güzel şekilde günahı terk etmektir. Bu özür dilemenin en etkili yoludur. Çünkü özür dilemenin üç şekli vardır. Birincisi, özür dileyenin ben yapmadım demesidir. İkincisi, şundan dolayı yaptım demesidir. Üçüncüsü, yaptım, kötü ettim, artık ondan geri döndüm/vazgeçtim demesidir. Bunun bir dördüncüsü yoktur. İşte bu sonuncusuna tevbe adı verilmektedir. Şeriata göre tevbe kötülüğünden

²⁹⁶ İsmâil Hakkı Bursevî, *Tefsîru Rûhu'l Beyân*, C. 4. (İstanbul: Mektebetu Furkan, h.1417) 245.

²⁹⁷ Meryem, 19/96.

²⁹⁸ Bkz. Bursevî, *Tefsîru Rûhu'l Beyân*, C. 5, 359.

²⁹⁹ Cürcânî, *Ta'rifât*, 67; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 355.

dolayı günahı terk etmek, yaptığına pişman olmak, bir daha dönmeyeceğine kesin karar vermek ve düzeltilebilecek olan hareketlerini/amellerini dönüş yaparak düzeltmektir. Bu dört şart bir araya geldiğinde tevbenin şartları tamamlanmış olur.”³⁰⁰

Mutasavvıfların çoğuna göre tevbe, makâm olduğu kabul edilen bir kavramdır. Tevbe, târîkâta giriş için temel şarttır. Zira “tevbe, her makâmın aslı ve her hâlin de anahtarıdır yani makâmın temelidir. Tevbe olmadan makâm ve hâl olmaz.”³⁰¹

Nitekim Gazâli tevbeyi sâlikler yolunun ilk başlangıcı olarak görür. Tevbe kurtuluşa erenlerin ana sermâyesi, müridlerin ilk adımları, şüpheli şeylere meyledenlerin doğrularının anahtarı, Allah’a yaklaşmak isteyenler için tercih ve ihtiyâr edilmelerinin kaynağı ve ilk babamız Âdem aleyhisselâm ve diğer peygamberlere uymanın esâsıdır.³⁰²

Sehl b. Abdullah ise, “Tevbe, geciktirmeyi terk etmektir,” şeklinde tarif eder.³⁰³ Sehl b. Abdullah’ın bir de tevbeyi “Günahı unutmamak” şeklinde tanımlaması vardır. Serrâc, bu tarifin tasavvufa yeni giren ve sürekli tevbesini bozan kimseler için olduğunu söyler. Sehl’in aksine tevbeyi “Günahı unutmandır.” olarak tarif eden Cüneyd-i Bağdâdî ise bu tanımıyla hiçbir zaman tevbesini bozmayan muhakkiklerin tevbelerini tarif etmiştir. Nitekim bu makamdakiler kalpleri tamamen Allah’ı zikretmekle meşgul oldukları için günahlarını hatırlamaya fırsat bulamamaktadırlar.³⁰⁴

³⁰⁰ İsfahânî, Müfredât., 200.

³⁰¹ Bkz. Yüksel Göztepe, “Abdülkerim Kuşeyri’de Hâller ve Makâmılar” (Doktora Tezi, Ankara Üni. Sosyal Bilimler Ens. Temel İslam Bilimleri (Tasavvuf) Anabilim Dalı, Ankara, 2006), 205.

³⁰² Bkz. Gazâli, *İhyâu Ulûmi’-d-din*, C. 4, 7.

³⁰³ Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, 300.

³⁰⁴ Mahmud Esad Erkaya, *Kur’ân Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 1 bs. (Ankara: Otto yayınları, 2017), 123.

Kişinin seviyesine göre tevbe sebebi farklıdır. Zunnûn; “Halkın tevbesinin gûnahtan, evliyanın tevbesinin gafletten, nebilerin tevbesinin ise başkalarının nâil oldukları şeye ulaşmaktan aciz olduklarını görmekten” olduğunu söylemiştir.³⁰⁵

Hücvirî’ye göre tevbenin üç derecedir. Birincisi tevbe, ikincisi inabe, üçüncüsü de evbedir. Tevbe ceza korkusudur, büyük günahlardan taate dönüştür. İnabe sevap talep etmektir, küçük günahlardan muhabbet haline rücu etmektir. Evbe ise emre riâyettir, nefsten Allah Teâlâ’ya dönmektir. Tevbe umum müminlerin makamı, inabe mukarreblerin ve evliyaların makamı, evbe ise nebi ve resullerin makamıdır.³⁰⁶

Kuşeyrî ve Hücvirî tevbenin kabul olması için üç şart olduğunu belirtirler: Bunlardan birincisi, şer’î kurallara aykırı davranışlardan pişman olmak. İkincisi, hata ve günahları hemen terk etmek. Üçüncüsü, daha önce işlenmiş olan günahların benzerini yapmamaya çalışmaktır. Onlara göre tevbenin kabul olması için bu şartların yerine getirilmelidir. Kuşeyrî’ye göre tevbenin sahih olması için kişinin öncelikle günaha devam etme düşüncesinde olmaması gerekir. Günaha ısrarla birlikte tevbe yoktur.³⁰⁷

Bursevî Rûhu’l Beyân’da tevbeyi, özür dileme yollarının en belâgatli olanı şeklinde tanımlar. Tevbe eden kişi şunu yaptım, kötülük ettim, kusur işledim der. Tevbenin şartlarını ise İsfahânî’den nakleder: Şerîata göre tevbe, çirkin olduğu için günahı terketmek, kişinin işlediği günahlara pişmanlık duyması ve bir daha o günahlara dönmemeye karar vermesi, kaçırdığı amellerden telâfi etmesi mümkün olanları yeniden yaparak telâfi etmesidir. İşte bu dört şart ne zaman bir araya gelirse tevbenin şartları kâmil olur.³⁰⁸

Bursevî, “*Ey imân edenler! Samimi bir tevbe (nasûh) ile Allah’a dönün. Umulur ki Rabbiniz sizin kötülüklerinizi örter.*”³⁰⁹ âyetindeki “Nasûh” kelimesini ise, “mübâlağa ile samimi bir şekilde yapılan tevbe” olarak yorumlar. Tevbe kelimesinin bu şekilde

³⁰⁵ Kelâbâzi, *Ta’arruf*, 156.

³⁰⁶ Bkz. Hücvirî, *Keşf’ül-mahcûb*, C. 2, 536.

³⁰⁷ Bkz. Göztepe, “Abdülkerim Kuşeyrî’de Hâller ve Makâmlar”, 208; Bkz. Hücvirî, *Keşf’ül-mahcûb*, C. 2, 536.

³⁰⁸ Bursevî, *Tefsîru Rûhu’l Beyân*, C. 10, 61; İsfahânî, *Müfredât*, 200.

³⁰⁹ Tahrim, 66/8.

nitelenmiş olması mecâzi bir isnaddır. Bu aslında tevbe edenlerin vasfıdır. Yâni tevbe edenler tevbelerinin gerektirdiği şeyleri yerine getirirler. Bu şu demektir: Tevbe edenler yaptıkları çirkin işlerden dolayı son derece pişmanlık duyarak ve böyle bir hareketi yapmanın üzüntüsü içinde olarak, sağılmış süt artık memeye geri dönmediği gibi bu çirkin hareketleri bir daha yapmamaya karar verirler. Bu öyle bir karardır ki, kılıçla delik deşik edilseler ve ateşte yakılıp nefisleri hep ateşte bırakılsa yine de onları kararlarından döndürmez.³¹⁰

Bursevî: “Ey insanlar! Allah’a tevbe ediniz! Çünkü ben günde yüz kere tevbe ediyorum.”³¹¹ hadîs-i şerifini delil göstererek, insanın kötü bir iş yaptığında hemen tevbe etmesinin vacip olduğunu söyler. Çünkü tevbeyi tehir etmek, haram olan bir şey üzerine ısrarlı olma anlamına gelir. Haramda ısrar ise küçük günahı büyük günah yapar. Ayrıca Allah’ın kişiye günahını hatırlatmaması ise, tevbesinin kabul olduğunun alâmetidir. Çünkü tevbe gûnahta bir varlık bırakmaz. Tevbe eden kimse işlediği günahı hatırladığı zaman tevbesinde bir illet var demektir. Bazen tevbe Allah katında makbul olabilir ama isyankâr olan kişiden azâbı kaldırmaz. Nitekim hırsızlık yapan kimse hâkimin yanında tevbe etse de, onun tevbesi elinin kesilme cezasını kaldırmaz. Mâiz hadisi buna delildir: “O öyle bir tövbe etti ki, şayet onun tövbesi Medine halkından yetmiş kişiye taksim edilseydi, hepsine yeterdi.”³¹² Mâiz’in tevbesi kendisinden hadd cezasını kaldırmamış ve Peygamber Efendimiz (s.a.) recmedilmesini emretmiştir.³¹³

Ayrıca Bursevî tevbenin çeşitli mertebeleri olduğunu belirtir. En üst mertebesi Allah Teâlâ dışındaki tüm varlıklardan ilgin keserek Allah’a dönmektir. Bu makam artık mâsiyeti unutmayı ve tevbe etmekten bile tevbe etmeyi gerektirir. Çünkü safâ vakti cefâyı unutmak gerekir. Yine Hak sâlike tecelli edip sâlik de O’nun zâtı dışındaki her

³¹⁰ Bursevî, *Tefsîru Rûhu'l Beyân*, C. 10, 61.

³¹¹ Müslim, Zikir 42; Ebû Dâvûd, Vitir 26; İbni Mâce, Edeb 57.

³¹² Müslim, Hudûd 24; Ebu Dâvûd, Hudûd 24; Nesâi, Cenâiz 64.

³¹³ Bursevî, *Tefsîru Rûhu'l Beyân*, C. 10, 62.

şeyin yok olduğunu gördüğü zaman bütün zâtlar fâni olur. Zâtlar yok olursa, ameller de yok olur. Allah Teâlâ kul çok yalancı olmadıkça tevbeleri çokça kabul edendir.³¹⁴

Bursevi, “Allah Teâlâ’nın sevgisi olmasaydı kullarını hidâyete erdirmez, mü’min kulunun tevbe edişine sevinmezdi.”³¹⁵ ifadesini kullanır. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: “Kulunun tevbe etmesinden dolayı Allah Teâlâ’nın duyduğu memnuniyet, sizden birinin ıssız çölde kaybettiği devesini bulduğu zamanki sevincinden çok daha fazladır.”³¹⁶

Kur’an’da Allah’ın tevbe edenleri sevmesi ile ilgili bir başka âyet ise: “*Rabb’inizden mağfiret dileyin, sonra O’na tevbe edin. Muhakkak ki Rabb’im çok merhametlidir, çok severdir.*”³¹⁷ Bu âyette tevbe ve muhabbet arasındaki ilişki dikkat çekmektedir. Günahlar Allah ile kul arasındaki muhabbete zarar verir. Kul günah işledikçe kalbi kararır ve pas tutar. İçine düştüğü bu olumsuz durumdan ancak tevbe ile temizlenmesi mümkündür. Tevbe ile kişi, işlediği günahlardan ve kalbindeki kötü düşüncelerden arınarak Allah’ın istediği gibi bir kul olma yoluna yönelir. Kalbindeki yeni düşünceler bütün davranışlarına etki eder ve bu durum Allah’ın sevgisini kazanmasına sebep olur.

2- Temizlenenler (Tahâret)

Bursevi el-Muğrib’ten nakil yaparak “Tahûr” kelimesinin temizlemek manasında mastar ve kendisiyle temizlenen şeyin de ismi olduğunu belirtir.³¹⁸ “Tahâret” kelimesi sözlükte “temizlenmek, arınmak” olarak geçer. Terim olarak “maddî kiri (necâset, habes) veya mânevî pislîği (hades) gidermek” anlamındadır. Tasavvufta ise, “Ruh ve kalp temizliği, günah ve kötü huy kirinden arınma”dır. Gunahtan korunana zahiri tâhir, şeytanın vesvesesinden korunana bâtinî tâhir, mâsivadan korunana sırrî tâhir denir.³¹⁹

³¹⁴ A.g.e., C. 4, 177-178.

³¹⁵ A.g.e., C. 4, 177.

³¹⁶ Buhârî, Daavât 4; Müslim, Tevbe 1, 7, 8.

³¹⁷ Hûd, 11/90.

³¹⁸ Bkz. Bursevî, *Tefsîru Rûhu'l Beyân*, C. 3, 510.

³¹⁹ Bkz. Cürcânî, *Ta'rifât*, 144; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 341.

Âyetlerdeki, Allah'ın temizlenen ve çok temizlenenleri sevmesini Gazâlî daha çok bâtinî temizlik olarak yorumlar. O'na göre temizliğin dört mertebesi vardır:

1-Bedeni abdestsizlik ve cenabetlikten, pisliklerden arındırmak.

2-Âzaları cürüm ve günahlardan arındırmak.

3-Kalbi seilmeyen çirkin huylardan arındırmak.

4-Kalbini Allah'ın gayrısından arındırmak ki, bu peygamberler ve sıddıkların temizliğidir.

*“Allah bir insanın göğsünde iki kalp yaratmamıştır.”*³²⁰ Ayetinde, insanın kalbini , Allah sevgisinden başka her türlü sevgiden arındırması gerektiği ifade edilmektedir. Kalbin arındırılmasında ki gâye ise, kalbi güzel hasletler ile süslemektir ki, bu da kalbi seilmeyen huylar ve bozuk inançlardan temizlemek ile mümkün olur. Âzaları günahattan temizlemek gerekir. Günahlardan temizlenmeyen âza ile ibâdet yapılmaz. Âzaları günahattan temizlemek amelin şartıdır. Bunlar imanın makamlarıdır ve merdiven gibi, alt basamağı çıkmadan üst basamağa geçilmez. Kalbini günah ve kötülüklerden temizleyip, zikir ve güzel huylar ile doldurmadan, âzalarını günahlardan temizleyip ibâdet ile süslemeden kalp temizliğine geçilemez.

Bu mertebeleri ayıramayacak kadar basiretsiz olan kimseler ise temizlikte ancak, bütün zamanlarını beden ve elbisesini yıkamakla yalnızca dış temizliğine hasrederler. İlk müslümanların bütün gayretlerini kalp temizliğine verdiklerinden habersiz olduklarından dolayı, istenilen temizliğin yalnızca bu dış temizlik olduğunu düşünürler. Halbuki ilk Müslümanlar toprak üzerinde namaz kılan, yalın ayak gezen ve tevâzu sahibi büyüklerdi.³²¹

Hücvirî'de Gazâlî gibi zahirdeki (bedenî) temizlik, bätındaki (kalp) temizlik olarak inceler. Her iki temizlik birbirini tamamlar. Sahih bir namaz için nasıl beden temizliği gerekiyorsa sahii bir mârifet içinde kalp temizliği gerekir. Dışımızdaki temizliğin, ruh temizliğine uygun olması gerekmektedir. Yani abdest alırken ellerimizi yıkarken, kalbimizin de dünya sevgisinden arınması icap etmektedir. İstinca yaparken, görünen

³²⁰ Ahzab, 33/4.

³²¹ Bkz. Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-din*, C. 1, 334-336.

necâsetten temizlenmek talep edildiği gibi; bâtın ve kalp ile masivayı sevmekten temizlenmekte hedef alınır.³²²

İbn Arabî ise temizliğin (tathîr), bir “takdis” ve “tenzih” niteliği olarak Allah’a ait olduğunu belirtir. Kulun temizliği ise; kulun içinde bulunduğu ve kendisine layık olmayan her türlü durumdan kendisini çekip kurtarmasıdır. Kul kendisini bu şekilde temizlerse Allah onu sever.³²³

Temizlenme ile muhabbet arasındaki irtibatı ise şu şekilde özetleyebiliriz. Temizlenme ile ilgili âyetlerin çoğunda Allah kalpten; kin, hased, küfür ve benzeri gibi kötü huyların temizlenmesini istemektedir. Nitekim yukarıda ki ayette “*Allah bir insanın göğsünde iki kalp yaratmamıştır.*”³²⁴ geçmektedir. Burada insanın kalbini Allah sevgisi haricindeki her şeyden temizlemesi gerektiği bildirilmiştir. Bu temizlik, kalpte muhabbet tomurcukları açmasına yol açacaktır.

Bursevi tefsirinde Âdem’in (a.s.) ağaçtan yemesinin yasaklanması olayında Necmeddîn-i Kübrâ’nın (ö. 618/1221) görüşüne yer vermiş, tevbe, temizlik ve muhabbet ilişkisine değinmiştir: Allah Teâlâ’nın Âdem’e olan hitâbı onu imtihan içindir. Âdem’e “Şu ağaç hariç, cenneti ve içindekileri sana mubah kıldım “ demiştir. Âyetteki ağaç muhabbet ve mağfîret ağacıdır. Allah Teâlâ bu ağacı yasaklamakla Âdem’de merak uyanmasına vesile olmuştur. Çünkü insanda yasaklara karşı bir düşkünlük vardır. Nitekim Âdem (a.s.) bu ağaçtan yemiş ve muhabbetin sırları ortaya çıkmıştır. Allah Teâlâ’nın, Âdem’in yiyeceğini bildiği halde, ağaçtan yemeyi yasaklaması, onun işlediği günahı tevbe ederek temizlenmesini ve sevgisine lâyık olmayı sağlamıştır.³²⁵

Unutma sebebi ile yasağı çiğneyen Âdem (a.s.) Allah Teâlâ’ya tevbe etmiş ve bu tevbe sebebiyle muhabbet hasıl olmuştur. Muhabbet sayesinde de temizlenmiştir. Çünkü Allah bir kulu severse, ona pişmanlığı ve tevbe nasip eder.³²⁶

³²² Bkz. Hücvirî, *Keşf’ül-mahcûb*, C. 2, 532-533.

³²³ Bkz. İbn Arabî, *İlâhi Aşk*, 111-112.

³²⁴ Ahzab, 33/4.

³²⁵ Bkz. Bursevî, *Tefsîru Rûhu’l Beyân*, C. 1, 108.

³²⁶ Bkz. A.g.e., C. 1, 108.

Şeytan, Âdem ile Havva'yı kandırarak onları cennetten çıkarmıştır. Âdem'i içinde bulunduğu durumu rahatlıktan zorluğa, sevinçten üzüntüye, yakınlıktan uzaklığa, kavuşmaktan ayrılığa çevirmiştir. Meyveden yemeden önce cennette herşey ile yakın bir ilişki içinde olan Âdem (a.s.), muhabbet ağacından yedikten sonra Allah haricindeki herşeye uzak olmuştur. Çünkü gerçek muhabbetin şartı, mahbûb dışında herşeye uzak olmaktır. Allah Teâlâ, kendisine ibâdetle ortaklık kabul etmediği gibi, sevgi husûsunda da ortaklık kabul etmez. İşte bu sebepten dolayı Allah Âdem'i cennetten çıkarmıştır.³²⁷

Te'vilâtü'n-Necmiyye'de şöyle denilmiştir: Muhabbet tohumları Âdem'in kalbinde filizlenince Allah, Âdem'in vücudunu kalbine, yeryüzünü de kendisine barınak yaptı. Yâni dünya, muhabbet tohumlarının ibâdet ve itâat sularıyla filizlenerek, mârifet meyvesi verecek ağacın yetiştirilme yeridir. Mârifet meyvesinin ibâdet dallarından fişkırması için tohumun muhabbet olması gerekir. Sonuç olarak mârifetin tohumu muhabbettir.³²⁸

3-Muhsinler

İhsan, sözlükte “güzel olmak” mânasına gelen hüsn kökünden türetilmiş bir masdar olup “ çirkin olmanın zıddı”olarak ifâde edilir. Genel olarak “başkasına iyilik etmek” ve “yaptığı işi güzel yapmak” şeklinde iki farklı anlamda kullanılır. Muhsin ihsanda bulunan kişiye denir. Bir insanın yaptığı işin ihsan seviyesine ulaşabilmesi için hem neyi ne şekilde yapması gerektiğini iyi bilmesi hem de bu bilgisini eyleme dönüştürmesi gerekir. Hz. Ali, “İnsanlar işlerini ihsanla yapmalarına göre değer kazanır.” derken bunu kastetmiştir. Allah'ın yarattığı her şeyi ihsanla yarattığını bildiren âyette de “*O ki yarattığı her şeyi güzel yaptı.*”³²⁹ ihsan kavramı bu anlamdadır. Ahlâk literatüründe ihsan genellikle, “iyiliklerde farz olan asgari ölçünün ötesine geçip isteyerek ve severek daha fazlasını yapmak” anlamında kullanılır.³³⁰

³²⁷ Bkz. A.g.e., C. 1, 110.

³²⁸ Bkz. Bursevî, *Rûhu'l Beyân*, C. 1, 330.

³²⁹ Secde, 32/7.

³³⁰ Bkz. İbn Manzur, *Lisânü'l Arab*, C. 13, 114-117; Mustafa Çağrırcı, “İhsan”, *Diyânet İslâm Ansiklopedisi*, C. 21, Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, 2012.

Râgıb el-İsfahânî'nin görüşüne göre, ihsan adaletin üstünde bir derecedir. Çünkü adâlet, kişinin vermesi gerekeni vermesi ve alması gerekenin en azını almasıdır. İhsan ise, vermesi gerekenden fazlasını vermesi, alması gerekenden daha az almasıdır. Adaletin gerektirdiği gibi davranmak vaciptir. İhsanda bulunmak ise, mendup ve sünnettir.³³¹ Bu yüzden Allah, muhsinlerin sevabını büyütmüş ve onları sevdiğini bildirmiştir: "*Allah, iyilik edenleri sever.*"³³²

Tasavvufta ise ihsan, "Allah'a onu görüyormuş gibi ibadet etmek, huzur-ı Hak'ta olmanın şuuruna sahip olarak kulluk görevini yerine getirmek"tir.³³³ Bu tanım Hz. Peygamber'in Cibril hadisinde ki şu sözlerle tam bir uyum göstermektedir: "İhsan, Allah'a onu görüyormuşsun gibi kulluk etmendir. Sen onu görmüyorsan da O seni mutlaka görüyor."³³⁴

İhsanın Allah'ın bir niteliği olduğunu belirten İbn Arabî, aynı zamanda O'nun Muhsin ve Cemil de olduğunu ifade eder. Bu durumda Allah kendi niteliğini sevmiştir ve bu nitelik O'nda ortaya çıkmıştır. Kulun "Muhsin" olarak isimlendirilmesine neden olan ihsan, müşâhede ederek, ibadet etmektir. Allah'ın ihsanı ise, hareket ve tasarruflarında kullarını gördüğü makamdır. Bu durum "*O her şeye şahittir*"³³⁵ âyetinde belirtilmiştir. Allah'ın her şeyi müşâhede etmesi, O'nun ihsanıdır, çünkü Allah, onu müşâhede ederek korur. Bu nedenle nimetlendirme "İhsan" diye isimlendirilmiştir.³³⁶

Kur'ân-ı Kerîm'de ihsan kavramı hem Allah'a hem de insanlara nisbet edilerek yetmiş aşkın âyette masdar, fiil ve isim şeklinde geçmekte, bu âyetlerin bir kısmında "başkasına iyilik etmek", bir kısmında "yaptığı işi güzel yapmak" mânasında, kullanılmıştır.³³⁷ Ayrıca "*Bizim yolumuzda mücâhede edenleri muhakkak ki (doğru)*

³³¹ Bkz. İsfahânî, *Müfredât*, 285.

³³² Bakara, 2/195.

³³³ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 181.

³³⁴ Müslim, İmân 1, 5; Buhâri, İmân 37, Tirmizi, İman 4; Ebû Dâvûd, sünnet 16; Nesâi, Mevâkit 6; İbni Mâce, Mukaddime 9.

³³⁵ Buruc, 85/9.

³³⁶ Bkz. İbn Arabî, *Aşk Risâlesi*, 110-111.

³³⁷ Bkz. Abdülbâki, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 444-446; Çağrıncı, "İhsan", *DİA.*, C. 21.

yollarımıza iletiriz. *Şüphesiz ki Allah iyi işler işleyenler (muhsinler)le beraberdir.*“³³⁸ âyetinin, kulun Allah’a yönelişinde ulaşacağı en üstün derecelerden birisinin de ihsan derecesi olduğuna delil olduğu söylenmektedir. Kur’ân’ı Kerim’in bazı ayetlerinde ise iman ile ihsan beraber kullanılmıştır. *“İman edip doğru dürüst işler işleyenler yok mu? (İyi bilsinler ki) Biz iyi işler işleyen kimselerin mükâfâtını zâyi etmeyiz”*³³⁹ Bu ayetlerden anlaşılacağı gibi, ihsan ile murâd edilen mânâ, imânı, amelleri ve davranışları kapsamaktadır.³⁴⁰

İhsan kavramının geçtiği bir başka âyet ise: *“İnanıp iyi işler yapanlara bundan böyle (Allah’a karşı gelmekten) korundukları ve inanıp iyi işler yaptıkları, sonra (yasaklardan) sakınıp (onların yasaklandığına) inandıkları ve yine korunup iyilik ettikleri takdirde (haram olmadan evvel) yediklerinden ötürü bir günah yoktur. Allah Muhsinleri sever.”*³⁴¹ dir.

Bursevî, böyle davranan kimsenin “muhsin” olacağını ifade eder. Muhsin olan kimse ise Allahu Teâlâ’nın mahbubu olur. Mahbubiyet makamı bütün mertebelerin üzerindedir. İhsan müşahede mertebesidir. Eğer kul gaybi imandan şuhûdi imana yükselir de, kayıtsızlık da dahil olmak üzere tüm kayıtlardan fâni olursa onun işi tamam olur. Bundan sonra yediği, içtiği ve yaptıkları ona zarar vermez, çünkü onda bütün şartlar bulunmaktadır. Ona başkası kıyas edilemez. “Muhsin” genel mânâda işin ehli olan ve medhü senâya layık herkesi içine alır.³⁴²

Bursevî’ye göre, ihsanın birkaç mertebesi vardır. Birinci mertebe tabiat mertebesidir, bu mertebeye şerîatle ulaşılır. İkinci mertebe nefis mertebesidir ki buna da tarikât ve nefsi terbiye etmekle ulaşılır. Üçüncü mertebe ise ruh mertebesidir, bu mertebeye de mârifetle ulaşılır. Dördüncü mertebe sır mertebesine de hakîkatle ulaşılır. İhsan mertebesinde kulun ulaşabileceği en son nokta, Allah’da fâni olmaktır. Buna Allah’ın

³³⁸ Ankebut, 29/69.

³³⁹ Kehf, 18/30.

³⁴⁰ Bkz. Küçük, *Sevgi Medeniyeti*, 87.

³⁴¹ Mâide, 5/93.

³⁴² Bkz. Bursevî, *Tefsîru Rûhu’l Beyân*, C. 2, 437.

hidayet verip kalbini tevhid nurlarıyla nurlandırdığı kimselerden başkası ulaşamaz. Çünkü tevhid saâdetlerin anahtarıdır.³⁴³

Bu âyet-i kerimede ise üç davranışı bir araya getirenlerin “muhsin” olacağı bildirilmektedir: “*O takvâ sahipleri ki, bollukta da darlıkta da Allah için harcarlar; öfkelerini yutarlar ve insanları affederler. Allah da güzel davranışta bulunanları sever.*”³⁴⁴ Bursevî bu üç hasleti şu şekilde açıklar: Onlar, infak edilebilecek şeyleri bollukta ve darlıkta, zenginlikte ve fakirlikte, kolaylıkta ve zorlukta her zaman Allah için harcarlar. “öfkelerini yenerler.” ise, yenmek diye ifade edilen “kâzm” hapsedmek demektir. “gayz” ise, kalbin kızgınlıktan dolayı yanıp tutuşması demektir. Yani:” Güçleri yettiği halde, bu kızgınlığı sürdürmezler.” Üçüncü davranış olan “insanları affederler.” Cezâlandırmaya lâayık olan kişilere cezâ vermeyi terkederler. Allah da bu şekilde güzel davrananları sever.³⁴⁵

İhsân, ya birisine menfaat sağlayarak, ya da ondan bir zararı uzaklaştırarak meydana gelir. Menfaat sağlayarak ihsan: “Bollukta ve darlıkta Allah için harcarlar.” Âyet-i kerimesinde ki ihsandır. İnsanlara ilim öğretmek ve çeşitli hayır işleri için mal infâk etmek de buraya girer. Başkalarından zararı defetme şeklindeki ihsana ise, ya dünyada olur: “Yapılan bir kötülüğe, başka bir kötülükle karşılık vermeme” şeklindedir. Âyetteki “öfkesini yemek”ten maksat da budur. Ya da âhirette olur: “Kişinin âhirette zimmetinin borç ve haklardan beri olması” şeklindedir. “İnsanları affederler” cümlesinden murad da budur.

Âyet-i kerimede, başkalarına ihsanda bulunmanın üç çeşidinde işaret edilmektedir. Bu sebepten dolayı, Allah Teâlâ üç haslete vereceği sevabı da; “Allah iyi davrananları sever.” buyurarak zikretmiştir. Muhakkak ki Allah’ın bir kula muhabbet etmesi, sevap derecelerinin en büyüğüdür.³⁴⁶ Ve yine “Allah’ın sevmesi”, mü’minlere fazl-u

³⁴³ Bkz. A.g.e., C. 6, 389.

³⁴⁴ Âl-i imran, 3/134.

³⁴⁵ Bkz. Bursevî, *Tefsîru Rûhu'l Beyân*, C. 2, 94.

³⁴⁶ Bkz. A.g.e., C. 2, 94-95.

keremini akıtması ve ikramını çoğaltmasıdır. Sevmemesi ise kâfiri rahmetinden uzaklaştırması ve intikam murâd etmesidir.³⁴⁷

Bursevî, ihsan kavramının İslâm tarihinde ki en güzel örneklerinden birisi olan şu kıssayı nakleder: Hasan b. Ali (r.a.), sofrada yemek yerken, hizmetçilerden birisi elindeki tabaktakilerden bir bölümünü Hz. Hasan'ın üzerine döktü. Hizmetçi hemen: “*Öfkelerini yenerler, insanları affederler.*”³⁴⁸ âyetini okudu. Hz. Hasan: “Tamam, hadi seni affettim.” dedi. Hizmetçi: “*Allah ihsânda bulunanları sever*”³⁴⁹ kısmını da okuyunca, Hz. Hasan (r.a.): “Allah rızası için hürsün. Seni filan câriyemle evlendirdim. Size lâzım olan şeyleri yapmak da benim üzerime olsun.” dedi.³⁵⁰

Yine bir başka âyet ise: “*Sözlerini bozmaları sebebiyle onları lânetledik ve kalplerini katılaştırdık. Onlar kelimelerin yerlerini değiştirirler. Kendilerine öğretilen şeyin (Tevrat'ın) önemli bir bölümünü de unuttular. İçlerinden pek azı hariç, dâima onlardan hâinlik görürsün. Yine de sen onları affet ve aldırma. Şüphesiz Allah iyilik edenleri sever.*”³⁵¹ Âyetteki “Şüphesiz Allah iyilik edenleri sever.” cümlesini Bursevi, onları affedip ilişmeme emrinin sebebi olarak izah eder. Bu cümle, emre uymaya teşviktir. Başkalarını affetmenin haricinde, hâin kâfiri bile affetmenin ihsan olduğuna işâret edilmiştir.³⁵²

4-Sabredenler

Kur'ân'da Allah tarafından sevildikleri bildirilen bir diğer grup da sabredenler topluluğudur. Sabır; “Belâ ve musîbet açısından, Allah'a değil de, Allah'tan başkasına şikâyet etmemektir.”³⁵³ Sözlükte “engellemek, hapsetmek, tutmak, vazgeçmek, güçlü ve dirençli olmak” anlamlarına gelen sabır, terim olarak “üzüntü, başa gelen sıkıntı ve

³⁴⁷ A.g.e., C. 4., 325.

³⁴⁸ Âli İmran, 2/134.

³⁴⁹ Âli İmran, 2/134.

³⁵⁰ Bkz. Bursevî, *Tefsîru Rûhu'l Beyân*, C. 2, 95.

³⁵¹ Mâide, 5/13.

³⁵² Bkz. Bursevî, *Tefsîru Rûhu'l Beyân*, C. 2, 366.

³⁵³ Cürcâni, *Târifat*, 137.

belâlar karşısında direnç gösterme; olumsuzlukları olumlu kılmak için gösterilen metanet” gibi mânalara gelmektedir.³⁵⁴

Mutasavvıfların sabır kavramına verdiği anlamlar birbirleriyle örtüşmektedir. Gazâlî’ye göre sabır, “Nefsin arzu ve isteklerine karşı dinin emirlerini yerine getirme çabasıdır.”³⁵⁵ Zünnûn-ı Mısırî ise, “Sabır, Allah’ın emirlerine muhalefetten uzaklaşmak, musibetin elemlerini yudumlarken sükûneti muhafaza etmek ve mâîşet alanlarını fakirlik istilâ ettiği zaman zengin görünmektir.” ve “Sabır, Allah Teâlâ’dan yardım istemektir.”³⁵⁶ ifadeleri ile tanımlar. Yine Amr b. Osman, “Sabır, Allah Teâlâ’nın emirlerini yerine getirirken sebâtlı olmak, O’ndan gelen musibetleri sükûnet içinde ve gönül hoşluğu ile karşılamaktır.”³⁵⁷ Sehl Tüsterî, “Sabır, Allah Teâlâ’dan bir çıkış kapısı açmasını beklemektir.” demiştir. Sehl’e göre en faziletli ve en âlâ hizmet sabırdır. Yine Sehl “Sabır bir temizleyicidir, eşya onunla temizlenir.” ifadesini kullanır.³⁵⁸ İbn Atâ’ya göre ise “Sabır, musibetler anında en güzel bir şekilde edeble durmaktır.”³⁵⁹

Kuşeyrî sabrın çeşitli kısımları olduğunu ifade eder: “Kulun irâdesi ile kazandığı şeylere gösterdiği sabır, irâdesi haricinde olan şeylere gösterdiği sabır, Allah Taâlâ’nın emrini yerine getirmede gösterilen sabır, nehy ettiğinden uzak kalmada gösterilen sabır. Kulun irâdesi dahilinde olmayan şeylere gösterdiği sabır, kulun kendisi ile ilgili Allah’ın meşakkatli hükümlerine ve bunlardan doğan sıkıntılara göğüs gererek sabretmesidir.”³⁶⁰

³⁵⁴ Bkz. Mustafa Çağrı, “Sabır”, *Diyânet İslâm Ansiklopedisi*, C. 35, Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, 2012; İsfahânî, *Müfredât*, 576; İbn Kayyım, *Medâric*, 620.

³⁵⁵ Bkz. Gazâlî, *İhyâu Ulûmi’ d-din*, C. 4, 125.

³⁵⁶ Kuşeyrî, *er-Risâletü’ l Kuşeyriyye*, 439-440.

³⁵⁷ Bkz. A.g.e., 440.

³⁵⁸ Bkz. Kelâbâzî, *Ta’arruf*, 157-158.

³⁵⁹ Kuşeyrî, *er-Risâletü’ l Kuşeyriyye*, 439.

³⁶⁰ A.g.e., 439.

Gazâli ise sabrı üçe ayırır: İlki, emirlere itâat ve ibâdetle sabırdır. Itâat, ibâdet ve bu kavramlara dahil olan diğer iyilikler nefse zor geldikleri için bunları yapmak sabır gerektirir.

İkincisi, günah ve haramlara karşı sabırdır. Nefis yasak olan bu şeyleri isteyeceği için, onlardan uzak durmak sabır gerektirir.

Üçüncüsü, musibetlere karşı sabırdır. Musibetler yaratılış gereği olarak insana ağır ve acı geldikleri, ruhu ve bedeni zorladıkları için onlara karşı katlanmak da sabır gerektirir. Allah Rasûlü; “Sabır dediğin, felâketle karşılaştığın ilk anda dayanmaktır.”³⁶¹ buyurmuştur. Çünkü insanlar musibetlere de zamanla alışırlar. Bu sebepten dolayı önemli olan, musibetlerin ilk anında sabır ve sükûnet göstermektir. Bunların imtihan olduğunu bilerek , kendileri acı da olsa güzel mükâfatlar kazanılacağı düşünülmüşü sakınleşip taşkınlık yapmadan söz veya hareketlerde meşrû olmayan bir tepki göstermemektir.

Sevap ve derecesi en üstün olan sabır, musibete karşı sabırdır. Çünkü bu sabrın meşakkati daha fazladır. Günahlara karşı sabır ikinci derecedir. Bu sabır, itâat ve ibâdet etmeye karşı olan sabırdan daha zordur. Nitekim ibâdet ve tâatta rûhi bir lezzet ve derin bir mutluluk vardır. Bu sebepten dolayı üçüncü derecedeki sabır da tâat ve ibâdetle sabırdır.³⁶²

Sabır kelimesi Kur’ân-ı Kerîm’de beş âyette geçer, ayrıca 100’e yakın âyette aynı kökten çeşitli isim ve fiiller yer alır. Bu âyetlerde genellikle sabrın önemi üzerinde durulmakta, sabırlı davrananlar yüceltilmekte ve onlara verilecek mükâfatlar anlatılmaktadır.³⁶³ Genel olarak bakacak olursak: Allah’ın, kendi yolunda şiddetli sıkıntılara göğüs gerip katlanarak, sabredenleri sevdiği,³⁶⁴ asıl iyilik sahiplerinin sıkıntı, hastalık ve savaş zamanlarında sabredenler olduğu³⁶⁵ sabredenlerin

³⁶¹ Buhârî, Cenâiz 32, 43; Ahkâm 11; Müslim, Cenâiz 14-15; Ebû Dâvud, Cenâiz 23; Tirmizî, Cenâiz 13; Nesâi, Cenâiz 22.

³⁶² Bkz. Gazâli, *Kalplerin Keşfi*, 25-26.

³⁶³ Çağrııcı, “Sabır”, *DİA*, C. 35, 337; Bkz. Abdülbâki, *el-Mu’cemü ’l-müfrehes*, 634-635.

³⁶⁴ Âl-i İmrân, 3/146.

³⁶⁵ Bakara, 2/177.

mükâfatlarının hesapsız ödeneceği,³⁶⁶Allah'ın sabredenlerle beraber olduğu,³⁶⁷sabredenlerin mükâfatlarının iki kere olduğu³⁶⁸bildirilmiştir.

Bursevî de yukarıda geçtiği gibi sabrın manasını “hapsetmek” olarak almıştır.³⁶⁹ Ayrıca “sabır” Allah'ın razı olmayacağı şeyler konusunda nefsinin tutmaktır. Sabrın; tasabbur, musâbere, istibâr, itibâr, iltizâm ve sabır olmak üzere aşamaları vardır. En son gelen “sabır”dır ki bu artık kemâl noktasıdır ve hiç zorlanmadan hasıl olur. “*Ey iman edenler! Sabredin; (düşman karşısında) sebât gösterin; (cihad için) hazırlıklı ve uyanık bulunun ve Allah'tan korkun ki başarıya erişebilesiniz.*”³⁷⁰ âyetinde söz konusu edilen sabır, sabrın “musâbere” aşamasıdır. Çünkü bu sabır, sabırdan daha zor ve daha üstündür.³⁷¹

Bursevî sabrın, sevâbı büyük, faziletli ve zor bir iş olduğunu ifade eder. Peygamberlerin ve veli kulların en mühim özelliklerinden birisidir. Sabır sahibi olan her bir kimsenin de müjdelenmesi hakkıdır. Nitekim âyet-i kerimede; “*sabredenleri müjdele*”³⁷² olarak geçmektedir.³⁷³

Sabredenlerden olabilmek için kalp ile, ne maksadla yaratıldığını düşünerek Allah'ın bütün emirlerine boyun eğmek, aldığı ve verdiği bütün şeylerde O'nun kaderine ve kazâsına teslim olmak gerekir. Çünkü bütün mülkün sahibinin Allah olduğuna inanan kimse, nasıl olurda O'nun mülkünde O'nunla çekişir ve kazâsına razı olmaz? Ayrıca Bursevî, gelen musibet ve belâ, eğer Allah tarafından ise buna sabretmek gerektiğinin üstünü çizer. Çünkü “Âdil” ve “Hakim” olan Allah'tan gelen her belâ ve musibet, O'nun adâlet ve hikmetine uygundur. Buna rıza göstermek gerekir. Ancak gelen musibet eğer zalimler tarafından ise buna sabretmek gerekmez. Bilakis bunu kul canı

³⁶⁶ Zümer, 39/10.

³⁶⁷ Bakara, 2/153, 249; Enfal, 8/46, 66.

³⁶⁸ Kasas, 28/54.

³⁶⁹ Bkz. Bursevî, *Tefsîru Rûhu'l Beyân*, C. 5, 276.

³⁷⁰ Âl-i İmrân, 3/200.

³⁷¹ Bkz. Bursevî, *Tefsîru Rûhu'l Beyân*, C. 2, 157.

³⁷² Bakara, 2/155.

³⁷³ Bkz. Bursevî, *Tefsîru Rûhu'l Beyân*, C. 1, 260.

pahasına da olsa engellemeye çalışmalıdır.³⁷⁴ Aynı zamanda sabır, Allah'ın sıfatlarından. Allah'ın kulu sabra muvaffak kılması ise ona yardım etmesi ile mümkündür. “*Senin sabrın da ancak Allah'ın yardımı ile dir.*”³⁷⁵ Buna yalnızca Allah'ın bu sıfatı ile vasıflanan kimseler muktedir olabilir.³⁷⁶

Bursevî'ye göre sabretmek muhabbetin hakikatlerinden birini teşkil eder. Bu görüşünü İbn Atâ'nın şu sözleriyle kuvvetlendirir: ”Halk; muhabbetin hakikatlerine tâlib olmadan, sadece muhabbet davasında olmakla terk olunacaklarını sanırlar. Muhabbetin hakikatleri; belânın sevenin üzerine dökülmesi ve onun da bundan lezzet duymasadır.”³⁷⁷

5-Tevekkül Edenler

Allah'ın sevdiğini haber verdiği kulları arasında tevekkül edenler de yer almaktadır. Tevekkül sözlükte “Bir kişiye güvenmek, onu kendi yerine vekil tayin etmek, birine işini havale etme” gibi anlamlara gelir.³⁷⁸ Terim olarak ise “Allah katında olana güvenmek, insanların ellerindekilerden ümit kesmek”tir.³⁷⁹

Tevekkül tasavvufta bir hal ve makam olarak kabul edilir. Tasavvuf kaynaklarında sûfîlerin tevekkül hakkında söyledikleri birçok tanım bulunmaktadır: Sehl'e göre tevekkül, “Allah Teâlâ'nın huzurundaki kayıtsız şartsız teslimiyet halidir.”³⁸⁰ Ebu Abdullah Kureşî ise, ”Tevekkül, Allah'tan başka bir şeye sığınmamak ve başvurmamaktır.”³⁸¹ Yine İbn Atâ, ”Tevekkül, sebeplere karşı onlara çok ihtiyacın olduğu halde, sende endişe belirmemesi, hakikatine vakıf olarak, Hakk'a karşı

³⁷⁴ Bkz. A.g.e., C. 1, 261.

³⁷⁵ Nahl, 16/127.

³⁷⁶ Bkz. Bursevî, *Tefsîru Rûhu'l Beyân*, C. 5, 101.

³⁷⁷ A.g.e., C. 6, 445.

³⁷⁸ Bkz. İsfahânî, *Müfredât*, 1177.

³⁷⁹ Cürcânî, *Târifat*, 67.

³⁸⁰ Kelâbâzi, *Ta'arruf*, 166.

³⁸¹ A.g.e., 166.

yumuşak ve itaatkâr olmayı elden bırakmamandır.”³⁸² Zünnûn’a göre ise, ”Tevekkül, kendi tedbirini terk etmen, güç ve kuvvet fikrini aklından çıkarıp atmandır. Kulun tevekkülü ancak, Allah Taâla’nın onda olanı, içinde bulunduğu hali görüyor ve biliyor olduğunu bildiğinde kuvvetlenir.”³⁸³

Tevekkülün imanın şartlarından birisi olduğunu söylemenin mümkün olduğunu ifade eden Kuşeyrî’ye göre tevekkülün yeri kalptir. Müminlerin genel anlayışı olan zâhirî tevekkül, Allah’ın hükmünü reddetmemektir. Tevekkülün hakikatini ise havâsın tevekkül anlayışıdır. Bu da bütün meydana gelen olayların Allah tarafından ve Allah için cereyan ettiğini müşâhede etmektir.³⁸⁴

Gazâli tevekkülü ilim, hâl ve amel boyutuyla ele alır. Tevekkülde asıl olan ilimdir. Amel de ilmin semeresidir. Hâl ise, tevekkülden murad edilendir. Buradaki ilimden maksat imandır ki bu da tevhid kavramı ile ifade edilir. Tevekkül var olan her şeyin gerçek yapıcısı ve yaratıcısının Allah olduğu inancına dayanır. Dolayısıyla tevekkülün aslı tevhiddir.³⁸⁵ Hâl kısmına gelince; Tevekkül vekâletten alınmadır. Kişinin vekâlet verdiği kimse vekil, vekâlet verende müvekkildir. Onda bir eksiklik ve acizlik bulunmadığına kanâat getirdiği müddetçe ona inanır. Yani tevekkülün ikinci kısmı, kulun Allah’ı kendisine vekil bilmesi ve ona itimat etmesidir.³⁸⁶ Tevekkülün üçüncü kısmı olan amel boyutu ise, kulun her türlü hareketi esnasında şuurlu bir şekilde davranmasıdır.³⁸⁷

Kur’ân-ı Kerîm’de tevekkül kavramı kırk âyette değişik fiil kalıplarında, dört âyette mütevekkil şeklinde yer almakta, vekil kelimesi çoğu Allah’ın sıfatı şeklinde yirmi dört yerde geçmektedir.³⁸⁸ Bu âyetlere genel olarak bakacak olursak: İnsanların

³⁸² İbn Kayyım, *Medâric*, 585.

³⁸³ Kuşeyrî, *er-Risâletü’l Kuşeyriyye*, 411.

³⁸⁴ Bkz. Göztepe, “Abdülkerim Kuşeyrî’de Hâller ve Makâmlar”, 250.

³⁸⁵ Bkz. Gazâli, *İhyâu Ulûmi’d-din*, C. 4, 450-451.

³⁸⁶ Bkz. A.g.e., C. 4, 475-476.

³⁸⁷ Bkz. A.g.e., C. 4, 484.

³⁸⁸ Bkz. Abdülbâki, *el-Mu’cemü’l-müfehres*, 956-957; Çağrıncı, “Tevekkül”, *DİA*, C. 41.

sonunda Allah'a sığınacağı, hükmün sadece O'na ait olduğu,³⁸⁹ inananlar üzerinde şeytanın etkisinin olmadığı,³⁹⁰ kim Allah'a güvenirse, O'nun kendisine yeteceği,³⁹¹ eğer Allah yardım etmezse başka kimsenin yardım edemeyeceği, müminlerin yalnızca Allah'a güvenmeleri,³⁹² Allah'a tevekkülde sebat etmek gerektiği,³⁹³ ifade edilmektedir.

Allah tevekkül edenleri sevdiğini bildirmektedir: “*Şu halde onları affet; bağışlanmaları için duâ et; iş hakkında onlara danış. Kararını verdiğin zaman da artık Allah'a dayanıp güven. Çünkü Allah, kendisine dayanıp güvenenleri sever.*”³⁹⁴

Bursevî'ye göre tevekkül, işi Allah'a bırakmak ve Allah'ın o işe galip geleceğine itimat etmek demektir. Fakat bu insanın kendini ihmâl etmesi anlamına gelmez. Nitekim Fahreddin Râzi; “Tevekkül, kişinin zâhiri sebepleri de göz önünde bulundurması, ancak kalbiyle bunlara değil, Allah'a güvenmesidir.” der. Allah'ın tevekkül edenleri sevmesi ise, onlara kendileri için hayır ve salâh bulunan işlere yöneltmesi ve onlara yardım etmesi anlamına gelir.³⁹⁵

“*Kim Allah'a güvenirse Allah ona yeter...*”³⁹⁶ Âyetinde yer alan tevekkül ise, insanın eline geçen her mevcudda ve eline geçmeyen her hususta kalbinin sükûn bulması, her türlü alakadan kalbini çevirerek bütün hallerde Allah'a bağlanması demektir. Âyetteki “hasbuhû” ifadesi de “kâfi, yeter” anlamındadır. Bursevi buna göre âyetin mânâsının: “Kim Allah'a güvenirse Allah Teâlâ bütün işlerinde ona kâfidir ve o kadar verir ki artık kul, bu bana yeter der.” olduğunu ifade eder.³⁹⁷

³⁸⁹ Yusuf, 12/67.

³⁹⁰ Nahl, 16/99.

³⁹¹ Talâk, 65/3.

³⁹² Âli İmran, 3/160.

³⁹³ İbrahim, 14/12.

³⁹⁴ Âli İmran, 3/159.

³⁹⁵ Bkz. Bursevî, *Tefsîru Rûhu'l Beyân*, C. 2, 116.

³⁹⁶ Talâk, 65/3.

³⁹⁷ Bursevî, *Tefsîru Rûhu'l Beyân*, C. 10, 33.

Bursevî aynı zamanda tevekkül eden kimsenin kalbinin kötü düşüncelerden boş, kafasının sakin ve Allah'ın hükmünü kerih görmeyeceğini, bu itibarla da tevekkülün övülen bir nitelik olduğunu söyler. Nitekim Rasûlullah şöyle buyururlar: “Şâyet siz Yüce Allah'a hakkıyla tevekkül edip güvenmiş olsaydınız, Allah Teâlâ sizi sabahleyin karnı aç olarak yuvasını terkedene ve akşamleyin karnı doymuş olarak dönen kuşları rızıklandığı gibi rızıklandırır.”³⁹⁸Bu hadis-i şerifte rızıkın aranması gerektiği bildiriliyor. Çünkü rızık aramak için yuvadan ayrılan kuşun akşama kadar hareket halinde olduğu belirtiliyor. Tevekkül ancak tıpkı bir çiftçinin tohumunu tarlaya attıktan sonraki tevekkülü gibi gerekli gayreti gösterdikten sonra olur.³⁹⁹

Bursevî'de Gazâlî gibi tevekkülü imân ile bağdaştırmıştır. Tevekkülün vâcip olması Allah'a imâna bağlıdır. Nitekim âyetlerde bu açık bir şekilde ifade edilmektedir: “Musa dedi ki: *“Ey kavmim, eğer Allah'a inandıysanız ve O'na teslim olduysanız sâdece O'na tevekkül edin.”*⁴⁰⁰ *“Eğer mü'minler iseniz ancak Allah'a güvenin.”*⁴⁰¹ Yâni “Allah'a inanan kimseler iseniz” çünkü imân tevekkülü gerektirir. Sebepleri yerine getirdikten sonra Allah'a güvenmelidir. Sebepler tesirden çok uzaktadır. Tesir ise ancak Allah'ın yardımıyla olur.⁴⁰² Allah'a tevekkülün hâsıl olması ise, yukarıdaki âyette görüldüğü gibi (10/14) O'nun hükmüne razı olmaya bağlıdır.

Bursevî, tevekkülün makamlarını ise Te'vilâtü'n-Necmiyye'den nakletmeyi tercih etmiştir: “Tevekkülün makamları vardır: Mübtedinin (işin başındaki sâlikin) tevekkülü, müsebbibe (sebepleri yaratana) güvenerek merâmını talep konusunda sebeplere bel bağlamamaktır. Mutavassıtın (yolun yarısındaki sâlikin) tevekkülü, müsebbibe bel bağlayarak sebeplerden alâkayı kesmektir. Müntehinin (yolun sonundaki sâlikin) tevekkülü ise Allah'a bağlanarak mâsivâdan alâkayı kesmektir.”⁴⁰³

6-Adâletli Olanlar

³⁹⁸ Tirmizi, zühd 33; İbn Mâce, zühd 14; Müsned, 1, 30, 52.

³⁹⁹ Bkz. Bursevî, *Tefsîru Rûhu'l Beyân*, C. 10, 33.

⁴⁰⁰ Yûnus, 10/84.

⁴⁰¹ Mâide, 5/23.

⁴⁰² Bkz. Bursevî, *Tefsîru Rûhu'l Beyân*, C. 2, 376.

⁴⁰³ Bursevî, *Rûhu'l Beyân*, C. 10, 41.

Allah'ın sevdiğini bildirdikleri arasında bir başka kesim de adâletli olanlardır. Türkçe'de "adâlet" olarak kullandığımız terimin Arap dilinde karşılığı el-kıst ve el-adl kelimeleridir.

Adâlet "davranış ve hükümde doğru olmak, hakka göre hüküm vermek, eşit olmak, eşit kılmak" gibi anlamlara gelen bir masdar-isimdir. Yine aynı kökten bir masdar-isim olan ve "orta yol, istikamet, eş, benzer, misil, bir şeyin karşılığı" gibi mânalara gelen adl kelimesi, sıfat olarak kullanıldığında âdil ile eş anlamlı olup aynı zamanda Allah'ın isimlerinden (esmâ-i hüsnâ) biridir.⁴⁰⁴ Kıst tabiri ise ölçüdeki hassaslığı belirtme açısından adâletten daha ince bir mânâ ifade etmektedir.⁴⁰⁵ Rağıb el-İsfehâni, insanın doğuştan sahip olduğu meyletme niteliğine dikkat çekerek, sevgide adâlete güç yetirilemeyeceğini söyler. Buna delil olarak da "Ne kadar uğraşsanız, eşleriniz arasında adâleti sağlamaya gücünüz yetmez"⁴⁰⁶ âyetini gösterir.⁴⁰⁷

Gazâlî, İbn Arabî ve Mevlâna, meydana gelen bütün adâletlerin Allah'ın adâlet isminin bir tecellisi olduğu görüşündedirler. Bu durum, yeryüzündeki ve gökyüzündeki bütün yaratılmışlarda kolaylıkla görülebilir. Aynı zamanda âdil bir hareket ancak adâlet sahibi birinden meydana gelir. Allah kusursuz olduğundan, O'ndan meydana gelen her şey adâletli olmalıdır. Gazâlî Kur'ân ayetlerini delil göstererek, hiç kimsenin, Allah'ın adâletiyle yaratılan yeryüzünde ve gökyüzünde hiç bir kusur, hata veya noksanlık bulamayacağını söyler. Yarattığı her şeye onlara uygun bir düzen vermiştir. Kâinatta olan tertip ve mizan Allah'ın adâletinden dolayı mevcuttur.⁴⁰⁸

⁴⁰⁴ Mustafa Çağrırcı, "Adâlet", *Diyânet İslâm Ansiklopedisi*, C. 1, Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, 2012.

⁴⁰⁵ Küçük, *Sevgi Medeniyeti*, 106.

⁴⁰⁶ Nisa, 4/129.

⁴⁰⁷ Bkz. İsfehâni, *Müfredât*, 681.

⁴⁰⁸ Bkz. Bilâl Kuşpınar, "Adalet Kavramı Konusunda Gazâlî, İbn Arâbî ve Mevlânâ'nın Görüşlerinin Analizi", Trc. Ayşe Yaşar Ümütlü, *Necmettin Erbakan University Beytulhikme Philosophy Circle*, (2017): 308.

Kur'ân-ı Kerim, adâleti her kesimde uygulamayı hedef almıştır. Adâletli davranma gücünde endişe edenlerin birden fazla evlilik yapmamaları,⁴⁰⁹ akrabaya karşı ve tartıda adâletli olunması emrolunmuş,⁴¹⁰ Hz. Peygamber'e Yahudiler arasında hüküm verirken de adâlet dairesinde hükmetmesi⁴¹¹ istenilmiştir. Kur'ân'da Allah'ın âhirette hiç kimseyi haksızlığa uğratmayacak şekilde adâletle hüküm vereceği ve onun bu vaadinden dönmeyeceği bildirilmiştir.⁴¹² Hz. Peygamber'in de insanlar arasında âdil davranmakla emrolunduğunu bildirmesi istenir.⁴¹³

Bursevî, adâlet (kıst) kelimesinin anlamını İsfehâni'den almayı tercih etmiştir: "Kıst kelimesi adâletten bir nasip, pay demektir."⁴¹⁴ Yine Tevilâtü'n- Necmiyye'den naklederek: "Adâlet, Allah'ın sana verdiği bedeni ve rûhi halleri, dünya mallarını, dini hükümleri ve onlarla yapılan amelleri Allah'ı taleb ve O'na vuslat uğrunsa sarf etmendir. Çünkü bunları başka gâyeler için kullanmak zulümdür."⁴¹⁵ açıklamasını yapar. Aynı zamanda adâlet mâsivallahtan yüz çevirmektir.⁴¹⁶

Bursevî'ye göre Allah ameli konularda da adâleti emreder. Farzları ve vâcibleri eda ederken orta yol tutulmalıdır. Allah aynı zamanda ahlâki davranışlarda da adâleti emreder. Cimrilik ile saçıp savurma arasında bir cömertlik, hiddetli olmakla korkmak arasında bir şecaat gibi. Her şeyde orta yolu bilmek gerekir. Çünkü orta yol övülmüş, ifrat ve tefrit ise yerilmişlerdir.⁴¹⁷

⁴⁰⁹ Nisa, 4/3.

⁴¹⁰ En'am, 6/152.

⁴¹¹ Mâide, 5/42.

⁴¹² Yûnus, 10/54-55; Zümer, 39/69.

⁴¹³ Şura, 42/15.

⁴¹⁴ Bursevî, *Rûhu'l Beyân*, C. 21, 255.

⁴¹⁵ A.g.e., C. 10, 488.

⁴¹⁶ Bkz. Bursevî, *Tefsîru Rûhu'l Beyân*, C. 5, 71.

⁴¹⁷ Bkz. A.g.e., C. 5, 70-71.

Kur'ân' da ki bir çok âyette, âdaletli olanları Allah'ın sevdiğine işaret edilmektedir: “Çünkü Allah adâletli olanları sever.”⁴¹⁸ “Allah, âdil olanları sever.”⁴¹⁹ “Şüphesiz ki Allah, âdil davrananları sever.”⁴²⁰ Bursevî, Allah'ın âdil olanları sevmesini, onları her türlü istenilmeyen ve sakınılan şeylerden koruması, onların şânını yüceltmesi olduğunu belirtir.⁴²¹ Nitekim Rasûlullah (s.a.) şöyle buyurmuştur: “Allah katında adâletli kişiler, er-Rahman'ın kudreti önünde nurdan minberler üzerindedirler. O'nun her iki yemini (kudret ve inâyeti) verdikleri hükümlerinde âdil davrananla, onların ehli ve âilesi ve yönettikleri kimselere inâyet ve yardım eder.”⁴²²

7-Muttakiler

Takvâ sözlükte, “korkmak, dikkatli davranmak, Allah'a boyun eğerek azabından sakınmak, cezayı gerektiren davranışlardan, nefsin isteklerinden uzaklaşarak korunmak” gibi manalara gelmektedir.⁴²³

Mutasavvıfların takvâ kavramına yaklaşımları hemen hemen aynı doğrultudadır. Nasrabâzi takvayı “Takva, kulun Allah Taâlâ müstesna herşeyden kendini korumasıdır.”⁴²⁴ şeklinde tanımlarken Muhammed b. Şeyhan takvânın, Allah'tan başkasını terk etmek olduğunu belirtmektedir.⁴²⁵

Kuşeyrî'ye göre takvâ, bütün iyilik ve faziletli davranışları bir araya toplamaktır. Allah'a itaat ederek azâbından sakınmak takvanın hakikatini oluşturur. Takvanın özü ise, önce şirk koştuktan, sonra günahlardan daha sonra şüpheli şeylerden kaçınmak ve en son olarak da gereksiz olan şeyleri terk etmektir.⁴²⁶ Nitekim Sehl: “Her kim ki

⁴¹⁸ Mümtehine, 60/8.

⁴¹⁹ Mâide, 5/42.

⁴²⁰ Hucurât, 49/9.

⁴²¹ Bkz. Bursevî, *Tefsîru Rûhu'l Beyân*, C. 2, 395.

⁴²² Müslim, İmare 18.

⁴²³ Bkz. Cürcânî, *Târifat*, 64; İsfahânî, *Müfredât*, 1176.

⁴²⁴ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l Kuşeyriyye*, 320.

⁴²⁵ Bkz. Kelâbâzî, *Ta'arruf*, 163.

⁴²⁶ Bkz. Kuşeyrî, *er-Risâletü'l Kuşeyriyye*, 319.

takvâsının sıhhatli ve sağlam olmasını istiyor, günahların hepsini terk etsin.”⁴²⁷ demiştir.

Kuşeyrî, insanın takva sahibi olmasına üç şeyin delil olduğuna dikkat çeker. Şöyle ki: Kendisinin nâil olmadığı nimetler hususunda güzel bir şekilde tevekkül eder, nâil olduğu nimetler hususunda ise güzel bir şekilde rızâ halinde olur, elden kaçırdığı şeyler konusunda güzel bir biçimde sabreder. Yine takvânın çeşitli şekilleri olduğu söylenir: Avâmın takvâsı şirk koştuktan, havâsın takvâsı gûnahtan, evliyânın takvâsı Hakk’a vesile bilmekten, nebilerin takvâsı ameli kendilerine nisbet etmekten korunmak suretiyle olur. Çünkü nebiler, amellerini Allah’tan gelen güçle ve Allah için yaptıklarına inanırlar. Amellerini kendilerine değil Hakk’a nisbet ederler.⁴²⁸

Mutasavvıflar arasında takvâyâ örnek olması açısından şu hikâyeye meşhur olmuştur: “Bayezid bir arkadaşı ile birlikteyken çölde elbisesini yıkamıştı. Arkadaşı: Elbisenizi kuruması için şu duvara asayım, dedi. Bayezid, “Olmaz! Başkasına ait birinin duvarına kazık çakılmaz.” dedi. Peki o zaman şu ağaca asayım, dedi. Bayezid, “Olmaz, dalı kırılır.” dedi. O zaman şu otların üzerine sereyim, dedi. Bayezid yine, “Olmaz, o hayvanların gıdasıdır, üzerini örtmek doğru değildir.” dedi. Sonra arkasını güneşe döndü ve elbisesini de sırtına sererek kuruttu.”⁴²⁹

Takvâ ve kökün ittikâ, takî, etkâ, müttakî gibi diğer türevleri ve fiil şekilleri Kur’ân-ı Kerîm’de 285 yerde geçmektedir. Takvâ ve türevlerinin Kur’ân’da çeşitli sebeplerle ve farklı şekillerde sık sık zikredilmiş olması İslâm’ın takvâyâ verdiği önemi açıkça göstermektedir.⁴³⁰

Kur’ân’da takvânın faziletiyle ilgili bir çok âyet bulunmaktadır: “*Allah katında derecesi en üstün olanınız, en çok takvâ üzere bulunanızdır*”⁴³¹ “*Allah, takvâ*

⁴²⁷ A.g.e., 320.

⁴²⁸ Bkz. A.g.e., 321-323.

⁴²⁹ Bkz. A.g.e., 322.

⁴³⁰ Süleyman Uludağ, “Takvâ”, *Diyânet İslâm Ansiklopedisi*, C. 39, Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, 2012.

⁴³¹ Hucûrat, 49/13.

*sahiplerini kurtuluşa erdirir.*⁴³² *“Allah takvâ sahibi olanlarla beraberdir”*⁴³³ *“Allah takvâ ehlinin dostudur”*⁴³⁴ *“Takvâ sahipleri, mutlaka cennetlerde ve pınar başlarında olacaklardır.”*⁴³⁵

Bursevî, *“Şüphesiz Allah müttakileri sever.”*⁴³⁶ âyetinin açıklamasında mahbûbiyet makamının, makamların en üstünü olduğunu belirtir. Çünkü, eğer bunun üstünde bir merteye olmuş olsaydı Rasûlullah (s.a.v.)’e “Habibullah” denilmezdi.⁴³⁷

Bursevî’ye göre Takvâ, zâhirî ameller ve bâtinî hallerdeki her bir iyiliği, Allah’ın emirlerine uyup O’na muhalefetten kaçınmayı, gönülleri temizlemeyi ve sırları gözetip korumayı içine alan geniş mânâlı bir isimdir. Aynı zamanda Allah’ın rızasını kazanıp O’na vuslat isteği ile haram ve şüphelilerden sakınmayıda içerir. Allah Teâlâ’ya vuslat ise takvâ mertebelerindeki seyru sülûk nisbetinde olur. Nitekim Kur’ân’da, *“Sizin Allah katında en değerli olanınız, takvâca en üstün olanınızdır.”*⁴³⁸ buyurulmuştur. İnsanların en takvâlısı, insânî ahlâktan en uzak ve rabbânî ahlakâ en yakın olandır. Takvânın anlamları içerisinde kaçınma da vardır. Muttaki de kendi nefsinden kaçıp, bütün söz ve davranışlarında rabbine yönelen kimsedir. Bu kimseler Allah katında değerli bir yere sahiptir.⁴³⁹ Rasûlullah (s.a.v.), takvânın ne kadar geniş anlamlar içerdiğini şu sözleriyle ifâde etmiştir: *“Takvâyâ sarılın. Çünkü takvâ, bütün hayırları içine alır.”*⁴⁴⁰

⁴³² Zümer, 39/61.

⁴³³ Bakara, 2/194; Tevbe, 9/36, 123.

⁴³⁴ Casiye, 45/19.

⁴³⁵ Hicr, 15/45.

⁴³⁶ Tevbe, 9/4,7.

⁴³⁷ Bkz. Bursevî, *Tefsîru Rûhu’l Beyân*, C. 3, 387.

⁴³⁸ Hucûrat, 49/13.

⁴³⁹ Bkz. Bursevî, *Tefsîru Rûhu’l Beyân*, C. 1, 305; C. 6, 36; C.9, 92.

⁴⁴⁰ Münâvi, 4, 332.

Bursevî, “Her kim Allah’ın hükümlerine saygı gösterirse, şüphesiz bu, kalplerin takvâsındandır.”⁴⁴¹ âyetinde geçen, takvânın özel olarak kalplere tahsis edilmesini, kalplerin takvânın merkezi olması sebebiyle olduğunu ifade eder. Çünkü takvâ, oraya sabit kalıp yerleşirse, onun tesiri bütün âzâlara yansır.⁴⁴² Bütün âzâları ile takvâyı yaşayan kul ise Allah’ın sevgisine mazhar olur. Nitekim Allah âyetlerde müttakileri sevdiğini açıkça bildirmiştir.

Takvânın mü’min için kurtuluş sebebi olduğunu belirten Bursevî, tefsirinde üç çeşit takvâdan bahseder. Birincisi avâmın takvâsıdır; Allah’ın emrettiği şeyleri yapma ve yasaklarından korunma şeklinde olur. İkincisi havâssın takvâsıdır; âhiret ve dereceleri ile dünyadan ve şehvetlerinden korunma ile olur. Üçüncüsü ise Allah ve sıfatları ile Allah dışındaki her şeyden korunma ile olur, bu da ahassın takvâsıdır.⁴⁴³

8-Allah Yolunda Cihad Edenler

Kur’ân’da Allah Teâlâ tarafından sevildikleri bildirilen en son grup ise Allah yolunda savaşanlardır.

İsfahânî, cihad ve mücâhedeyi “düşmana karşı savunma yaparken var gücünü kullanmak” olarak tanımlar ve cihadı; düşmana karşı mücâhede, şeytana karşı mücâhede ve nefse karşı mücâhede olmak üzere üçe ayırır.⁴⁴⁴ Cürcânî, cihadın İslâm’da iki yönlü bir anlam içerdiğini ifâde eder. Birincisi, yetkinliğe ulaşma yolunda ferdlerin kendi benliklerine karşı yürüttükleri mânevî savaş, “Cihâd-ı Ekber” (Büyük savaş) diğeri ise kendi dışındakilere karşı yürüttükleri, tebliğ, uyarma ve savaşma görevi ki bu da “Cihâd-ı Asğar” (Küçük savaş) dır.⁴⁴⁵

Kuşeyrî’ye göre mücâhede, nefsi alışkanlıklarından kesmek ve her zaman nefsin arzularına muhalefet etmekle olur.⁴⁴⁶

⁴⁴¹ Hac, 22/32.

⁴⁴² Bkz. Bursevî, *Tefsîru Rûhu’l Beyân*, C. 6, 32.

⁴⁴³ Bkz. A.g.e., C. 4, 471.

⁴⁴⁴ Bkz. İsfahânî, *Müfredât*, 248.

⁴⁴⁵ Cürcânî, *Târifat*, 81.

⁴⁴⁶ Kuşeyrî, *er-Risâletü’l Kuşeyriyye*, 308.

Gazâli Allah sevgisini, kökü sapasağlam, dalları göğe doğru uzamış, meyveleri ise gönüller, dil ve âzalarda görülen tertemiz bir ağaca benzetir. Kalp, dil ve âzalardan meydana çıkan ameller Allah sevgisine delâlet ederler. Bu amellerden birisi de Cennet’de müşâhede yolu ile Allah’a ulaşmayı sevmektir. Kalp sevdiğine kavuşmak ister. Kul, sevdiğine ölmeden kavuşamayacağına inandığı zaman, ölümü de sevip istemesi gerekir. Çünkü seven bir insana, sevdiğine kavuşup onunla konuşabilmek için vatanını terk ederek yola çıkmak zor gelmez. Ölüm ise bu kavuşmanın vâsıtası ve içeri girip müşâhede etmenin de kapısıdır.⁴⁴⁷ İşte böyle bir sevgi de mü’min kendi varlığını bu sevgiye feda eder. İman ettiği değerler uğruna ölümü göze alır. Bu durumda da Allah’ın sevgisini kazanmaya hak kazanır.

Bursevî, “ *Allah, kendi yolunda kenetlenmiş bir yapı gibi saf bağlayarak savaşımları sever.*”⁴⁴⁸ âyetinden yola çıkarak cihadı iki türlü olarak alır. Birincisi, Allah O’nun rızasını kazanmak ve dini yüceltmek için savaşımları över ve onlardan razı olur. Saf, ağaç ve insan gibi şeyleri bir hat üzerinde sıralamaktır. Birbirlerine kenetlenerek saf olmuş bir şekilde savaşımları Allah sever. Bu âyet-i kerime savaşa karşı ağır davranmaktan sakındırmakta ve gerektiğinde savaş yapmanın faziletli bir görev olduğunu göstermektedir. Bursevî bazı âlimlerin, savaşta süvari olan savaşçıların yanyana gelmeleri imkansız olduğu için bu âyetin, yaya olarak düşmanla savaşmanın daha faziletli olduğuna işaret ettiğini söylediklerini ifade eder. Kendisinin görüşü ise, süvarinin yayadan daha faziletli olduğudur. Bunun delili ise ganimetten süvariye iki pay verilmesidir. Cihadın ikinci bir şekli ise, bu da şeytan ve nefis gibi gizli olan düşmanlarla yapılandır. Nitekim Peygamberimiz (s.a.) şöyle buyurmuştur: “Mücahid Allah’a itâatte nefsi ile savaşan kimsedir. Muhacir ise hatâları ve günahları terk edendir.”⁴⁴⁹ Bursevî’ye göre itâatte nefis ile savaşmanın en büyüğü namaz kılmaktır. Çünkü namazda fâni olmanın sırrı vardır ve namaz kılmak nefse zor gelir.⁴⁵⁰ Burada dikkat çeken bir husus vardır. Bu da, Bursevî’nin nefisle mücadelenin en büyüğü olarak gördüğü namazda da aynı savaştaki gibi saf tutulduğudur.

⁴⁴⁷ Bkz. Gazâli, *İhyâu Ulûmi’l-din.*, C. 4, 592.

⁴⁴⁸ Saff, 61/4.

⁴⁴⁹ Tirmîzî, *Fezâ’ilü’l-cihâd* 2.

⁴⁵⁰ Bkz. Bursevî, *Tefsîru Rûhu’l Beyân*, C. 9, 494-495.

2.3.2.2. Allah'ın Sevmediği Kişiler

Allah Kur'ân'da sevdiği kimselerin temel vasıflarını bildirdiği gibi sevmediği kişilerin de temel vasıflarını oldukça açık bir şekilde belirtmiştir. Allah'ın rızasını ve sevgisini kazanmak isteyen her mü'minin bu vasıflardan uzak durması gerekmektedir. Bunlar, bozguncular, haddi aşanlar, kâfirler (inkârcılar), zalimler, hâinler, kendini beğenip böbürleneler, kibirlenenler ve israf edenlerdir.

1-Bozguncular/ Fesatçılar

Fesâd Arapça'da masdar olarak "bozulmak, çürümek; sağduyudan sapmak" vb. anlamlara gelir. İsim olarak da "zulüm; çalkantı, düzensizlik; kuraklık, kıtlık" mânâlarındadır.⁴⁵¹ Başkasının malını haksız yere zulm olarak almaya da fesad denilmiştir.⁴⁵² İsfahâni ise fesadı "İster az, ister çok olsun, bir şeyin itidalden/ölçülülükten çıkmasıdır."⁴⁵³ şeklinde tanımlar.

Kur'ân'da on bir âyette fesad kelimesi, otuz dokuz âyette de bunun türevleri geçmektedir.⁴⁵⁴ Ayrıca Kur'an'da fesadın karşıtı salâh olarak ifade edilmektedir. Müminlerin vasfı salâh, fâsıkların ve münafıkların vasfı ise fesâddir. Müminler bu vasıflarıyla, yeryüzünde Allah'ın emir ve yasaklarına uyarak bir denge ve düzen sağlarlar, bu şekilde dünya ve âhiret mutluluğuna ulaşırlar.⁴⁵⁵

Kur'ân-ı Kerim genel hatlarıyla fesatçılarla (bozguncularla) ilgili şu çerçeveyi çizmiştir: Allah, yeryüzünde ortalığı karıştıran, ekinleri tahrip edip nesilleri bozmaya çalışan bozguncuları sevmez.⁴⁵⁶ Bozguncular Allah ve Rasûlüne karşı savaşırlar.⁴⁵⁷

⁴⁵¹ İlhan Kutluer, "Fesad", *Diyânet İslâm Ansiklopedisi*, C. 12, Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, 2012..

⁴⁵² Zebidî, *Tâcü'l-'arûs*, C. 8, 496.

⁴⁵³ İsfahâni, *Müfredât*, 795.

⁴⁵⁴ Bkz. Abdülbâki, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 719-720.

⁴⁵⁵ Bkz. Kutluer, "Fesad", *DİA.*, C. 12.

⁴⁵⁶ Bakara, 2/205.

⁴⁵⁷ Mâide, 5/33.

Allah imân edip de iyi işler yapanları bozguncularla bir tutmaz.⁴⁵⁸ İnananları korkutarak, Allah yolundan alıkoyanların ve o yolu eğip bükme isteyenlerin sonu bozguncular gibi olacaktır.⁴⁵⁹ Bozguncular, kendilerinin fesat çıkarıcı olduklarını anlayamazlar.⁴⁶⁰ Yahudiler yeryüzünde bozgunculuğa koşarlar, halbuki Allah bozguncuları sevmez.⁴⁶¹ Allah ahiret yurdunu, böbürlenmeyi ve bozgunculuğu arzulamayan kimselere verecektir.⁴⁶²

Bursevî'ye göre fesad; insanlara zulüm ve düşmanlık yapmak demektir. Yani bir şeyi kötü niyetle iyi hâlimden çıkarmaktır. Bu yüzden Allah yeryüzünde fesad ve bozgunculuğu yasaklamıştır; “*Yeryüzünde bozgunculuğu arzulama. Şüphesiz Allah, bozguncuları sevmez.*”⁴⁶³ Bursevi, karada ortaya çıkan ilk fesâdın, Kâbil'in kardeşi Hâbil'i öldürmesi olduğunu, denizde ortaya çıkan ilk fesadın ise kral Cülendî'nin bütün gemileri gasbederek alması olduğunu belirtir.⁴⁶⁴

Allah'ın fesad ve bozgunculuğa asla rızası yoktur. Eğer insanlar fesad çıkarırlarsa O'nun buğz ve gazabını hak ederler. Aynı şekilde kalbinde bozuk inanç olan, azâlarında Allah'tan başkasına ibadet eden ve insanları buna dâvet eden, başkasının mallarını gasbeden, namusları zedeleyen ve günahları helâl sayan bir kimse de cennete ulaşamaz. O şeytanın dostudur ve şeytanlar da dostlarıyla birlikte ateştedirler.⁴⁶⁵ Allah buna mukâbil amellerinin güzelliğinden dolayı muslih kullarını sever. Onlardan abdâl kullarını seçer; onlar da cehâlet yerine ilmi, cimrilik yerine cömertliği, aç gözlülük

⁴⁵⁸ Sâd, 38/28.

⁴⁵⁹ A'raf, 7/86.

⁴⁶⁰ Bakara, 2/12.

⁴⁶¹ Mâide, 5/64.

⁴⁶² Kasas, 28/83.

⁴⁶³ Kasas, 28/77.

⁴⁶⁴ Bkz. Bursevi, *Tefsîru Rûhu'l Beyân*, C. 6, 438; C. 7, 45.

⁴⁶⁵ Bkz. A.g.e., C. 1, 323; C. 6, 439.

yerine iffeti, zulüm yerine adâleti, fesâd yerine salâhı ön plana çıkarırlar. Böylece insan yüksek derecelere doğru yol alır.⁴⁶⁶

2- Haddi Aşanlar

Allah Teâlâ'nın sevmediği kişiler grubundan bir tanesi de haddi aşanlar grubudur. Haddi aşmak; Herhangi bir şeyde ilâhi emrin tayin etmiş olduğu sınırların ötesine geçmektir.⁴⁶⁷

Kur'ân'da Allah'ın "haddi aşanlar" olarak nitelendirdiği grup beş yerde geçmektedir.⁴⁶⁸ Bu âyetlerin üçünde ise "haddi aşanları" Allah'ın sevmediği bildirilmektedir:

*"Size karşı savaşınlara, siz de Allah yolunda savaş açın. Sakın aşırı gitmeyin, çünkü Allah haddi aşanları sevmez."*⁴⁶⁹âyetinde Bursevî, "Allah'ın yolu" ifadesiyle "Allah'ın dini" kastedildiğini belirtir. Nitekim din, kulu Allah'a ve O'nun rızasına götüren bir yoldur. Yani sizinle savaşılan Kureyşlilerle Allah yolunda savaşın. Fakat, ihramlıyken Harem bölgesinde savaşı siz başlatarak haksız yere saldırmayın. Çünkü Allah haddi aşanlar hakkında hayır dilemez.⁴⁷⁰ Bir başka âyet ise *"Ey iman edenler! Allah'ın size helâl kıldığı güzel ve temiz şeyleri (siz kendinize) haram kılmayın ve sınırı aşmayın. Allah haddi aşanları sevmez."*⁴⁷¹ Allah'ın size helâl kıldıklarını, siz kendi kendinize yasaklayarak, haddi aşmayın. Bursevî'ye göre "haddi aşmayın" emrinin bir anlamı da, temiz şeyleri yemekte israfa kaçmayın. Muhakkak ki israf da, haram kılınan şeyleri yemek gibi harama cevaz vermektir. Allah, kullarının koyduğu sınırları aşarak kendilerine zulmetmelerine râzı olmaz.⁴⁷² Üçüncü âyet *"Rabbimize yalvara yakara ve*

⁴⁶⁶ Bkz. A.g.e., C. 6, 431.

⁴⁶⁷ Bkz. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, C. 4, 64.

⁴⁶⁸ Bkz. Abdülbâki, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 872.

⁴⁶⁹ Bakara, 2/190.

⁴⁷⁰ Bkz. Bursevî, *Tefsîru Rûhu'l Beyân*, C. 1, 306.

⁴⁷¹ Mâide, 5/87.

⁴⁷² Bkz. Bursevî, *Tefsîru Rûhu'l Beyân*, C. 2, 431.

*gizlice duâ edin. Bilesiniz ki O, haddi aşanları sevmez.*⁴⁷³ Bursevî, bu âyete dayanarak, boyun büküp, yalvararak ve zelilâne bir şekilde gizlice Allah'a yapılan duânın kabule daha yakın olduğunu ifade eder. Çünkü gizlilik, ihlâsın ve riyadan sakınmanın delilidir. Allah Teâlâ, duâ ve diğer şeylerde emredilen şeklin dışına çıkanları sevmez. Duâ eden kişinin peygamberlerin mertebesine ermek ve göğe yükselmek gibi şeyleri istememesi gerekir. Ayrıca hadi aşmanın, duâ yaparken bağırarak ve ayrıntılara girmek olduğu da söylenmiştir.⁴⁷⁴

Rasûlullah (s.a.v.)'den rivayet edilmiştir ki: “İleride duâda haddi aşan bir kavim gelecektir. Kişinin duâ ederken: “Allah’ım senden cenneti ve ona yaklaştıracak söz ve ameli istiyorum. Cehennemden ve ona yaklaştıracak söz ve amelden de sana sığınıyorum.” demesi yeterlidir.”⁴⁷⁵

Diğer âyetler ise; “İşte haddi aşanların kalplerini biz böyle mühürleriz.”⁴⁷⁶ ve “Muhakkak ki Rabbin haddi aşanları çok iyi bilir.”⁴⁷⁷dir. Bu âyetlerde, mucizeler ile birlikte gönderilen peygamberlere inanmayan toplumların hadlerini aşmaları sebebiyle kalplerinin mühürlendiği ve bilgisizce kendi kötü arzularına uyarak, hakdan bâtıla sapanları, helâli bırakıp harama meyledenler haddi aşanları, Allah’ın çok iyi bildiği bildirilmiştir.

3- Kâfirler/İnkârcılar

Sözlükte “örtmek, gizlemek; nankörlük etmek” gibi mânalara gelen küfr (kefr, küfûr, küfrân), terim olarak genellikle “Allah’tan alıp din adına tebliğ ettiği hususlarda peygamberi tasdik etmemek, ona inanmamak” diye tanımlanır. Küfrü benimseyene “fitrî yeteneğini köreltip örten” anlamında kâfir denilir. Genel anlamda kâfir ise, tek bir Allah'ın varlığını veya Peygamberlerini veya hükümlerini ya da hepsini birden inkâr eden kişi olarak kullanılır. “Bilmemek, yadırgamak” mânasındaki nükr

⁴⁷³ A’raf, 7/55.

⁴⁷⁴ Bkz. Bursevî, *Tefsîru Rûhu'l Beyân*, C. 3, 177, 178.

⁴⁷⁵ Münâvi, 2, 128.

⁴⁷⁶ Yunus, 10/74.

⁴⁷⁷ En’âm, 6/119.

kökünden türetilen ve “kabul etmemek, reddetmek, hoş görmemek” mânasına gelen inkâr da küfür karşılığında kullanılıp bu tavrı sergileyene münkir adı verilir.⁴⁷⁸

Kur’ân’da küfür kavramı kök halinde kırk bir yerde geçmekte olup, ayrıca çok sayıda âyette aynı kökten türemiş fiil ve isimler bulunmaktadır.⁴⁷⁹ Bu âyetlere genel olarak bakacak olursak: Kâfirlerin Allah’ı inkâr ettikleri,⁴⁸⁰ öldükten sonra dirilmeyi,⁴⁸¹ ve ahireti reddettikleri,⁴⁸² Allah’ın yolundan yüz çevirdikleri,⁴⁸³ O’na oğul isnat ettikleri,⁴⁸⁴ Kur’ân âyetlerini,⁴⁸⁵ ve Peygamberlerini inkâr ettikleri,⁴⁸⁶ Allah’a ortak koşarak şirke düştükleri,⁴⁸⁷ Allah’ın küfre rızâ göstermeyeceği,⁴⁸⁸ inanıp inanmamakta insanların hür irâdeye sahip oldukları,⁴⁸⁹ her şeye rağmen küfürde ısrar edenlerin yaptıklarının boşa çıkacağı,⁴⁹⁰ kâfir olarak ölürlerse âhirette hiçbir kurtuluşun olmayıp

⁴⁷⁸ Bkz. Mustafa Sinanoğlu, “Küfür”, *Diyânet İslâm Ansiklopedisi*, C. 26, Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, 2012; Bkz. İsfahâni, *Müfredât*, 918, 1084; Bkz. İbn Manzur, *Lisânü’l Arab* C. 5, 144-151.

⁴⁷⁹ Bkz. Abdülbâki, *el-Mu’cemü’l-müfehres*, 805-810.

⁴⁸⁰ Nisâ, 4/136, 150; Tevbe, 9/54; Nahl, 16/106.

⁴⁸¹ Yâsîn, 36/78-79

⁴⁸² A’râf, 7/45; Hûd, 11/7, 19.

⁴⁸³ Nisâ, 4/167.

⁴⁸⁴ Mâide, 5/72-73; Tevbe, 9/30.

⁴⁸⁵ En’âm, 6/39; Enfâl, 8/31.

⁴⁸⁶ Nisâ, 4/42; Yûnus, 10/2; Ra’d, 13/42-43.

⁴⁸⁷ Âl-i İmrân, 3/151; Beyyine, 98/1, 6.

⁴⁸⁸ Zümer, 39/7.

⁴⁸⁹ Kehf, 18/29.

⁴⁹⁰ Mâide, 5/5; A’râf, 7/147; Zümer, 39/65; Muhammed, 47/8.

şiddetli bir azapla karşılaşacakları,⁴⁹¹ Allah'ın kâfirleri sevmediği,⁴⁹² bu kimselerin cehennemden asla çıkmayacakları ve azaplarının hafifletilmeyeceği,⁴⁹³ bildirilmiştir.

Bursevî, İmam Râzi'nin kâfirleri üç kısma ayırdığını ifâde eder:

1- İnkârından sahih ve makbûl bir tevbe ile dönerdir. *“Ancak ondan sonra tevbe edip uslananlar başka. Şüphesiz Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir.”*⁴⁹⁴ âyetindeki kâfirler bu gruptakilerdir.

2- Bunlar inkârdan fâsid bir tevbe ile tevbe edenlerdir. *“İnandıktan sonra kâfirliğe sapıp sonra inkârcılıkta daha da ileri gidenlerin tevbeleri aslâ kabul edilmeyecektir.”*⁴⁹⁵ âyetindeki kişiler bu gruptandır.

3- Ölene kadar, inkârından hiçbir şekilde tevbe etmeyenlerdir. *“Gerçekten, inkâr edip kâfir olarak ölenler var ya, onların hiçbirinden –fidye olarak dünya dolusu altın vercek olsa dahi- kabul edilmeyecektir.”*⁴⁹⁶ âyetinde zikredilenler de bu gruptakilerdir. Bu kişiler, nefs-i emmâreleri kalplerine yerleşerek kalplerinin katılaştığı kişilerdir ki bunlar azgınlıklarına devam ederler. Bu duruma düşmemek için inkâr alâmetlerinden uzak durmak gerekir. Bunlar; dünya sevgisi, hevâyâ tâbii olmak, nefsin arzularına yönelmek ve Hak'tan yüz çevirmektir.⁴⁹⁷

Bursevî, *“De ki: Allah'a ve Rasûlü'ne itâat edin. Eğer yüz çevirirlerse bilsinler ki Allah kâfirleri sevmez.”*⁴⁹⁸ âyet-i kerimesinin, Peygamberimizin (a.s.) şerefine delâlet ettiğini söyler. Allah, kendine tâbi olmayı, habibine tâbi olmaya bağlı yaptı ve kendine itâati, O'na itâate yakın etti. Her kim Allah'ı sevdiğini iddiâ eder ve peygamberinin sünnetinden yüz çevirirse Allah'ın kitabındaki bu âyete göre yalancıdır. Nitekim

⁴⁹¹ Âl-i İmrân, 3/91; Mâide, 5/36; Meâric, 70/11-18.

⁴⁹² Bakara, 2/276; Âl-i İmrân, 3/32.

⁴⁹³ Bakara, 2/161-162.

⁴⁹⁴ Bakara, 2/160.

⁴⁹⁵ Âl-i İmran, 3/90.

⁴⁹⁶ Âl-i İmran, 3/91.

⁴⁹⁷ Bkz. Bursevî, *Rûhu'l Beyân*, C. 3, 192.

⁴⁹⁸ Âl-i İmran, 3/32.

“Allah kâfirleri sevmez” ifadesi ile Allah’ın onlara muhabbet etmeyeceği bildirilmiştir.⁴⁹⁹ Allah, Peygamber’in sünnetler, farzlar, haramlar ve helaller gibi onun şeriatından hiçbirine muhalefet edenini sevmez. Ancak Rasûlünün emirlerine itaat edenini sever.⁵⁰⁰

Bursevî, kuru iddialarla sevginin olmayacağını, onun bazı alâmetleri olması gerektiğini belirtir. Allah’ı sevdiğini iddiâ edip de Rasûlü’nün sünnetine muhalefet edenin davasında yalancı olduğunu söyler. Çünkü birini seven onun çevresindekileri ve ona bağlı olanları da, yani hizmetçilerini, evini, binalarını, mahallesini, mekânını, davarını, köpeğini, merkebini ve diğer şeylerini de sever. Bu aşkın kanunu, muhabbetin kaidesidir. Nitekim Peygamberimiz muhabbetin kutbudur. Onun yolu da muhabbetin yoludur. Kim peygamberimize gerçek mânada uyarsa o kimsenin bânını, sırrı, kalbi ve nefsi Peygamberimiz’le uyum sağlar ve muhabbete mazhar olur. Bu nedenle Peygamberimize tâbi olanların, ona tâbi oldukları kadar muhabbetten nasibi vardır. Allah bu kullara muhabbet eder. Bu muhabbetin nuru da Peygamberimiz’in ruhundan o mü’minlerin kalbine sirayet eder. Bu çok hızlı bir şekilde olur. Eğer Allah’ın muhabbeti olmazsa kul bu makamdan düşer. Muhabbetullah, som altından daha aziz, daha kıymetli bir makamdır.⁵⁰¹

4-Zalimler

Sözlükte “bir şeyi yerinden başka yere koymak”⁵⁰² anlamındaki zulüm din, ahlâk, hukuk gibi alanlarda terim olarak “belirlenmiş sınırları çiğneme, haktan bâtıla sapma, kendi hak alanının dışına çıkıp başkasını zarara sokma, rızasını almadan birinin mülkü üzerinde tasarrufta bulunma, zorbalık”, özellikle de “güç ve otorite sahiplerinin sergilediği haksız ve adaletsiz uygulama” gibi anlamlarda kullanılır.⁵⁰³

İsfahâni, bazı âlimlerin, zulmü üç kısma ayırdığını bildirir:

⁴⁹⁹ Bkz. Bursevî, *Tefsîru Rûhu'l Beyân*, C. 2, 23.

⁵⁰⁰ Bkz. A.g.e., C. 2, 373.

⁵⁰¹ Bkz. A.g.e., C. 2, 23.

⁵⁰² İbn Manzûr, *Lisânü'l Arab*, C. 12, 373; Cürcânî, *Târifat*, 148.

⁵⁰³ Mustafa Çağrı, “Zulüm”, *Diyânet İslâm Ansiklopedisi*, C. 44. Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, 2012.

1- Allah Teâlâ ile insan arasındaki zulüm. Bu da nifâk, şirk ve küfürdür. Bu sebepten Allah şöyle buyurur: “Şirk elbette pek büyük bir zulümdür.”⁵⁰⁴

2- İnsanların birbiri arasındaki zulüm. Allah Teâlâ şu ayette bunu belirtmektedir: “Ancak insanlara zulmedenlere ve yeryüzünde haksız yere taşkınlık edenlere ceza vardır. İşte acıklı azap bunlardır.”⁵⁰⁵

3-Kişi ile kendi nefsi arasındaki zulüm. Bu âyetteki ki zulüm budur: “Ey Rabbim, gerçekten ben kendi nefsimi zulmetişim.”⁵⁰⁶

Aslında bu zulümlerin hepsi nefse zulümdür. Çünkü insan zulüm yaptığı zaman aslında kendine zulüm yapmış oluyor. Bu durumda zalim, daima ilk önce kendine zulüm etmektedir.⁵⁰⁷

Kur’ân-ı Kerîm’de yirmi âyette zulüm kelimesi, 269 defa da türevleri yer alır. 200’den fazla yerde zulüm kavramı “küfür, şirk” veya “Allah’ın hükümlerini çiğneme, günah işleme”, yirmiyi aşkın âyette “beşerî ilişkilerde haksızlığa sapma” anlamında kullanılmıştır.⁵⁰⁸ Bu ayetlerde genel olarak zulüm ile ilgili çizilen tablo şudur: “Allah’ın zalimlere lanet edeceği,⁵⁰⁹ onlara acıklı bir azap hazırlandığı,⁵¹⁰ Allah’a karşı yalan uydurandan daha zalim kimse olmadığı,⁵¹¹ Allah’ın emrini çiğneme bağlamında ilk zulmün Âdem ile Havvâ tarafından işlendiği,⁵¹² Allah’ın kullarına zulm etmeyeceği⁵¹³ zalimlerin kendi nefislerine zulmedecekleri”⁵¹⁴dir.

⁵⁰⁴ Lokman, 31/13.

⁵⁰⁵ Şûra, 42/42.

⁵⁰⁶ Neml, 27/44.

⁵⁰⁷ Bkz. İsfahânî, *Müfredât*, 659,660.

⁵⁰⁸ Bkz. Abdülbâki, *el-Mu’cemü’l-müfehres*, 657-662; Çağrıcı, “Zulüm”, *DİA.*, C. 44.

⁵⁰⁹ Hûd, 11/18.

⁵¹⁰ İnsan, 76/31.

⁵¹¹ En’âm, 6/93; Zümer, 39/32.

⁵¹² Bakara, 2/35; A’râf, 7/19, 23.

⁵¹³ Kâf, 50/29.

⁵¹⁴ Fâtır, 35/32; Neml, 27/44; Bakara, 2/231.

Bursevî “*Ta ki Allah, iman edenleri ortaya çıkarsın ve aranızdan şahitler edinsin. Allah zalimleri sevmez.*”⁵¹⁵ âyetinde geçen “Allah zalimleri sevmez” ifadesinin “Allah onlara buğzeder, onları sevmez.” manasında olduğunu belirtir. Allah açıkça imana ters düşen düşünce ve inançlara sahip olanlara, yahut kâfirlere buğzeder, onlara yardım etmez demektir.⁵¹⁶

Bir diğer âyet ise: “*Bir kötülüğün cezası, ona denk bir kötülüktür. Kim bağışlar ve barışı sağlarsa, onun mükâfatı Allah’a âiddir. Doğrusu O, zalimleri sevmez.*”⁵¹⁷ Yani Allah, kötülüğü başlatanları ve intikamda haddi aşanları sevmez. Âyette haksızlık ve zulüm yapanı cezalandırmak meşru kılınmış, bu cezalandırmada misliyle karşılık vermek de şart kılınmıştır. Eğer cezalandırmada eşit bir karşılık verilmezse, bu zulüm sayılır ve Allah bu şekilde davranan zalimleri sevmez.⁵¹⁸

5-Hâinler

Allah Teâlâ’nın sevmediği kişiler grubundan bir diğeri de hâinlerdir. Sözlükte “hıyanet” sözleşmeyi gizlice bozmak suretiyle hakka muhalefet etmek demektir. Hıyanet ve nifak birdir. Çünkü “hıyânet” kelimesi söz ve emânet hakkında kullanılırken, “nifak” ise din hakkında kullanılır. Bu kelimeler anlam olarak birbirlerinin içine giren bir mana taşımaktadır. Hıyanet kelimesinin zıd anlamlısı da emânettir.⁵¹⁹

Kur’ân’da Allah’ın hâinleri sevmediği üç yerde geçmektedir:

Bursevî bu âyetleri şu şekilde açıklar: Birincisi kişinin kendine ihânet etmesidir, “*Kendilerine hıyanet edenleri savunma; çünkü Allah dâima hâinlik yapıp günah işleyenleri sevmez.*”⁵²⁰ Bursevi, bu âyetteki hâinliğin, günah işleyerek kendine

⁵¹⁵ Âl-i İmran, 3/140.

⁵¹⁶ Bkz. Bursevî, *Tefsîru Rûhu’l Beyân*, C. 2, 100.

⁵¹⁷ Şûra, 42/40.

⁵¹⁸ Bkz. Bursevî, *Tefsîru Rûhu’l Beyân*, C. 8, 335.

⁵¹⁹ İsfahânî, *Müfredât*, 370.

⁵²⁰ Nisâ, 4/107.

haksızlık etmek anlamında olduğu söyler. Ayette kendilerine hıyanet etmedikleri halde hıyanet ettikleri söylenmektedir. Çünkü hıyanetlerinin zararı kendilerine dönecektir.⁵²¹

İkincisi kişinin yaptığı anlaşmaya ihanet etmesidir: “*Bir topluluğun anlaşmaya hıyanet etmesinden korkarsan, sen de onlara karşı anlaşmayı bozarak aynı şekilde davran. Çünkü Allah hâinleri sevmez.*”⁵²² Burada ihânetten maksat topluluklar arasında yapılan anlaşmalara ihânet etmektir. Bursevi, bu âyeti şöyle açıklar: “Eğer anlaşma yaptığınız bir kavmin verdiği sözden döneceğini hissedip, çeşitli alâmetlerle onların hâinlik edeceğinden korkarsanız, onlara aynı şekilde cevap verebilirsiniz. Onlara anlaşmayı bozduğunuzu gösterin ve anlaşmayı iptal ettiğinizi açıkça söyleyin. Anlaşma devam ediyor zannederlerken savaş açmanız doğru olmaz.”⁵²³

Üçüncüsü ve en büyüğü ise Allah Teâlâ’ya ihanet ve nankörlük etmektir: “*Allah, iman edenleri korur. Şu da muhakkak ki Allah, hain ve nankör olan herkesi sevgisinden mahrum eder.*”⁵²⁴ Bursevi, bu âyeti ise : “Yâni mü’minlerden müşriklerin zararlarını uzaklaştırma konusunda mübalağa eder ve onların eziyetlerinden ziyadesiyle korur. Allah’ın emir ve yasaklarına ya da bunlardan başka emânetlerine hıyanet eden ve nankörlükte ileri gidenleri ise sevgisinden mahrum eder, onlara yardım etmez.” olarak açıklar.

Âyette hâinlik ve nankörlük işlemekte devam eden kimsenin tevbe edemez hâle geleceğine tenbih vardır. Kul tevbe etmediği vakit ise, daha önceki bölümde geçtiği gibi, Allah onu tevbe edenlere ve temizlenenlere vaad ettiği sevgi ile sevmez. Bu vaad ettiği sevgi ise onlara mükâfat ve nimet vermesidir. Kulun Allah’a muhabbeti ise O’na yakınlık istemesidir.

Küfür de hıyanetten sayılır. Çünkü küfür, insana Allah’ın bir emâneti olan nefsi helâk etmektir. Hıyanet bütün âzâlarda görülebilir. Bu yüzden Allah Teâlâ: “*Çünkü kulak, göz ve gönül, bunların hepsi o(yaptığı)ndan sorumludur.*”⁵²⁵ buyurmuştur. Hıyanet

⁵²¹ Bkz. Bursevî, *Tefsîru Rûhu’l Beyân*, C. 2, 279.

⁵²² Enfâl, 8/58.

⁵²³ Bkz. Bursevî, *Tefsîru Rûhu’l Beyân*, C. 3, 363.

⁵²⁴ Hac, 22/38.

⁵²⁵ İsrâ, 17/36.

aynı zamanda namazda, oruçta ve benzerlerinde de cereyan edebilir. Bu, ya bu ibadetleri, ya da onların zâhir ve bâtın şartlarından birini terk ile olur. Mesela güneşin battığından şüphe olmasına rağmen iftar etmek oruç hıyanettir. Hıyanet etmek aynı zamanda münafıklık alâmetlerinden sayılmıştır. Nitekim Rasulullah (s.a.): “Münafığın alâmeti üçtür: Konuşunca yalan söyler, söz verince sözünde durmaz, kendisine bi şey emânet edilince hıyanet eder.”⁵²⁶ buyurmuştur.

Kâmil bir mü'mine hâinlerin hilesi zarar vermez, her zaman Allah ona yardım eder. Çünkü Allah hâinleri sevmez. Bu sebepten dolayı da onlara yardım etmez. Mü'mini ise sever ve ona yardım eder. Âyette nefis-i emmareyi ıslah etmeye ve onu kötü sıfatlardan kurtarmaya tenbih vardır.⁵²⁷

6-Kendini Beğenip Böbürleneler ve Şımaranlar

Sözlükte “fahır” insanın dışında bulunan mal, şöhret ve rütbe gibi maddi değerlerle övünmektir. “Fehur” ise, iyi hasletlerini uzun uzadıya sayıp duran ve bu hasletlerden mahrum olan kimseleri küçük gören kişidir.⁵²⁸ Allah Teâlâ, kendini beğenip böbürlenmiş insanları sevmediğini şu ayetlerde zikretmiştir: “*Küçümseyerek insanlardan yüz çevirme ve yeryüzünde böbürlenerek yürüme. Zira Allah, kendini beğenmiş övünüp duran kimseleri asla sevmez.*”⁵²⁹ Bursevî, âyetin şu manayı içerdiğini ifade eder: Selam verdiğin, konuştuğun veya karşılaştığın zaman tevâzu sahibi olarak yüzünün tamamını insanlara çevir. İnsanları hakir görerek büyüklük taslayanların yaptığı gibi, konuşurken onları küçümseyerek yüzünün bir tarafını çevirme. Güzel muâmele etme bakımından zengin ve fakir senin için aynı olsun. Ve yeryüzünde de, elde ettiğin nimetlerden kaynaklanan şımarıklık ve kibir içinde kendini beğenerek yürüme. Çünkü Allah, yürüyüşünde büyüklük taslayan ve böbürlenmiş,

⁵²⁶ Buhâri, İmân 24, Şehâdât 28, Vesâyâ 8, Edep 69; Müslim, İmân 107-108; Tirmizî, İmân 14; Nesâî, İmân 20.

⁵²⁷ Bkz. Bursevî, *Tefsîru Rûhu'l Beyân*, C. 6, 38.

⁵²⁸ Bkz. İsfahânî, *Müfredât*, 783; Bursevî, *Tefsîru Rûhu'l Beyân*, C. 7, 85.

⁵²⁹ Lokmân, 31/18.

nimet ve zenginlik sebebiyle insanlara zulmeden nazlı ve cilveli kimseyi sevmez, bilakis ona gazap eder.⁵³⁰

Diğer bir âyet ise: “Allah’a ibadet edin ve O’na hiçbir şeyi ortak koşmayın. Ana babaya, akrabaya, yetimlere, yoksullara, yakın komşuya, uzak komşuya, yakın arkadaşına, yolcuya, ellerinizin altında bulunanlara iyi davranın; Allah kendini beğenen ve dâimâ böbürlenip duran kimseyi sevmez.”⁵³¹ Allah, büyüklenen, ana babaya, akrabalarına, komşu ve dostlarına burun kıvrarak kendini beğenen ve onlara karşı kibirlenip haklarına riâyet etmeyen kimseyi sevmez. Bursevî, kendini beğenmenin ve böbürlenmenin nefsin sıfatlarından olduğunu söyler. Allah Teâlâ ise nefsi de sıfatlarını da sevmez. Çünkü nefis de Allah’ı sevmez. Nefis dünyâyı, dünyanın süslerini ve ona uygun şeyleri sever.⁵³²

Yine bir başka âyet: “(Allah bunu) elinizden çıkana üzülmeysesiniz ve Allah’ın size verdiği nimetlere şımarımayasınız diye açıklamaktadır. Çünkü Allah, kendini beğenip böbürlenmiş kimseleri sevmez.”⁵³³ Bursevî, “Elinizden çıkan” ile kastedilen manânın âfiyet, sıhhat, bolluk ve mal gibi dünya nimetleri olduğunu ifade eder. Bütün nimet ve musibetlerin önceden takdir edilmiş olduklarını bilen kimse, kaybettiğine fazla üzülmediği gibi, sahip olduğuna da fazla sevinmez. Zira sahip olduğu nimetleri yakın bir zamanda kaybetmesi takdir edilmiş olabilir. Bu âyet-i kerimenin amacı, Allah’a teslim olmayı engelleyen üzüntü ve kendini beğenip böbürlenmeyi ortadan kaldırmaktadır. Bu nedenle âyetin sonunda şöyle buyrulmuştur.

“Çünkü Allah kendini beğenip böbürlenmiş kimseleri sevmez.” Çünkü dünya zevkleriyle sevinen ve onları değerli gören kimse şüphesiz olarak onlarla övünüp böbürlenir. Kendini beğenmek, insanın kendisinde bir fazilet var olduğunu düşünerek, kendini üstün saymasından doğan bir kibirdir. Ayrıca âyet-i kerimede bahsedilen şımarıklığa varan sevincin yasaklanmasının âyetin son kısmına tahsis edilmesi bu

⁵³⁰ Bkz. Bursevî, *Tefsîru Rûhu'l Beyân*, C. 7, 84-85.

⁵³¹ Nisâ, 4/36.

⁵³² Bkz. Bursevî, *Tefsîru Rûhu'l Beyân*, C. 2, 206-207.

⁵³³ Hadid, 57/23.

durumun elinden çıkana üzülmekten daha çirkin olduğuna işârettir.⁵³⁴ Nitekim Allah Teâlâ: “Şımarma! Bil ki Allah şumarıkları sevmez.”⁵³⁵ Âyetiyle dünya lezzetleriyle sevinen ve onunla hoşnut olanları sevmediğini bildirmiştir. Çünkü bu sevgiler, Allah’ın sevgisine engel teşkil etmektedir.

7-İsraf edenler

İsrâf sözlükte “haddi aşma, gaflet, cehalet, hata” gibi anlamlara gelmektedir. Genel olarak her türlü davranışta dînî ölçülerin sınırını aşmayı, ve imkânları şer-î olmayan amaçlar için harcamayı ifade eder. Allah için yapılmayan her türlü infak, az da olsa, çok da olsa, israftır.⁵³⁶ Gazâlî’ye göre ise; dinin, âdetlerin ve insanlığın gerekli kıldığı yerlere gerektiği kadar harcamak cömertlik, bu ölçülerin altına düşmek cimrilik, bunların üstünde harcama yapmak ise israftır.⁵³⁷

Kur’ân’da Allah Teâlâ israf edenleri sevmemesi konusunda şöyle buyurmaktadır: “*Ey Âdem oğulları! Her mescide gidişinizde süslerinizi güzel elbiselerinizi giyin; yiyin, için, fakat israf etmeyin; çünkü Allah israf edenleri sevmez.*”⁵³⁸ “Çardaklı ve çardaksız bahçeleri, ürünleri çeşit çeşit hurmaları, ekinleri, birbirine benzer ve benzemez biçimde zeytin ve narları yaratan O’dur. Her biri meyve verdiği zaman meyvesinden yeyin. Devşirilip toplandığı gün de hakkını verin, fakat israf etmeyin; çünkü Allah israf edenleri sevmez.”⁵³⁹ Bursevî’ye göre âyetlerde ki “Fakat israf etmeyin” cümlesi şu manaları içermektedir:

Helâl olan şeyleri haram saymayın. Çünkü helâli haram saymak, malın zayi olmasına neden olur ki, bu israftır.

Ya da Allah’ın haram kıldığı yiyecek, içecek ve giyecekleri kullanarak israf etmeyiniz.

⁵³⁴ Bkz. Bursevî, *Tefsîru Rûhu’l Beyân*, C. 9, 375-376.

⁵³⁵ Kasas, 28/76.

⁵³⁶ Bkz. İbn Manzur, *Lisânü’l Arab*, C. 9, 148-149.

⁵³⁷ Bkz. Gazâlî, *İhyâu Ulûmi’d-din*, C. 3, 132-133.

⁵³⁸ A’raf, 7/31.

⁵³⁹ En’âm, 6/141.

Yahut da bedeninin ihtiyacından fazla yiyerek ve içerek israf etmeyiniz. Çünkü bu durumda israf kabilindedir.⁵⁴⁰

Bursevî israf hakkında büyüklerden birinin şu sözünü almıştır: “İsraf, kişinin iştahının çektiği her şeyi yemesidir.” O’na göre himmetinin tamamını yemeye ve içmeye sarfeden kimse, şüphesiz insanların en değersiz ve en zelilidir.

Te’vilâtü’n Necmiyye’de israf iki kısma ayrılmıştır. İfrat ve tefrit. Zarûri ihtiyaçtan fazla, şeriatın hilafına olan, tabiat, şehvet, gaflet, terk-i edeb veya oburca yenen her şey ifrata girer. Tefrit ise zaruri ihtiyaç miktarından aşağısını yemektir. Kulluk görevini yerine getiremeyecek kadar yemeyi azaltmaktır. Rububiyet hakkını eda etmek için, az yiyerek nefsi helâk etmektir. Böylece ya nefsin hakkı zayi olur, ya da nefsânî hazlar uğruna rububiyetin hukuku zâyi olur. Yâhut da yine nefsânî arzuların peşinde koşarak rubûbiyet hukukunu yerine getirme istidadında olan kalp, ruh ve sırrın hukuku zâyi olur.

Şu durumda “İsraf etmeyin” cümlesinin mânâsı: “Nefsânî hazlarınız için bizim haklarımızı da, sizin haklarınızı da zâyi etmeyin.” demektir.⁵⁴¹

8-Kibirlenenler

Bu bölümde ele alacağımız son grup ise kibirlenenlerdir. Sözlük anlamı “büyüklük” olan kibir, “insanın kendini başkasından büyük görmesi ve kendini beğenmesidir.”⁵⁴²

Gazâli, kibri bâtinî ve zâhirî olmak üzere iki kısma ayırır. Bâtinî kibir, nefisteki bir ahlaktır. Zâhirî kibir ise âzâlarda görülen kibirdir. Aslında insanın içindeki ahlâka kibir denilir. Çünkü dışa yansıyan hareketlerin kaynağı bu duygudur. Bu sebepten dolayı, hastalık âzâlarda görüldüğü zaman “kibirlendi”, görülmediği zaman ise “o kibirlidir” derler. Yani, kibrin kaynağı insanın tabiatında bulunan ahlâktır. Bu da kendisini başkalarına karşı üstün gösterme isteğidir.⁵⁴³

⁵⁴⁰ Bursevî, *Tefsîru Rûhu'l Beyân*, C. 3, 154-155.

⁵⁴¹ Bkz. Bursevî, *Rûhu'l Beyân* C. 6, 76-77.

⁵⁴² Bkz. İbn Manzur, *Lisânü'l Arab*, C. 5, 125-126; Bkz. İsfahâni, *Müfredât*, 886-888.

⁵⁴³ Bkz. Gazâli, *İhyâu Ulûmi'd-din*, C. 3, 738.

Kibirlenenler hakkında Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: *“İlâhınız bir tek ilahtır. Fakat âhirete inanmayanlar var ya, onların kalpleri inkârcı, kendileri de büyüklük taslayan kimselerdir. Hiç şüphesiz Allah, onların gizlediklerini de açığa vurduklarını da bilir. O, büyüklük taslayanları asla sevmez.”*⁵⁴⁴ Bu âyette Allah, tevhid karşısında kendilerini büyük görenlerin hepsini asla sevmediğini bildirir. Bursevi’ye göre “büyüklük taslamak”, kendisini olduğundan üstün görmek ve hakkı inkâr etmektir. Nitekim el-Avârif’te şöyle denilir: Kibir, insanın kendisinin başkasından daha büyük olduğunu zannetmesidir. Tekebbür ise bu zannını ortaya koymasıdır. Bir hadiste şöyle buyrulmuştur: “Kalbinde zerre kadar kibir olan cennete giremez. Yine kalbinde zerre ağırlığınca iman olan da cehenneme giremez.”⁵⁴⁵ Hattâbi’nin görüşü şöyledir: “Bunun iki te’vili vardır: Birincisi, hadiste kastedilen küfür kibridir. Çünkü o, imânın karşılığı olarak kullanılır. Diğerisi ise Allah Teâlâ o kimseyi cennete sokmak isterse, kalbinden kibri çeker alır ve böylece kibirden temizlenmiş olarak cennete girer.” Şu halde tevâzu ve kimseye karşı büyüklenmemeye sarılmak gerekir. Çünkü tevâzu, cennet kapılarından bir kapı, övünmek ise cehennem kapılarından bir kapıdır. Bize gerekli olan, cennet kapılarını açmak ve cehennem kapılarını kapatmaktır. Kişi, mânâ devletine, hâl riyasetine ve makam üstünlüğüne ancak tevâzu süsü ve fenâ zînetiyle ulaşabilir.⁵⁴⁶

2.3.2.3. Kulların Allah’a Olan Muhabbeti

Kur’ân’da muhabbet, Allah’ın kulunu sevmesi ve kulun Allah’ı sevmesi olarak iki temel bölümden oluşmaktadır. Bir çok müfessir ve mutasavvuf bu çift yönlü sevginin varlığına şu âyeti delil göstermektedir: *“Ey iman edenler! Sizden kim dîninden dönerse (bilsin ki) O, öyle bir kavim getirir ki Allah onları sever ve onlar da O’nu severler.”*⁵⁴⁷ Bu âyette önce Allah’ın kulu sevdiği, sonra da kulun Allah’ı sevdiği bildirilmiştir. Biz de bu sıraya uyarak, önce Kur’ân’da bize bildirilen Allah’ın sevdiği ve sevmediği kullardan bahsettik. Bu bölümde ise kulların Allah sevgisi ile ilgili âyetleri ele alacağız.

⁵⁴⁴ Nahl, 16/22-23.

⁵⁴⁵ Müslim, İman 147.

⁵⁴⁶ Bkz. Bursevî, *Rûhu’l Beyân*, C. 10, 357-358.

⁵⁴⁷ Mâide, 5/54.

Allah, Kur'ân'da mü'minlerin Allah'a olan sevgilerini müşriklerinkinden ayırarak, imân edenlerin sevgisinin, kâfirlerin putlarına olan sevgisinden daha şiddetli olduğunu bildirmiştir: *“İnsanlardan bazıları Allah'dan başkasını Allah'a denk tanrılar edinir de onları Allah'ı sever gibi severler. İman edenlerin Allah'a olan sevgileri ise çok daha fazladır.”*⁵⁴⁸ Müşriklere göre taptıkları putlar Allah'la eşti ve O'na benzemektedir. Onlardan fayda ve zarar umuyor, isteklerini onlara arz ediyorlardı.

Bursevî, kulun Allah'a olan muhabbetini şöyle açıklar: “Muhabbet” kelimesi, buğday ve arpa tanesi gibi tane mânâsına gelen “habb” kökündendir. Her ikisi de acâib gelişmelerin başlangıç ve merkez noktası olması sebebiyle süveydâ-yı kalb dediğimiz nokta, bildiğimiz taneye benzetilmiştir. Bu kelime kalb için kullanılırsa “kalbin meyli” mânâsına gelir. Çünkü kalbte sürekli bir arzu ve meyil vardır. Kulun Allah'a olan muhabbeti, emirlerinde ve nehiyelerinde devamlı Allah'a itâat içinde olmayı irâde etmesidir. Allah'ın kula muhabbeti ise ona ikramda bulunmayı, onu tâatında kullanmayı ve onu kötülüklerden korumayı irâde buyurmasıdır.⁵⁴⁹ Bursevi, kulun Allah muhabbeti hakkında âlimlerin şu görüşünü nakleder: “Karşılık beklentisi içinde olan her türlü muhabbet illetli bir sevgidir. Buna karşılık gerçek muhabbet bütün tamah ve isteklerden arınmış, saf muhabbettir.”⁵⁵⁰

Bursevî, mü'minlerin Allah'a olan sevgi ve muhabbetleri asla kesinti kabul etmediği için, Allah'ın mü'minlerin muhabbetini müşriklerin sevgisinden ayırarak onların sevgisinin daha şiddetli olduğunu belirttiğini ifade eder. Müşriklerin putlara olan sevgisi bozuk inançlara bağlı olduğu için, kolaylıkla yok olmaktadır. Bu yüzden şiddetli musibet zamanlarında müşrikler putlarını bırakıp Allah'a dönüyorlardı. Bazen bir puta ibadet ediyor, daha sonra başka bir putu beğendiklerinde ise öncekini bırakıp buna tapıyorlardı. İman edenlerin Allah'a olan sevgilerinin pek kuvvetli olmasının sebebine gelince, önce Allah'ın onları sevmiş, sonra da onların Allah'ı sevmiş olmalarıdır. Muhakkak ki Allah'ın şahitlik ettiği muhabbet en kâmil muhabbettir. Ezelde Allah'ın muhabbetine ehil olmayan kimseler O'nu sevemez. Allah haricindeki şeylere gönül bağlarlar. Nefsâni arzu ve isteklerine uyup onun isteklerini yerine

⁵⁴⁸ Bakara, 2/165.

⁵⁴⁹ Bursevî, *Tefsîru Rûhu'l Beyân*, C. 1, 270.

⁵⁵⁰ A.g.e., C. 10, 393.

getirmeye çalışırlar. Kâfirlerin bazıısı bâtilı seviyor ve ona tapıyor, bazıısı da evladlarını seviyor ve onlara tapıyor. Çocuk, eş ve mal sevgisi Allah sevgisine mâni olur. Ezelde Allah'ın muhabbetine ehil olan kimselerin ise kalp aynalarına muhabbet akseder. Kalp Allah'tan başka şeylerle alâkasını keser. Çünkü bu muhabbet vahdet âleminden gelmekte olup her hangi bir ortaklığı kabul etmez.⁵⁵¹

Nitekim Allah Teâlâ, kendi sevgisine karşı hiçbir sevginin denk tutulmamasını istemektedir. Aksi halde kullarını başlarına gelebilecek bir felâkete karşı da uyarılmaktadır:

“De ki: Eğer babalarınız, oğullarınız, kardeşleriniz, eşleriniz, hısım akrabanız, kazandığınız mallar, kesada uğramasından korktuğunuz ticaret, hoşlandığınız meskenler size Allah'tan, Rasûlü'nden ve O'nun yolunda cihad etmekten daha sevgili ise artık Allah emrini getirinceye kadar bekleyin. Allah, fâsıklar topluluğunu hidâyete erdirmez.”⁵⁵²

Bursevî buradaki sevgiden maksadın, ihtiyari (iradeye bağlı) sevgi olduğunu belirtir. Yani, Allah ve Rasûlüne itâat sonucunu oluşturan bir sevgidir. Yoksa insanda mutlaka bulunan fitrî sevgi değildir. Bu sevgi, insanın tercihinine bağlı olmadığından yükümlü tutulmaz.⁵⁵³

Aynı zamanda Bursevî, İlâhi aşk ve Rahmâni sevginin, kulun kalbi üzerine yerleştiği zaman, ondaki mal, evlâd ve nefis konularındaki şirk damarlarının kesileceğini ifade eder.⁵⁵⁴ Ayrıca Allah sevgisi, sadece sevdiğini iddiâ etmekle tamam olmaz. Kimin doğru söylediğini anlamak için kişiyi çeşitli sıkıntılarla imtihan etmek gerekir. Sevgi, cefâ ile yok olmayan, vefâ ile de artmayan bir şeydir. Kişi çeşitli imtihanlara tâbii olduğu halde sevgi hâlâ duruyorsa, bu sevginin hakiki sevgi olduğu anlaşılır.⁵⁵⁵

Bursevî âyetin “Allah, fâsıklar topluluğunu hidâyete erdirmez.” kısmı için Te'vilât'tan şu görüşü aktarmıştır: “Dinin aslı, Allah Teâlâ'nın sevgisidir. Allah'ı sevme

⁵⁵¹ Bkz. A.g.e., C. 1, 270-271.

⁵⁵² Tevbe, 9/24.

⁵⁵³ Bursevî, *Tefsîru Rûhu'l Beyân*, C. 3, 403.

⁵⁵⁴ Bkz. A.g.e., C. 1, 424.

⁵⁵⁵ Bkz. A.g.e., C. 2, 102.

(mahabbetullah) istidadını, zikredilen şeylere tahsis eden kimse fâsık olur. Fâsıklık, Yaratan'ı sevmeyi bırakıp yaratılanı sevmeye yönelmektir. Yaratılanın sevgisini Yaratan'ın sevgisine tercih eden ilâhi feyzi kabul için olan fitrî istidadını yok etmiş ve mahrumiyeti hak etmiş olur.⁵⁵⁶

Allah Teâlâ, O'nu sevdiğini iddia edenlerin, Rasûlünün bildirdiği emir ve yasaklarına uymalarını, eğer bu şekilde davranırlarsa O'nun rahmet ve mağfiretine nâil olacaklarını bildirmektedir:

“(Rasûlüm!) De ki: Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyunuz ki Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın. Allah son derece bağışlayıcı ve esirgeyicidir.”⁵⁵⁷ Bu âyete göre, Allah'ı sevme iddiasında bulunan birisinin, O'nun habibine, yani rasûlüne uyması gerekmekte, bunun sonucu olarak da Allah sevdiğine af ve merhametini göstermektedir.

Bursevî'nin âyetle ilgili açıklaması şudur: Muhabbet, nefsin gördüğü kemal sebebiyle bir şeye meyletmesidir. Kul hakiki kemâlin ancak Allah'a mahsus olduğunu bilip, kendinde ve başkasında gördüğü kemâlin de Allah'dan ve Allah'ın yardımıyla olduğunu idrâk ettiği müddetçe muhabbeti sadece Allah'a ve Allah için olacaktır. Bu da Allah'a itâatı dilemeyi gerektirir. Muhabbet; “itâatı istemek” şeklinde açıklanmış ve Allah'a itâat, yukarıdaki âyette geçtiği gibi Rasûlullah (s.a.)'e tâbi olmayı gerekli kılmıştır. Mü'minin Rasûlullah'a itâate çok önem vermesinin sebebi budur.⁵⁵⁸

Bursevî'ye göre Rasûlullah'a itâatin bir sonucu olarak Kur'ân'ı sevmek ve onu okumaktan hoşlanmak da muhabbetin alâmetlerindedir. Bu şekilde hareket etmeyen kimse Rasûlullah'ın yoluna sülûkten yüz çevirenlerden olur. Dünyada fakr ve zühdü tercih etmek de ona olan muhabbetin kemâline işarettir.⁵⁵⁹ Muhabbetin zirvesi ise, bir şeyi seven kişinin, o şeyi sevmeyi de sevmesi durumudur.⁵⁶⁰ Hatta bu sevgi birinci

⁵⁵⁶ Bursevî, *Rûhu'l Beyân*, C. 7, 271.

⁵⁵⁷ Âl-i İmran, 3/31.

⁵⁵⁸ Bkz. Bursevî, *Tefsîru Rûhu'l Beyân*, C. 2, 22.

⁵⁵⁹ Bkz. A.g.e., C. 3, 330.

⁵⁶⁰ Bkz. A.g.e., C. 8, 28.

bölümde geçtiği gibi kişinin ölümüne sebep olacak olsa bile kişi bu sevgiden asla vazgeçmez.

Bursevî, insânî hırsın muhabbetin özünü teşkil ettiğini belirtir. Bu duygu, dünya ve onun zevklerine yönelmiş ise “hırs” olarak, Allah’a ve O’nun yakınlığına yönelmiş ise “muhabbet” olarak adlandırılır. Hırsta fazlalık muhabbette eksikliğe, hırsta eksiklik ise muhabbette fazlalığa yol açar. Muhabbet ateşi yandığı vakit oraya dünya ve ahiret mahubları atıldıkça muhabbetin ateşi sükun bulmaz. Bilakis o ateşin odunu olurlar, peşpeşe gelip üst üste yığılır ve muhabbet “yeter yeter” der.⁵⁶¹

2.3.2.4. Kulların Birbirini Sevmesi

Kur’ân’da Allah’ın kullarına sevgisi ve kulun Allah sevgisinin haricinde bir de kulların birbirleri arasındaki sevgi zikredilmiştir. Biz de son olarak bu sevgiyi ele alarak konuyu tamamlamak istiyoruz.

Allah Teâlâ mü’minlerin kalpleri arasındaki sevgiyi kendisinin yarattığını çeşitli âyetlerde bildirmiştir: *“İman edip salih ameller işleyenler için Rahman (gönüllerde) bir sevgi yaratacaktır.”*⁵⁶² *“Kaynaşmanız için size kendinizden eşler yaratıp aranızda sevgi ve merhamet peydâ etmesi de O’nun (varlığının) delillerindedir.”*⁵⁶³ *“ Ve onların kalblerinin arasını uzlaştırdı. Sen yeryüzünde bulunan her şeyi verseydin, yine onların kalblerinin arasını uzlaştıramazdın.”*⁵⁶⁴

Bursevî mü’minler arasındaki sevginin, kişinin din kardeşiyle uyuşması ve ruhların kaynaşması sebebiyle olduğunu ifade eder. Ülfet ve muhabbet, seçkin kullarla sohbeti kuvvetlendirir, bu da kişinin kendi hatalarını düzeltmesi için çok önemlidir. Bu kimselere sadece bakmak bile fayda verir. İlim ehli ve güzel ahlâk sahibi kimselerle berâber olmak ganimet bilinir. Onları sevmek Allah Teâlâ’nın muhabbetinden ileri geldiği gibi onlarla ünsiyet, Allah Teâlâ ile ünsiyettir. Onlarla bir olmak, Allah’a bağlılığın bir alâmeti, başkalarıyla beraber olmak ise nefse bağlı olmanın belirtisidir. Nitekim Allah Teâlâ, mü’minlerin arasında muhabbet ve ülfeti arttırmak için günde

⁵⁶¹ Bkz. A.g.e., C. 9, 130.

⁵⁶² Meryem, 19/96.

⁵⁶³ Rûm, 30/21.

⁵⁶⁴ Enfâl, 8/63.

beş vakit mahalle mescidinde, haftada bir şehrin camisinde, senede iki defa bayram için yakın beldelerin camilerinde biraraya gelmelerini ve ömürde bir kez de hac için bütün beldelerden mü'minlerin Kâbe'de toplanmalarını emretmiştir.⁵⁶⁵

Bursevî, kulların arasındaki muhabbeti Kâşi'nin Te'vilât'ından nakleder; muhabbet/dostluk dört türlü olur:

1. Hullet-i tâmme-i hakîkiyye ki ruhâni muhabbettir ve ruhların birbirini tanıyıp uygun olmaları esasına dayanır. Peygamberlerin ve evliyâların birbirine olan muhabbeti bu şekildedir.

2. Muhabbet-i kalbiyyedir ki bu yüksek ahlâkın ve kâmil sıfatların birbirine olan uyumuna dayanır. Sâlihlerin birbirine olan muhabbeti, ümmetlerin peygamberlerine olan muhabbeti ve müridlerin şeyhlerine olan muhabbeti bu şekildedir. Bu iki muhabbet çeşidinin zâhiri ve mânevi pek çok fayda ve neticeleri vardır.

3. Muhabbet-i akliyyedir ki dünyevi faydalar elde etmek esasına dayanır. Tüccâr, üretici, işveren ve çalışanların birbirine, ihtiyaç sahiplerinin zenginlere olan muhabbeti bu şekildedir.

4. Muhabbet-i nefsâniyyedir ki hissî ve şehvî lezzetlere istinâd eder. Bu iki muhabbet çeşidi de zeval kabul eder ve sevgi tam anlamıyla meydana gelmediği ve istenilen neticeler elde edilmediğinde dostluk düşmanlığa dönüşür.⁵⁶⁶

Allah Teâlâ sevgiyi, dilerse düşmanının kalbine bile vereceğini bildirmiştir:

*“Musâ'yı sandığa koy; sonra onu denize (Nil'e) bırak; deniz onu kıyıya atsın da, benim düşmanım ve onun düşmanı olan biri alsın. (Ey Musâ! Sevilmen) ve benim nezaretimde yetiştirilmen için sana kendimden sevgi verdim.”*⁵⁶⁷ Yani Allah onların kalplerine öyle bir sevgi tohumu ekti ki Musâ'yı gören artık ondan ayrılamaz oldu. Bu yüzden Allah düşmanı olan Firavun onu sevmiş ve âilesine almıştır. Bursevî, Te'vilâtü'n-Necmiyye'den şu nakli yapar: Sana kendimden bir sevgi verdim ki beni seven seni de benim muhabbetimle gerçekten sevsin, benim ve senin düşmanın ise seni taklid üzere sevsin. Nitekim Âsiye Allah'ın sevgisi ile onu gerçekten sevmiş ve sevgisi hiç

⁵⁶⁵ Bkz. Bursevî, *Tefsîru Rûhu'l Beyân*, C. 3, 367-368.

⁵⁶⁶ Bkz. Bursevî, *Rûhu'l Beyân*, C. 18, 460.

⁵⁶⁷ Tâhâ, 20/39.

değişikliğe uğramamıştı. Firavun ise sevgisi taklidi olduğu için en küçük bir ters harekette Musâ (a.s.)'a beslediği sevgi kaybolmuştur.⁵⁶⁸

Bursevî, sevdiğini Allah için sevmenin, sevmediğini de Allah için sevmemenin, imanın asıllarından bir asıl ve yüksek bir ahlâk olduğunu belirtir. Sâdık muhabbet bâtındaki mesafeler ile olmaz, ancak iç temizliğinden sonra olur. Bu da insanın inancının ve gittiği yolun bir olmasına bağlıdır. Eğer kalpler arasında bir uyum varsa bu saf sevgiye dönüşür. Ama bu uyum sağlanamamış ise, iyi insanlar bile bu durumdan etkilenerek yanlış yapabilirler.⁵⁶⁹

Son olarak Allah'ın Kur'an'da ki en güzel kıssa olarak nitelendirdiği ve insanın mecâzi aşktan hakiki aşka geçişinin en güzel örneğinin verildiği Yusuf (a.s.)'ın kıssasında, Züleyhâ'nın sevgisinin zikredildiği âyetle bu bölümü bitirmek istiyoruz:

*“Şehirdeki bazı kadınlar: “Azizin karısı, uşağının nefsinden murad almak istiyormuş! Sevdâ onun kalbine işlemiş! Biz onu gerçekten açık bir sapıklık içinde görüyoruz!” dediler.”*⁵⁷⁰ Bursevî'ye göre sevdânın kalbe işlemesi; muhabbetin Züleyhâ'nın gönlünün zarfını yarmış olmasıdır. Yâni Yusuf'a duyduğu sevdâ, Züleyhâ'nın kalbinin dış zarfını yarıp geçerek gönlüne ulaştı, bağrını yaktı.⁵⁷¹

Bursevî'de İbn Arabi ve Mevlâna çizgisini takip ederek, var etmenin asıl sebebinin muhabbet olduğunu söyler. Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurur: “Ben gizli bir hazine idim, bilinmeyi sevdim.”⁵⁷² Aynı zamanda muhabbetin dereceleri olduğunu belirten Bursevî, bunları şu şekilde sıralar; muvâfakat, sonra meyil, sonra sevgi, sonra hevâ, sonra da deli divâne (veleh) olmaktır. Muvâfakat insan tabiatına, meyil nefse, sevgi kalbe, muhabbet kalbin bâtını olan fuâda aiddir. Hevâ sevginin fazla oluşu, deli divâne olmak (veleh) ise hevânın artmasıdır.⁵⁷³ Aşırı aşk sahibi kınanmaz, mazur görülür.

⁵⁶⁸ Bkz. Bursevî, *Rûhu'l Beyân*, C. 12, 209.

⁵⁶⁹ Bkz. Bursevî, *Tefsîru Rûhu'l Beyân*, C. 2, 20.

⁵⁷⁰ Yûsuf, 12/30.

⁵⁷¹ Bkz. Bursevî, *Tefsîru Rûhu'l Beyân*, C. 4, 245.

⁵⁷² Aclûnî, II, 173.

⁵⁷³ Bursevî, *Tefsîru Rûhu'l Beyân*, C. 5, 359.

Çünkü aşk, delilik ve hastalık gibi semâvi bir afettir.⁵⁷⁴ Bursevî'nin bu sıralamasında da İbn Arabî'nin izleri görülmektedir.

Daha sonraki âyetlerde, kadınların Züleyha'yı kınadıkları bildirilmektedir: “*Kadın dedi ki: “İşte hakkında sizin beni kınadığınız kişi budur.”*⁵⁷⁵ Bursevî, aşıkları halkın kınamasının, muhabbetin kemâlinin alâmeti ve neticesi olduğunu ifade eder. Çünkü Allah Teâlâ, bir kulunu kendisi için seçtiği zaman, o kulunun sevgisini başkalarının gönlünden çekip alır. Bu sebepten dolayı hal sahibi kimselerin çoğu kötülenip, ayıplanırlar. Bu zâtlar, sınırı aşmışlar ve kan içerisinde misk olmuşlardır. Nasıl misk, fazladan sahip olduğu vasfı sayesinde kan cinsinden olmaktan çıkmış ise, âşıklar da içinde buldukları olgunlukların kendilerinde biraraya gelmesi sayesinde, eksiklik illetiyle mâlul kulların arasından çıkmışlardır. Züleyha'nın aşkı, mecâzi bir aşk olsa da hakikate ve doğruya bu aşk sayesinde erdiği için kendisini esas maksuda çekip götürmüştür. Sonunda iş mecazdan hakikate dönüşmüştür. Çünkü mecâz, hakikatin köprüsüdür.⁵⁷⁶

⁵⁷⁴ Bkz. A.g.e., C. 4, 245.

⁵⁷⁵ Yûsuf, 12/32.

⁵⁷⁶ Bkz. Bursevî, *Tefsîru Rûhu'l Beyân*, C. 4, 245-246.

SONUÇ

Tasavvufta nihâi makam ve en yüksek değer olarak görülen muhabbet, Allah'a ulaşma yollarından en etkili olanıdır. Dinî hasletler ve ahlâkî erdemler muhabbetin meyvesidir. Böylesine önemli bir yere sahip olduğu içinde sûfiler muhabbet kavramının üzerinde çokça durmuş, kendi bilgi ve tecrübelerine dayanarak muhabbetin çeşitli tariflerini yapmışlardır. Tezimizin konusu olan muhabbet kavramı, Rûhu'l Beyân Tefsiri'nde de İsmâil Hakkı Bursevî tarafından detaylı bir şekilde işlenmiş ve muhabbetin önemine vurgu yapılmıştır. Zaman zaman İbn Arabî ve Mevlânâ'nın da izlerinin görüldüğü Bursevî'nin muhabbet ile ilgili görüşleri hakkında ulaştığımız sonuçları şu şekilde sıralayabiliriz:

Bursevî, "Muhabbet" kelimesinin, buğday ve arpa tanesi gibi tane veya tohum mânâsına gelen "habb" kökünden alındığını ifade eder. Her ikisi de acâib ve garib gelişmelerin başlangıç noktasını teşkil etmesi sebebiyle süveydâ-yı kalb dediğimiz nokta, bildiğimiz taneye benzetilmiştir. Fakat kalb, sürekli bir arzu ve meyil içerisinde olduğundan dolayı, bu kelime kalb için kullanılınca "kalbin meyli" mânâsını taşır.

Bursevî'ye göre muhabbet; gönlün, gördüğü kemâl sebebiyle bir şeye, meyiletmesidir. Bu sebeple insan, hakiki kemâlin Allah'a mahsus olduğunu bildiği, kendinde ve başkasında gördüğü kemâlin de Allah'dan ve Allah'ın tevfiğiyle olduğunu ve ancak Allah'a nisbet edilmesi gerektiğini idrâk ettiği müddetçe muhabbeti yalnızca Allah'a ve Allah için olacaktır.

Bursevî muhabbeti beş derece olarak alır; muvâfakat, meyil, sevgi (vüdd), aşk (hevâ) ve sonunda da deli divâne (veleh) olmaktır. Muvâfakat insan tabiatına, meyil nefse, sevgi kalbe, muhabbet kalbin bâtını olan fuâda aiddir. Aşk (hevâ) sevginin fazla oluşu, deli divâne olmak (veleh) ise hevânın artmasıdır. Aşırı aşk, delilik ve hastalık gibi semâvi bir âfet olduğu için, aşk sahibinin mazur görülüp kınanmaması gerektiğini ifâde eder.

Muhabbetin en önemli şartı "Mahbûb" dışında herşeye uzak olmaktır. Çünkü Allah Teâlâ, kendisine ibâdetinde şirk kabul etmediği gibi, sevgi husûsunda da şirk kabul etmez. İlâhi aşk ve Rahmâni sevgi, kulun kalbini kaplayıp onu kuşattığında, ondaki mal, nefis ve evlâd konularındaki şirk damarları kesilecektir. Seven kimse öyle bir

sevgiye ulaşmalıdır ki, kalbinde sevgiliye muhabbet haricinde hiçbir şey kalmamalıdır. Bu, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in hâlidir.

Bursevi, kuru iddiâlarla sevgi olmayacağına dikkat çeker. Eğer ortada bir sevgi varsa bunun bâzı alâmetleri olması gerekir. Allah sevgisinin en büyük alâmetlerinden birisi de Rasûlünü sevmek ve O'na tâbi olmaktır. Çünkü Peygamberimiz, muhabbetin kutbudur, ve yolu da muhabbetin yoludur. Kim peygamberimize hakkıyla tâbi olursa o kimsenin bâtını, sırrı, kalbi ve nefsi Peygamberimiz'in batınıyla, sırrıyla, kalbiyle ve nefsiyle uyum sağlar ve muhabbete mazhar olur. Bu nedenle Peygamberimize tâbi olan kimsenin, ona tâbi olduğu miktarda Allah sevgisinden nasibi vardır. Bundan sonra Allah o kuluna muhabbet eder.

Rasûlullah'a itâatin bir sonucu olarak Kur'ân'ı sevmek ve okumaktan hoşlanmanın da muhabbetin alâmetlerindedir. Bu şekilde hareket etmeyen kimse Rasûlullah'ın yoluna sülûkten yüz çevirmiş olur.

Bursevî'ye göre sevgi, görülen eza ve cefâ ile yok olmayan, gösterilen vefâ ile de artmayan bir şeydir. Muhabbetin hakikatlerinden birisi de sabretmektir. Kişi çeşitli imtihanlara tâbii olduğu halde sevgi hâlâ duruyorsa, bu sevginin gerçek sevgi olduğu anlaşılır. Nitekim Dünyada fakr ve zühdü tercih etmek, Allah'a olan muhabbetin kemâline işarettir.

Ezelde Allah'ın muhabbetine lâıyk olmayan kimseler ise O'nu sevemez. O'ndan başka şeylere gönül bağlarlar. Nefsâni arzu ve isteklerine uyup onun isteklerini yerine getirmeye çalışırlar. Ezelde Allah'ın muhabbetine ehil olan kimselerin ise kalp aynalarına muhabbet akseder. Bu muhabbet vahdet âleminde gelmekte olup Allah'dan başkasına bağlılığı ve dolayısıyla her hangi bir ortaklığı kabul etmez.

Mahbûbiyet (Allah tarafından sevilme) makamı en üstün mertebedir. Çünkü, eğer bunun üstünde bir mertebe olmuş olsaydı Rasûlullah (s.a.)'e "Habîbullah", yâni "Allah'ın sevgilisi" denilmeyeceğini ifade eder.

Allah'ın sevmesi, sevdiklerini her türlü istenilmeyen ve sakınılan şeylerden koruması, onların şânını yüceltmesi ve onları en güzel şekilde mükâfatlandırmasıdır.

Allah'ın sevmemesi ise rahmetinden uzaklaştırması ve intikam almayı murâd etmesidir.

KAYNAKÇA

- Abdülbâki, Muhammed Fuâd *el-Mu'cemü'l-müfehres*, Beyrut: Dâru'l-Marefâh, 2012.
- Akkaya, Veysel. "Ahmed Ziyâüddin Gümüşhânevî'nin "Rûhu'l- Ârifin" Adlı Eserinde Allah Sevgisi", *I. Uluslararası Ahmed Ziyâüddin Gümüşhânevî Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 03-05 Ekim 2013. Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi, 2013, 265-273.
- Ateş, Süleyman. *İslâm Tasavvufu*, 4 bs. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 2004.
- Attâr, Feridüddin. *Tezkiretü'l Evliyâ*, trc. Süleyman Uludağ, İstanbul:Semerkand Yayın, 2013
- Aydın, Mehmet. "Hz. Mevlânâ'da ve Muhyiddin-i Arabî'de Aşk Kavramı", *3. Millî Mevlânâ Kongresi (Tebliğler)*, 12-14 Aralık 1988. Konya: Selçuklu Üniversitesi, 1988, 157-161.
- Beydâvî. *Envârü't Tenzîl ve Esrârü't Tevîl, Beydâvî Tefsiri*, trc. Abdülvehhab Öztürk, İstanbul: Kahraman yayınları, 2013.
- Bursevî, İsmâil Hakkı. *Mesnevî'nin Ruhu*, haz. Suat Ak, 1 bs. İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2012.
- _____. *Tefsîru Rûhu'l Beyân*, (İstanbul: Mektebetu Furkan, h.1417)
- _____. *Rûhu'l Beyân (Kur'ân Meâli ve Tefsiri)*, trc. Kâmil Yılmaz, vd., İstanbul: Erkam Yayınları, 2015.
- Camiî, Molla. *Levâmî (Aşk ve Şaraba Dâir)*, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Ta'rifât (Tasavvuf İstılahları)*, trc. Abdülaziz Mecdi Tolun, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2014.
- Çağrııcı, Mustafa. "Adâlet", *Diyânet İslâm Ansiklopedisi*, C. 1. Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, 2012.
- _____. "İhsan", *Diyânet İslâm Ansiklopedisi*, C. 21. Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, 2012.
- _____. "Sabır", *Diyânet İslâm Ansiklopedisi*, C. 35. Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, 2012.

- _____. "Zulüm", *Diyânet İslâm Ansiklopedisi* C. 44. Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, 2012.
- Çelik, İsa. "Hz. Mevlânâ'nın Düşüncesinde Aşk Kavramı", *Uluslararası Mevlânâ ve Mevlevilik Sempozyumu Bildiriler-1*, 26-28 Ekim 2007. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, 2007, 181-189.
- Çubukçu, Hatice. "Ebû Tâlib el-Mekkî ve Ebû Hamid Muhammed el-Gazâlî'de Muhabbet Anlayışı", Yayınlanmış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, 2010.
- Derin, Süleyman. "Gazzâlî'de Allah Sevgisi", *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırmalar Dergisi*, (2001): 143-159.
- Ergül, Âdem. *Kur'ân ve Sünnet'te Kalbî Hayat*, İstanbul: Altınoluk Yayınları, 2000.
- Erkaya, Mahmud Esad. *Kur'ân Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, 1 bs. Ankara: Otto yayınları, 2017.
- Firuzabadi, Muhammed b. Ya'kub. *Tenvirü'l-Mikbas Min Tefsir-i İbn Abbas*, trc. M. Cevher Caduk, 1bs. İstanbul: İlkharf Yayınevi, 2016.
- Fuzûlî, *Leylâ vü Mecnûn*, hzy. Hüseyin Ayan, 7 bs, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.
- Gazâlî, Ahmed. *Sevânih'u-l Uşşâk (Âşıkların Halleri)*, trc. Turan Koç, Mehmet Çetinkaya, 2 bs. Ankara: Hece Yayınları, 2012.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *İhyâu Ulûmi'd-Din*, trc. Ahmed Serdaroğlu, 4 bs. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1975.
- _____. *Kalplerin Keşfi (Mükâşefetu'l Kulûb)*, trc. Abdulhalık Duran, İstanbul: Yeni Şafak, 2005.
- Gökcan, Mansur. "Tasavvufta Allah Sevgisi", Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 1, S. 1 (2001): 181-206.
- Göztepe, Yüksel. "Abdülkerim Kuşeyrî'de Hâller ve Makâmalar", Yayınlanmış Doktora Tezi. Ankara Üni., Sosyal Bilimler Ens., Temel İslam Bilimleri (Tasavvuf) Anabilim Dalı, 2006.
- Hücvirî, Ali b. Osman b. Ali. *Keşfü'l-Mahcûb*, Kahire: byy. 2004.

- Irâkî, Fahreddin-i. *Lemaât (Aşka ve Aşıklara Dair)*, trc. Ahmed Avni Konuk, 1 bs. İstanbul: İlk Harf Yayınları, 2011.
- İbn Arabî, Muhyiddin. (*Fütûhât-ı Mekkiyye*) *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, trc. Ekrem Demirli, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2015.
- _____. (*Fütûhât-ı Mekkiyye*) *Aşk Risâlesi*, trc. Ekrem Demirli, 3 bs. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016.
- _____. *İlâhî Aşk*, trc. Mahmut Kanık, 19 bs. İstanbul: İnsan Yayınları, 2017.
- İbn Fûrek. *El İbâne an Turuki'l Kâsidîn (Tasavvuf İstilahları)*, trc. Ahmet Yıldırım, Abdülgaâffar Aslan, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014.
- İbn Hazm. *Tavku'l Hamâme (Güvercin Gerdanlığı)*, trc. Selahattin Hacıoğlu, 1 bs. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2017.
- İbn Kayyım, el-Cevziyye. *Ravdatu'l Muhibbîn (Aşıklar)*, trc. Feyzullah Demirkıran, Savaş Kocabaş, İstanbul: Şule Yayınları, 2013.
- _____. *Medâricu's Sâlikîn (Kur'âni Tasavvuf'un Esasları)*, trc. Ali Ataç, vd., 4 bs. İstanbul: İnsan Yayınları, 2017.
- İbn Manzur, Ebû'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem el-Ensârî. *Lisânu'l Arab*, Beyrut: Dâru'l-Sâdır, t.y.
- İbn Sinâ, vd. *Aşk Risâleleri*, trc. Fatih Birgül, İstanbul: Sır Yayıncılık, 2000.
- İpekten, Halûk. *Fuzûlî (Hayatı- Sanatı- Eserleri)* 14 bs, Ankara: Akçağ Yayınları, 2018.
- İsfahânî, Râğıp. *Müfredât (Kur'ân Kavramları Sözlüğü)*, trc. Abdalbaki Güneş, Mehmet Yolcu, 3 bs. İstanbul: Çıra Yayınları, 2012.
- Kara, Mustafa. *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, 11 bs. İstanbul: Dergah Yayınları, 2013.
- Karagöz, İsmail, vd. *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Ankara: Diyânet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Kayserî, Dâvûd. *Kaside-i Hamriyye Şerhi (Aşk Şarabı ve Hayat)*, trc. Turan Koç, Mehmet Çetinkaya, 3 bs. İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.
- Kelâbâzi. *Doğuş Devrinde Tasavvuf (Ta'arruf)*, haz. Süleyman Uludağ, 5 bs. İstanbul: Dergah Yayınları, 2016.

- Kuşeyrî, Ebü'l-Kâsım Zeynülislam Abdülkerim b. Hevazin, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, Beyrut; Dâru'l Minhâc, 2017.
- Kuşpınar, Bilâl. “Adalet Kavramı Konusunda Gazâlî, İbn Arâbî ve Mevlânâ'nın Görüşlerinin Analizi”, trc. Ayşe Yaşar Ümütlü, Necmettin Erbakan University Beytulhikme Philosophy Circle. C. 7, S. 2 (2017): 303-328.
- Kutluer, İlhan. “Fesad”, *Diyânet İslâm Ansiklopedisi*, C. 12. Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, 2012.
- Küçük, Hülya-Semih, Ceyhan. “Râbia el-Adeviyye”, *Diyânet İslâm Ansiklopedisi*, C. 34. Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, 2007.
- Küçük, Raşit. *Sevgi Medeniyeti (Allah'ta Kul, Kulda Allah Sevgisi)*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2017.
- Mekkî, Ebû Talib. *Kûtu'l Kulûb (Kalplerin Azığı)*, trc. Dilâver Selvi, İstanbul: Semerkand Yayınları, 2006.
- Muhammed, Din. *Tasavvuf ve Mistisizm*, trc. Muhammet Uysal, İstanbul: Ravza Yayıncılık, 2016.
- Muslu, Ramazan. “Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretlerinde, Muhabbetullah”, Bütün Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri Sempozyumu Bildiriler, 16-18 Kasım 2011, Erzurum: Sakarya Üniversitesi, 2011, 83-94.
- Namlı, Ali. *İsmâil Hakkı Bursevî (Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı)*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2001.
- _____. “İsmâil Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân fi Tefsiri'l-Kurân Adlı Tefsiri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. C. 9, S. 18 (2011): 365-385.
- _____. *İsmâil Hakkı Bursevî*, *Diyânet İslâm Ansiklopedisi*, C. 23. Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, 2015.
- Râzi, Fahrüddin. *Mefâtihu'l-Ğayb*, Beyrut: Dâru'l-Kutub Al-İlmîyah, 2009.
- Rûmî, Mevlânâ Celâleddîn. *Mesnevî*, haz. Şefik Can, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2003.
- Sabûnî, Muhammed Ali. *Safvetü't Tefasir*, trc. Sadreddin Gümüş, Nedim Yılmaz, İstanbul: Ensar Neşriyat, 1995.

- Scattolin, Giuseppe. "İslam Tasavvufunda Allah Sevgisi", trc. Ali Galip Gezgin, *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, C. 2, S. 5 (2001): 233-252.
- Serrâc, Ebû Nasr Tûsî. *el-Lüma*, Ürdün: Dârü'l-Fetih, 2016.
- Sinanoğlu, Mustafa. "Küfür", *Diyânet İslâm Ansiklopedisi*, C. 26. Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, 2012.
- Smith, Margaret. *Râbia Bir Kadın Sûfi*, trc. Özlem Eraydın, İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.
- Soysaldı, İhsan. "Tasavvufta Aşk ve Marifet", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 3 (1998): 187-216.
- Sühreverdî, Ebû Hafs Şihâbüddin Ömer. *Tasavvufun Esasları*, haz. Hasan Kâmil Yılmaz, İrfan Gündüz, İstanbul: Vefa Yayıncılık, 1990.
- Süyûtî, Celâleddin. *Celâleyn Tefsiri*, trc. Ali Rıza Kaşeli, İstanbul: Sağlam Yayınları, 2005.
- Türk, İdris. "Bâyezîd-i Bistâmi'nin Muhabbetullah Anlayışı", *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 9/5 Spring*, C. 9, S. 5 (2014): 2005-2020.
- Uludağ, Süleyman. "Takvâ", *Diyânet İslâm Ansiklopedisi*, C. 39. Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, 2012.
- _____. "Aşk", *Diyânet İslâm Ansiklopedisi*, C. 4, Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, 1991.
- _____. "Ahmed el-Gazzâlî," *Diyânet İslâm Ansiklopedisi*, C. 2. Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, 2005.
- _____. "Muhabbet", *Diyânet İslâm Ansiklopedisi*, C. 30. Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, 2005.
- _____. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 2 bs. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2016.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul: Zehraveyn Yayıncılık, t.y.
- Zebidî, Ebü'l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed b. Muhammed. *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, Kuveyt: 2008.